

MUĞLA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD'İN ORTADOĞU POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS

MAHMUT AYBI

Doç. Dr. MEHMET TEMEL

TEMMUZ, 2009
MUĞLA

T.C.

MUĞLA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD'İN ORTADOĞU POLİTİKASI

MAHMUT AYBI

Sosyal Bilimler Enstitüsünde

“Yüksek Lisans”

Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 03.08.2009

Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 31.07.2009

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Mehmet TEMEL

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Bayram AKÇA

Enstitü Müdürü : Prof. Dr. Nurgün OKTİK

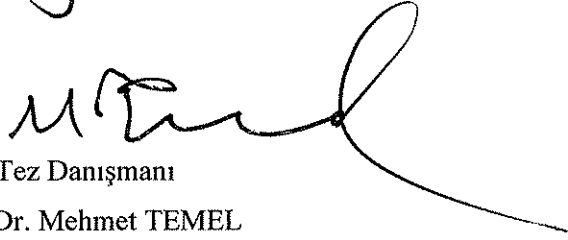
TEMMUZ, 2009

MUĞLA

TUTANAK

Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün .07/07/2009 tarih ve .456/2 sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 25/b maddesine göre, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi **Mahmut AYBI**'nin "**II Abdulhamid'in Ortadoğu Politikası**" adlı tezini incelemiş ve aday 31./07/2009 tarihinde saat 15.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

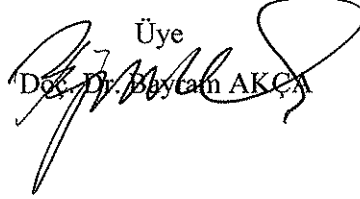
Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra **6.0** dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulara sorularına verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin kabul olduğuna **aybı ile** karar verildi.

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mehmet TEMEL

Üye
Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI

Üye
Doç. Dr. Bayram AKÇA

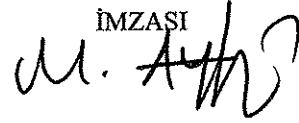
YEMİN

Yükseklisans tezi olarak sunduğum “II. Abdulhamid’in Ortadoğu Politikası” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

03/08/2009

MAHMUT AYBI

İMZAŞI

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

MERKEZİMİZCE DOLDURULACAKTIR.

Soyadı : AYBİ

Adı : MAHMUT

Kayıt No:

TEZİN ADI

Türkçe : II. ABULHAMİD'İN ORTADOĞU POLİTKASI

Y. Dil :

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

Doktora

Sanatta Yeterlilik

●

○

○

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : MUĞLA ÜNİVERSİTESİ

Fakülte :

Enstitü : SOSYAL BİLİMLER

Diğer Kuruluşlar :

Tarih :

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayınlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : TEMEL, MEHMET

Ünvanı : Doç. Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL : TÜRKÇE

TEZİN SAYFA SAYISI:

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

1. II. Abdülhamid'in Ortadoğu Politikası
2. II. Abdülhamid'in Panislamizm Politikası
3. II. Abdülhamid Dönemindeki Önemli Olaylar

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELEER :

1. II. Abdülhamid
- 2.Ortadoğu
- 3.Panislamizm
- 4.Oratadoğu Petrolleri

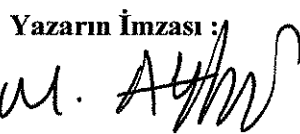
Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMER: Konunuzla ilgili yabancı indeks, abstrakt ve thesaurus'ları kullanınız.

- 1.II. Abdülhamid
2. Middle Easy
3. Pan Islamism

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.

- 1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum
- 2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir
- 3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir

Yazarın İmzası :

Tarih : 03/08/2009

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : MAHMUT AYBİ

Doğum Yeri : SİLOPİ/ŞIRNAK

Doğum Yılı : 02.05.1981

Medeni Hali : BEKAR

EĞİTİM VE AKADEMİK BİLGİLER

Lise 1995-1998 : SİLOPİ LİSESİ-ŞIRNAK

Lisans 1999-2003 : MUĞLA ÜNİVERSTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH
BÖLÜMÜ

Yabancı Dil : İNGİLİZCE

ÖNSÖZ

Ortadoğu, geçmişte olduğu gibi günümüzde de çok önemli gelişmelerin yaşandığı bir coğrafyadır. Bugün dünyada savaşların en yaygın yaşandığı bölgelerin başında Ortadoğu gelmektedir. Bölgede meydana gelen savaşların sebebi geçmişten kaynaklanan problemlerdir. Ortadoğu'daki bu olayların gerçek nedenini anlamak, insanlardaki merak duygusunun giderilmesinin ötesinde bir zorunluluk arz etmektedir. Günümüzde Ortadoğu'da meydana gelen birçok savaşın nedeni Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan gelişmelerden kaynaklanmaktadır. Ortadoğu, uzun bir dönem Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde kalmış ve bu dönemde XX. yüzyılda olduğu kadar problem yaşanmamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte Ortadoğu'da çıkarı olan sömürgeci Batılı devletler, bu bölgede yapay sorunlar çıkarmışlar, sorunlara çözüm bulmak bahanesi ile Ortadoğu'ya müdahale etmeye ve Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaya başlamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin topraklarını parçalamak isteyen Avrupalı devletler, bunu başarmak için belirli yöntemlere başvurmuşlardır. Bunlar, öncelikle Türkleri Avrupa topraklarından uzaklaştırmak, çeşitli bahanelerle imparatorluğun Asya topraklarını paylaşmak ve nihayetinde de Türkleri Anadolu'dan atmak olarak ifade edilebilir. Avrupalı devletlerce "*Şark Meselesi*" olarak adlandırılan Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşma faaliyetlerinin yoğunlaştığı dönem, XIX. Yüzyılın son çeyreği ile XX. Yüzyılın ilk çeyreğini kapsamaktadır. Görüldüğü gibi Avrupalı devletlerin saldırılarının yoğunlaştığı dönemin büyük bir kısmı Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid dönemi (1876–1909) olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu açıdan bakıldığı zaman II. Abdülhamid'in Ortadoğu politikası büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle II. Abdülhamid'in Ortadoğu Politikası'nı Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlamaya çalıştık.

Üç bölümden oluşan çalışmamızın giriş kısmında Osmanlı Devleti'nin XVIII. ve XIX. Yüzyıllardaki genel siyasi durumu ve Avrupalı devletlerle olan ilişkileri değerlendirilmiştir. I. Bölümde, II. Abdülhamid'in Ortadoğu politikasını etkileyen faktörler, II. Bölümde, II. Abdülhamid'in Panislamist politikası ve bunun ülke genelindeki yansımaları, III. Bölümde ise, II. Abdülhamid döneminde Ortadoğu'daki önemli olaylar incelenmiş ve günümüz olayları ile ilişkilendirilmiştir.

Çalışmalarım sırasında yardımlarını esirgemeyen Hocam Sayın Doç. Dr. Mehmet Temel'e teşekkürü bir borç bilirim.

Mahmut AYBİ

Muğla 2009

ÖZET

Anadolu'da küçük bir beylik olarak kurulan Osmanlı Devleti, zamanla Balkanlar, Avrupa ve Ortadoğu coğrafyasında etkin bir güç haline gelmiştir. Dünya devletleri arasındaki güçlü konumunu XVII. Yüzyıla kadar koruyan devlet bu dönemden itibaren zayıflamaya başlamış ve XIX. Yüzyılın ikinci yarısında önemli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nin yönetmekte olduğu coğrafyanın stratejik konumu, yeraltı ve yerüstü kaynakları açısından zengin olması bölgeyi gelişmiş sömürgeci devletlerin açık hedefi haline getirmiştir. Özellikle XIX. Yüzyılın başından itibaren sömürgeci devletlerin saldırılarına maruz kalan Osmanlı yönetimi, bir taraftan yaptığı ıslahatlarla devleti güçlü kılmaya yönelik çalışmalarda bulunurken diğer taraftan da güçlü devletlerarasında bir denge siyaseti güderek ayakta kalmaya çalışmıştır. Ancak gerek azınlık isyanları gerekse bozulan askeri ve ekonomik yapısından dolayı yapılan saldırıları geçici bir süreliğine engellemiş ise de tamamen durduramamıştır.

Saldırıların yoğunlaştığı dönemde Osmanlı Devletinin başına geçen II. Abdülhamid, devletin kalan topraklarını geçmişten aldığı tecrübe ve kendi döneminde uyguladığı politikalarla korumaya çalışmıştır. Yabancı saldırılarını önlemek için Panislamizm politikasını aktif bir şekilde kullanarak Müslümanların birlikteliğini pekiştirmiş ve devletin ömrünü uzatmaya çalışmıştır. Panislamizm politikası çerçevesinde tarikatlara, din adamlarına, dini kitaplara ve eserlere önem vermiştir. Batılı ülkelerin Ortadoğu'daki emellerine karşı aralarındaki ihtilaflardan yararlanma yoluna gitmiş, Filistin'e Yahudi göçüne izin vermemiş, petrol bölgelerini Hazine-i Hassa'ya devrederek yabancı işgaline karşı korumaya çalışmıştır. İngiltere ve Rusya'nın kışkırtmaları ile ayaklanan Ermeni isyanlarına karşı Hamidiye Alaylarını kurarak bölgenin Osmanlı'dan ayrılma girişimlerini engellemiştir.

Anahtar Sözcükler: II. Abdülhamid, Ortadoğu, Panislamizm, Hamidiye Alayları, Ortadoğu Petrolleri, Sömürgecilik, Yemen, Hicaz Demiryolu, Kıbrıs.

ABSTRACT

Ottoman state, founded as a small principality in Anatolia, then became a dominant power in Balkans, Europe and Middle East over time. The state maintaining its dominance as a world power until XVII century went into a declining period and in the second half of XIX century was confronted with serious problems.

. Due to strategic position of the region ruled by the Ottoman State and richness of its underground and aboveground resources, the Ottoman territory became the open target of the colonizing states. Particularly, as the beginning of XIX century, the Ottoman State were under constant attacks of the colonists; hence, it started some reform movements to strengthen the state and adopted a balanced policy in its relations with the strong states of the world to survive. However, because of both the minority rebellions and its deteriorating military and economic structures, the state temporarily prevented the attacks but not completely stopped them.

In the period of intense attacks, Abdülhamid II. came to power and he tried to protect the Ottoman territory with his experience and policies. Actively making use of Pan Islamism policy to prevent the attacks, he consolidated the solidarity among the Muslim nations and tried to save the state. Within the context of Pan Islamism, great importance was attached to sects, clergy and holy books. He tried to make use of the rivalries among the western nations to protect Middle East from them. He did not permit Jewish immigration to Palestine, and assigned Hazine-i Hassa as a responsible body for the petroleum fields to protect these fields from foreign invasion. He ordered for the establishment of Hamidiye legions to surpass Armenian revolts incited by England and Russia, so he did not let some regions to be separated from the Ottoman State

Key Words: II. Abdülhamid, Middle East, Pan Islamism, Hamidiye legions, Middle East Petroleum, Colonialism, the Yemen, the Hejaz railway, Cyprus.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
TÜRKÇE ÖZET.....	III
İNGİLİZCE ÖZET.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD'İN ORTADOĞU POLİTİKASINI ETKİLEYEN

FAKTÖRLER	22
I. II. ABDÜLHAMİD'İN KİŞİLİĞİ VE POLİTİK ANLAYIŞI	22
II. II. ABDÜLHAMİD'İN SİYASİ ORTAMI DEĞERLENDİRMESİ	26
III. II. ABDÜLHAMİD'İN ORTADOĞU'YA BAKIŞI	33

II. BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD'İN PANİSLAMİZM POLİTİKASI VE ORTADOĞU	42
I. II. ABDÜLHAMİD'İN PANİSLAMİZM POLİTİKASI	
İZLEMESİNİN NEDENLERİ.....	42
II. ÜLKE GENELİNDEKİ PANİSLAMİST ETKİNLİKLER	45
1. Sosyal Dayanışmayı Gerçekleştirme Faaliyetleri.....	45
a. Tarikatların Öneminin Artırılması.....	46
b. Din Adamlarına Verilen Değerin Artması.....	46
c. Dini Kitaplara ve Yapılara Verilen Önemin Artması	47
d. İçki Satışının Yasaklanması ve Ahlakı Koruyucu Uygulamalar	48
2. İdari Alandaki Faaliyetler	49
a. Devlet Memurlarının Durumu	49
b. Mali Durum	50

III. ARAP VİLAYETLERİNDE PANİSLAMİST SİYASET.....	50
1. Hicaz Bölgesi.....	51
a. Hicaz'da Osmanlı- İngiliz Rekabeti	51
b. Osmanlı Devleti'nin Hicaz Siyaseti	53
c. Hamidiye-Hicaz Demiryolu projesi.....	54
2. Basra Körfezi.....	56
a. Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz-Rekabeti	57
b. Kuveyt Meselesi	60
c. Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti.....	61
3. Yemen Bölgesi	62
a. Yemen Bölgesi'nde Osmanlı- İngiliz Rekabeti	62
b. Osmanlı Devleti'nin Yemen Siyaseti	66
4. Mısır Bölgesi	67
a. Mısır'ın İngiltere'nin İşgaline Uğraması.....	68
b. Osmanlı Devleti'nin Mısır Politikası.....	72
IV. II. ABDÜLHAMİD'İN DOĞU ANADOLU POLİTİKASI.....	75
1. Doğu Anadolu'da Emperyalist Devletlerin Amaçları ve Faaliyetleri	75
a. Rusya	76
b. İngiltere.....	77
2. II. Abdülhamid'in Bir Politik Uygulaması	79
a. Hamidiye Süvari Alayları	80
b. Aşiret Mektepleri.....	85
V. II. ABDÜLHAMİD'İN İRAN'A BAKIŞI.....	88
1. Osmanlı-İran İttifak Çalışması.....	88
2. Osmanlı Devleti'nin Şiiliği Önleme Siyaseti	92
III. BÖLÜM	
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ORTADOĞUDAKİ ÖNEMLİ	
OLAYLAR.....	94
I. TUNUS'UN FRANSA TARAFINDAN İŞGALİ	94
II. KIBRIS'IN İNGİLTERE TARAFINDAN İŞGALİ.....	96
III. ERMENİ MESELESİ	99

IV. FİLİSTİN MESELESİ VE SİYONİZM	103
1. II. Abdülhamid'in Filistin'e Göç Yasakları.....	105
2. Basel Programı	110
3. Theodore Herzl'in II. Abdülhamid'e Teklifleri	112
4. Siyonist Faaliyetlerin İzlenmesi	115
V. MUSUL-BAĞDAT PETROLÜ VE EMPERYALİST DEVLETLER	117
1. Musul-Bağdat Bölgesi'nde Petrolün Ortaya Çıkarılması	118
2. Musul-Bağdat Bölgesi'ndeki Petrol Yataklarının Padişah Emlakine Katılışı	120
3. Emperyalist Devletlerin Petrol İşletme Rekabeti.....	122
4. Musul-Bağdat Bölgesi'ndeki Padişah Emlakinin Devletleştirilmesi.....	125
SONUÇ	128
KAYNAKLAR	130

KISALTMALAR

- a.g.e. :Adı geçen eser
- a.g.m :Adı geçen makale
- bkz. :Bakınız
- der. :Derleyen
- ev. :eviren
- gös.yer. :Gösterilen yer
- s. :sayfa
- S. :sayı
- İA :İslam Ansiklopedisi
- DİA. :Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

GİRİŞ

Gerileme döneminin son yıllarına kadar dünya siyasetinde etkin bir rol oynayan Osmanlı Devleti'nin aslında oldukça zayıflamış olduğu ancak Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra anlaşılmıştır. Osmanlı Devleti'ni son dönemde en çok uğraştıran devlet Rusya olmuştur. M.S. 1480'de Kiev şehri ve civarında ilkin bir "Kara Devleti" olarak ortaya çıkan Rusya, 1480'de Altın Ordu Devleti'nin parçalanması sonucu ortaya çıkan hanlıkları yıkarak Karadeniz ve Hazar Denizi'ne inmeye çalışmıştır. Kuzeydeki Estonya, Letonya ve Litvanya bölgelerini alıp Baltık Denizi'ne ulaştıktan sonra geriye Karadeniz'e inip sıcak denizlere (Akdeniz ve Okyanuslar) ulaşmak kalmıştır. Deli Petro (Büyük) bu politikayı kendine bir hedef olarak belirlemiş ve kendinden sonraki bütün Rus yöneticilerine de miras bırakmıştır. Petro'nun bu siyaseti I. Katerina ve II. Katerina döneminde zirveye ulaşmıştır. Rusya, Osmanlı Devleti'ni parçalamak hedefini azınlık hakları bahanesi ve panslavist (Slav ırkından gelenleri birleştirme) politikalarıyla gerçekleştirmeye çalışmıştır¹.

1768–1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti, savaş sonunda bu ülke ile 21 Temmuz 1774 tarihinde Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşma ile Rusya, Kırım Hanlığı'nın bağımsızlığını sağlamış, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ortodoks mezhebine mensup azınlıkların himayesini üstlenme ve Batılı devletlere sağlanan kapitülasyon imkânlarından yararlanma hakkı elde etmiştir. Adı geçen antlaşma gelecekteki Rus-Türk ilişkilerinin asgari temelini oluşturmuş ve sağlanan hakların bir kısmı (Kapitülasyonlar) 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması'na kadar devam etmiştir². Bu konuyu İsmail Hakkı Uzunçarşılı şöyle izah eder: "*Küçük Kaynarca Antlaşması'nın en ağır maddesi, Kırım'ın ayrılması olup bu istisna edilecek olursa Osmanlı hükümeti arazi itibari ile çok kayba uğramamakla birlikte Rusların Eflak ve Buğdan'a parmaklarını sokmaları ve diledikleri yerlerde*

¹ Süleyman Kocabaş, *Osmanlı İşyanlarında Yabancı Parmağı*, İstanbul 1992, s.10–15

² Tahir Tamer Kumkale, *Tarihten Günümüze Türk-Rus İlişkileri*, İstanbul 1997, s.26–27

*konsolosluk açabilecekleri, Ortodoksların hamisi sıfatını takınmaları gibi maddeler, Osmanlı Devleti için çok acı ve olumsuz neticeler vermiştir*³.

Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ın elden çıkması Osmanlı Devleti'nde çok büyük üzüntüye neden olmuştur. Bugüne kadar Osmanlı Devleti, şüphesiz toprak kaybetmişti; ancak ilk defa halkı Müslüman olan bir toprak parçası elden çıkmıştır. Osmanlı Devleti, halkının bu üzüntüsünü gidermek için kaybedilen Müslüman toprağını tekrar geri almaya çalışmıştır. Rusya ise, Kırım'ın önce bağımsızlığını sonra Kırım'a kendine bağlı bir yönetici atamay, nihayetinde de Kırım'ı kendine bağlamayı düşünmüştür. Rusya ve Osmanlı Devleti, Kırım'a karışmayacaklarını yukarda adı geçen antlaşmayla kabul etmişlerdi; ancak her iki taraf da Kırım'da kendilerine bağlı beylerin işbaşına gelmesini istemiştir. Bu nedenle Kırım'a han seçimi meselesinde Rusya Şahin Giray'ı Osmanlı Devleti ise Selim Giray'ı desteklemiştir. Ayrıca her iki ülke de her ihtimale karşı savaş hazırlığını devam ettirmiştir. Ancak Fransa'nın⁴ araya girmesiyle İstanbul'da Aynalıkavak Kasrı'nda 21 Mart 1779'da Aynalıkavak Tenkihnamesi imzalanmıştır. Buna göre; Rusya ordularını Kırım'dan çekecek, Osmanlı Rusya'nın atadığı Şahin Giray'ı tanıyacak, bundan sonra her iki taraf da Kırım'daki han seçimine karışmayacaktır. Evvelden Kırım'a ait olan Özüki arazisi Osmanlı Devleti'ne bırakılacaktır. Ayrıca bu antlaşmanın ebedi olarak yürürlükte kalacağı belirtilmiştir⁵. Tenkihnamenin imzalanmasından sonra uluslararası siyasi atmosfer Rusya'nın Kırım meselesi konusunda daha rahat hareket etmesini sağlamıştır. Fransa, Kuzey Amerika'daki savaşlarda İngilizlere karşı Amerikalıların yanında savaşa girdiğinden İngiltere ile hasım olmuştur. Fransa bu konuda Rusya'nın tarafsızlığını kazandığı için Çarlık yönetiminin Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerine karışmamıştır. Avusturya ise Lehistan'ı; Prusya ve Rusya arasında yeni paylaşmıştı. Bu durumdan yararlanan

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, Ankara 1982, s.425

⁴ Fransa, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti ile dost görünerek çeşitli ayrıcalıklar elde etmeye çalışmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Avusturya ile yaptığı savaşlarda arabuluculuk yapmış ve bunun karşılığında da Osmanlı Devleti'nden ekonomik tavizler elde etmiştir. 1739 Osmanlı-Rus-Osmanlı-Avusturya Savaşlarında da araya girmiş ve Belgrad Antlaşması'nın imzalanmasını sağlamıştır. Buna karşılık olarak da 1740 Osmanlı-Fransız Kapitülasyon Antlaşmasını imzalayarak kapitülasyonları daimi hale getirmiştir. Fransa'nın XVIII. Yüzyıl Osmanlı Devleti politikası ile ilgili geniş bilgi için Bkz.: Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türkler ve Fransızlar*, İstanbul 1990, s.87

⁵ Osman Köse, "Osmanlı Rus Münasebetleri", *Osmanlı*, C.I, Ankara 1999, s.545-546

Rusya, Kırım'daki iç karışıklığı bahane ederek bölgeye asker çıkarmıştır⁶. Avusturya da aynı şekilde Erdel ve Macaristan'a asker sevk etmiştir. Osmanlı Devleti, bütün bu gelişmelere rağmen durumu müsait olmadığı için işgallere ses çıkaramamıştır⁷. Osmanlı Devleti, 8 Ocak 1784'te Kırım senedi ile Kırım'ın Rusya'ya ait olduğunu kabul etmiştir. Küçük Kaynarca'dan sonra Osmanlı Devleti, kısmen bir rahatlama dönemi geçirmiştir. Ancak bu sefer Baban Sancağı ve Baban ailesi yüzünden Osmanlı-İran ilişkileri bozulmuştur. İranlılar, Basra şehrini işgal ettiği gibi Bağdat şehri ile Güneydoğu Anadolu'yu yağmalamıştır. Osmanlı Devleti, gerekli tedbirleri alamamıştı. Fakat İran'daki taht değişimi ile Basra, Osmanlı Devleti'ne iade edilmiştir⁸. Böylece İran meselesi de kendiliğinden çözümlenmiştir

Bir süre sonra Osmanlı-Rus ilişkileri tekrar bozulmuştur. Rusya'nın açtığı konsolosluklar yoluyla Mısır'daki Çerkez Kölemen Beylerini Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmasıyla iki taraf karşı karşıya gelmiştir⁹. Ancak Osmanlı Devleti ile Rusya'nın arasının bozulmasına ve savaşın yeniden başlamasına sebep olan en önemli olay ise Rus Çariçesi II. Katerina ve Avusturya Kralı II. Josef'in Petersburg'taki görüşmeleri sırasında ortaya koydukları Grek projesi¹⁰ olmuştur. Bu proje, Osmanlı Devleti'nin topraklarının Rusya ile Avusturya arasında paylaşılmasını öngörmektedir.

Fransa; Rusya ve Avusturya yanlısı tavır sergilerken, Prusya ve İngiltere Osmanlı Devleti'nin tarafını tutmuştur. Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın da önerisi ile I. Abdülhamid Rusya'ya savaş ilan etmiştir. Osmanlı Devleti, 1787'de Rusya ile savaşırken, Rusya'nın müttefiki olan Avusturya da Osmanlı Devleti'ne saldırmaya başlamıştır. Böylece Osmanlı Devleti, iki büyük devlet ile savaşmak zorunda kalmıştır. Savaş sırasında Yaş ve Hotin kaleleri Rusların eline geçmiştir. Karadeniz'de de çeşitli çarpışmalar olmuş ve bunun sonucunda da 1788'de Özi

⁶ Köse, *a.g.m.*, gös. yer.

⁷ Mehmet Saray, *Türk Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul 1998, s.65

⁸ M. Cavit Baysun, "I. Abdülhamid", İ.A.,C.I, s.574

⁹ Saray, *a.g.e.*, s.96

¹⁰ Grek projesi; II. Katerina'nın 1779'da doğan ikinci erkek torunu Konstantin başkanlığında Bizans İmparatorluğunun ihya edilmesi, Eflak ve Boğdan'ı da içine alacak şekilde Potemkin'in hükümdarlığında "Dacia Krallığı"nın kurulması ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarının paylaşılarak, Anadolu'dan atılmasını içermiştir. Grek Projesi ile ilgili geniş bilgi için Bkz: Süleyman Kocabaş, *(Kuzeyden Gelen Tehdit) Tarihte Türk-Rus Mücadeleleri*, İstanbul 1989, s.149-150; Tahsin Ünal, *Türk Siyasi Tarihi*, İstanbul 1998, s.123-124

Kalesi Rusların eline geçmiştir. Özi Kalesinin düşmesiyle büyük üzüntüye kapılan I. Abdülhamid, 7 Nisan 1789'da ölmüş ve yerine III. Selim geçmiştir¹¹. Osmanlı Devleti, tek başına iki devletle savaşamayacağını anlayınca öteden beri kurmaya çalıştığı Osmanlı-Prusya ittifakını 11 Ocak 1790'da sağlamaya muvaffak olmuştur. Bu ittifaka göre: Rusya ve Avusturya Tuna'yı geçerse Prusya Osmanlı Devleti'ne yardım edecektir. Osmanlı Devleti, Avusturya'nın eline geçen Galiçya'nın barış zamanında Lehistan'a iadesine çalışacaktır. Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya ile barış yapmadıkça Prusya da bu devletlerle barış yapmayacaktır. Prusya, Osmanlı Devleti'nin elinde kalacak topraklar konusunda kefil olacak ve bu ittifaka İngiltere, Felemenk, İsveç ve Lehistan'ın da katılmasını sağlayacaktır¹². Bu arada Osmanlı Devleti'nin işine gelecek şekilde İsveç Finlandiya'yı işgal etmiştir. Bu nedenle Rusya, İsveç'e savaş açmıştır. İsveç'in 12 Temmuz 1789'da Osmanlı Devleti ile ittifak antlaşması imzalaması ve aynı zamanda Avusturya'nın kendi toprağı olan Belçika ve Macaristan'daki milliyetçi isyanlarla uğraşmaya başlamasıyla Rusya ve Avusturya Osmanlı Devleti'ne yönelik politikalarını yeniden gözden geçirmek zorunda kalmışlardır¹³. Avusturya, Fransız İhtilali'ni (1789) daha iyi değerlendirmesi gerektiğini anlamıştır. Çünkü bu ihtilal çok uluslu devletler için olumsuz sonuçlar getirmiştir. Avusturya da çok uluslu bir devlet olduğundan kendi iç meselesiyle ve azınlıkları ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Böylece bu tarihten sonra kendisi gibi çok uluslu olan Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının yararına olamayacağını anlamıştır. 4 Ağustos 1791'de Zıştovi Antlaşması'nı imzalayarak Osmanlı Devleti ile olan savaşını bitirmiştir. Bu antlaşmadan sonra Avusturya, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü sağlamaya yönelik politika gütmenin kendi çıkarına olduğunu düşünmüş ve bunun için de Osmanlı Devleti ile iyi geçinmeye başlamıştır¹⁴. Böylece yalnız kalan Rusya, savaşı tek başına daha fazla devam ettiremeyeceğini anlamış, 8 Ocak 1792'de Yaş Antlaşması'nı imzalayarak Osmanlı ile olan savaşına son vermiştir. Bu antlaşmaya göre; Kırım Hanlığı yarımada ve civarındaki topraklarla

¹¹ Köse, *a.g.m.*, s.547

¹² Köse, *a.g.m.*, gös.yer : Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı Prusya İttifakı*, İstanbul 1984, s.61-63

¹³ M. Alaaddin Yalçınkaya, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Politikası", *Türkler*, C. XII, Ankara 2002, s.630-631

¹⁴ Beydilli, *a.g.e.*, s.127-129

beraber Rusya'da kalmış, Dinyester Nehri iki ülke arasında sınır olarak kabul edilmiş ve Osmanlı Devleti de bunu onaylamak zorunda kalmıştır¹⁵.

Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti, 1789 Fransız ihtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik akımının etkisiyle Avrupa'da çıkan kargaşadan yararlanarak ıslahat girişimlerine yeniden başlamıştır. III. Selim dönemine kadar yapılan bütün ıslahatlar genel olarak askeri alanda yapılmıştır. Islahatçı devlet adamları ve sultanlar eğer ordu düzeltilirse Osmanlı Devleti'nin o eski dönemlerindeki gibi güçlü olacağına inanmışlardır. III. Selim ise, ıslahatların bir bütün olduğunu ve sadece askeri alanla sınırlanmayacağını düşünerek siyasi, kültürel, ekonomik, askeri, sosyal içerikli bir ıslahat programı hazırlamıştır. Hazırlanan bu programa genel olarak Nizamı Cedit Islahatları denilmiştir¹⁶. Şüphesiz III. Selim, ıslahat kavramı ve yapılan yenilikler açısından Osmanlı Devleti'nde bir dönüm noktası olmuştur. Özellikle askeri alanda ve diplomasi alanında yapılan ıslahatlar Osmanlı Devleti'nde ilk olmalarının yanı sıra sonraki sürece yaptığı katkı açısından da çok önemli olmuştur¹⁷.

Bu arada Osmanlı Devleti, uzun bir barış döneminden sonra Fransa'nın Mısır'a çıkarma yapmasıyla sarsılmıştır. Fransa ile Osmanlı Devleti, Kanuni Sultan Süleyman döneminden III. Selim devrine kadar dost ve müttefik olarak süregelmiştir. Ancak 1789 İhtilali ile ekonomik darboğaza girmesi, Yediyıl Savaşları (1756–1763) ile Uzakdoğu ve ABD'deki sömürgelerini İngiltere'ye kaptırması, Fransa'yı yeni arayışlara itmiştir. Fransa, dünya devleti olmak, sömürge alanı elde etmek, İngiltere'yi Uzakdoğu'da sıkıştırmak, Ortadoğu bölgesine hâkim olmak v.b. sebeplerden 1798'de Osmanlı Devleti'nin toprağı olan Mısır'a çıkartma yapmıştır¹⁸. İngiltere, Fransa'nın Mısır'a çıkarma yapma hazırlığı içinde olduğunu Osmanlı Devleti'ne bildirmiş olmasına rağmen devlet yöneticileri Fransa ile olan tarihi dostluğu göz önünde tutarak bunun doğru olmadığını düşünmüşlerdir. Osmanlı diplomasisi Fransa'nın yukarıda değinilen çıkarlarını Osmanlı Devleti'nin

¹⁵ Svetlana Oreshkova, "Rus Osmanlı Savaşları: Sebepler ve Bazı Tarihi Sonuçlar", *Osmanlı*, C. I, Ankara 1999, s.557–558

¹⁶ A. Cevat Eren, "III. Selim.", *İ.A. C.X*, s.445

¹⁷ III. Selim'in yaptığı ıslahatlarla ilgili detaylı bilgi için Bkz. Adil Şen, *Osmanlı'da Dönüm Noktası (III. Selim Hayatı ve Islahatları)*, Ankara 2003; Ebubekir Sertuğlu, *Osmanlı Devleti'nde Islahatlar ve I. Meşrutiyet*, İstanbul 2004

¹⁸ Kocabaş, *Fransızlar...*, s.138; Rifat Uçarol, "Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1839'a Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğustan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. XI, s.263-266

dostluğuna değişmeyeceğini göz ardı etmiştir. Fransa, 2 Temmuz 1798'de Ehamlar Savaşını kazanarak Mısır'ın tamamını işgal etmiştir. Ancak İngiltere, Mısır'ı Osmanlı Devleti için değil, Uzakdoğru (Hindistan başta olmak üzere) bölgesindeki çıkarları için Fransa'ya bırakamazdı. Bunun için İngiliz donanması Osmanlı Devleti'nin de onayı ile 1 Temmuz 1798'de Fransızların Mısır'daki donanmasını batırmıştır. Osmanlı Devleti, bu olaydan sonra İngiltere ve Rusya'nın Mısır'ı Fransa'ya bırakmayacağını anlamış, bu nedenle her iki devletle ayrı ayrı ittifak antlaşmaları imzalamıştır. Napolyon, Mısır'dan sonra El-Ariş, Gazze, Yafa'yı alarak Akka Kalesi önüne gelmiştir. Kale kuşatılmasına rağmen Osmanlı kumandanı Cezzar Ahmet Paşa'nın üstün savunmasıyla boşa çıkartılmıştır. Bu, Napolyon'un hayatındaki ilk yenilgisi, III. Selim'in Nizam-ı Cedit adı verilen ve Avrupa usulleriyle hazırlanan ordusunun da ilk başarısı olmuştur. Bu yenilgiden sonra Napolyon, Mısır'a dönmek zorunda kalmıştır¹⁹. Osmanlı-İngiliz birleşik ordusuna yenilen Fransız komutan Napolyon, 22 Ağustos 1799'de Fransa'ya dönmüştür. Osmanlı-İngiliz ortak güçleri Fransa'yı 1801 El-Ariş ve İskenderiye Sözleşmeleriyle tamamen Mısır'dan çıkartmayı başarmışlardır.

Osmanlı Devleti, bu olaydan sonra kendi topraklarını tek başına savunamayacağını anlamış, toprak bütünlüğünü korumanın tek yolunun İngiltere dostluğu olduğu hususunu değiştirmek ve Fransa'yı yeniden kazanmak için çalışmalarda bulunmuştur. İngiltere'nin çıkarıcı politikası, Rusya'nın da Yedi-Yunan adaları ile temasta olması ve Rumları Osmanlıya karşı kıskırtması, Osmanlı Devleti'ni yine Fransa ile yalnız bırakmıştır²⁰. Osmanlı Devleti, dış politikada bu sıkıntıları yaşarken devletin içinde de çok önemli olaylar cereyan etmiştir. III. Selim'in yaptığı ıslahatlar gelenekçi çevreler, ulema ve özellikle de yeniçeri askerlerinin işine gelmemiştir. Oluşturulan yeni ordunun farklı elbiseler giymesi, farklı bütçelerinin olması, yabancı subaylar tarafından eğitilmeleri tepkilere yol açmıştır.

¹⁹ Kocabaş, *Fransızlar...*, s.143.

²⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V., Ankara 1988, s.43.

Yeniçerilerin bu tavrında kangrenleşmiş kafa yapıları, gerici ulema ve yabancı devletlerin kışkırtmaları etkili olmuştur. Nitekim gelenekçi Kabakçı Mustafa Paşa, yandaşları ile beraber isyan etmiştir. III. Selim, her ne kadar Nizam-ı Cedid ordusunu kaldırmayı vaat etmişse de koltuğundan olmayı önleyememiştir. İsyancılar, 29 Mayıs 1807'de III. Selim'i tahttan indirip yerine IV. Mustafa'yı getirmişlerdir.

IV. Mustafa döneminde Osmanlı Devleti, Rusya ve İngiltere ile savaşırken, Avrupa'da da Fransa, Rus ordusunu yenmiştir. İki cephede mücadele edemeyeceğini anlayan Rus Çarı, Fransa ile 17 Temmuz 1807'de Tilsit Antlaşması'nı imzalamıştır. Rusya'nın Avrupa kıtasında işine yarayacağını düşünen Fransız komutan Napolyon, Rus Çarı I. Aleksandır ile Erfurt (1808) Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşma ile Fransa, Rusya'yı destekleme vaadinde bulunmuştur²¹. Fransa, böyle davranmakla daha önce Osmanlı Devleti ile imzaladığı antlaşmaya ters düşmüştür. Bu arada Osmanlı Devleti'nin iç siyasetinde yenilik taraftarı olarak bilinen Alemdar Mustafa Paşa III. Selim'i yeniden tahta çıkarmak istemiştir. Rusçuk (Edirne) Ayanı olan Alemdar Mustafa Paşa, yanındakilerle beraber İstanbul'a gelmiştir. IV. Mustafa, Alemdar Mustafa Paşa'nın niyetini bildiğinden III. Selim ile II. Mahmud'u öldürmek istemiş ancak III. Selim'i öldürmeye muvaffak olmuşsa da II. Mahmud kurtulmayı başarmıştır. Bunun üzerine Alemdar Mustafa Paşa, IV. Mustafa'yı tahttan indirmiş ve 28 Temmuz 1808'de II. Mahmud'u tahta çıkartmıştır²².

II. Mahmud, devletin başına geçtikten sonra Alemdar Mustafa Paşa'yı Sadrazamlığa getirmiştir. Alemdar'ın da yardımı ile bozulan otoriteyi tekrar sağlamaya çalışmış, III. Selim'in başlatmış olduğu ıslahatları, başarı ile devam ettirmiştir. II. Mahmud, Alemdar Mustafa Paşa'nın da önerisi ile Anadolu ve Rumeli'de bulunan bütün Ayanları İstanbul'a davet ederek onlarla Sened-i İttifak'ı (7 Ekim 1808) imzalamıştır²³. Sened-i İttifak ile Ayanlar, padişahın emirlerine saygı göstermeyi, asayiş muhafaza etmeyi ve içlerinden birisi isyan ederse buna engel olmayı kabul etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde Padişahın yetkilerinin kısıtlanmış olması demokratikleşmenin ilk adımı olarak değerlendirilmiş, Tanzimat sürecinin de

²¹ M. Cavit Baysun, "IV. Mustafa", *İ.A.*, C.VIII, s.708-709.

²² Enver Ziya Karal, "II. Mahmud", *İ.A.*, C.VII, s.65.

²³ Karal, *a.g.m.*, gös. yer.

başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Birçok tarihçi bu olayı İngiltere'deki Magna Charta'ya benzetir. Ancak iki olay arasındaki en belirgin fark ise İngiltere'deki olayda halkın hakkını kraldan zorla almasına karşılık, Osmanlı'da padişahın halkından sadece ayanlara bağışladığı bir hak olmasıdır. II. Mahmud, Ayanlara her ne kadar şimdilik hak veriyor gibi görünse de otoritesini kurduktan sonra başta Alemdar Mustafa Paşa olmak üzere ayanların ileri gelenlerini öldürmüş, geri kalan ayanları ise muhtarlık sistemini getirerek etkisiz kılmıştır. II. Mahmud'un yeniçeri ocağını kaldırması (1826) ve hemen hemen her alanda yaptığı ıslahatlar ayrıca dikkat çekicidir. Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi ve Tanzimat düşüncesinin mimarı olan II. Mahmud, Osmanlılık düşüncesi çerçevesinde gerçekleştirdiği reformlarla imparatorluğa yeni bir vizyon kazandırmıştır. Ona göre herkes eşit olursa azınlıkların isyan etme gerekçeleri ortadan kalkacak, böylece Osmanlı Devleti'nin parçalanması önlenecek ve Avrupalıların Osmanlı Devleti'nin işlerine karışmaları engellenecektir. II. Mahmud'un yaptığı yeniliklerin temel amacı imparatorluğu bütün etnik unsurlarıyla bir arada tutmak olmuş ve bunu kendi ifadesi ile "*Ben Müslüman'ı camide, Hıristiyan'ı kilisede, Musevi'yi havrada görmek isterim*" şeklinde tasvir etmiştir. Osmanlı toplumu, onun yaptıklarını anlamsız bulmakla kalmamış, bir de Avrupa'yı örnek alarak yaptığı ıslahatlardan dolayı çok sert bir şekilde eleştirmiştir. Ancak Türk modernleşme tarihi açısından II. Mahmud önemli bir yer teşkil etmiştir.

Bu arada Osmanlı Devleti ile Rusya arasında tekrar savaş başlamıştır. Rusya, Eflak ve Boğdan'ı istemiş; ancak II. Mahmud bunu kabul etmemiştir. Neticede 16 Mayıs 1812'de Bükreş Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre, Ruslar Besarabya bölgesi dışında aldıkları yerleri geri verecek, Prut Nehri sınır olacak, Tuna Nehri'ni her iki devlet de kullanacak ve Rusya'ya güvenerek isyan eden Sırlara birtakım imtiyazlar verilecektir²⁴. Osmanlı tarihinde ilk defa bir azınlık millet isyan neticesinde ayrıcalık elde etmiştir. Bu da sonraki azınlık isyanlarına örnek teşkil etmesi açısından önemlidir. Sırların yaşadığı bölgenin savaş alanı olması, Rusya'nın kıskırtması, Sırlı gençlerin Rus ordusunda eğitilmeleri, bölgedeki Osmanlı yöneticilerinin halka baskı yapması ve Fransız ihtilalinin etkisi gibi sebeplerle elde

²⁴ Karal, *a.g.m.*, s.166

ettikleri haklardan hiçbir zaman memnun kalmayan Sırlar, isyan etmeye devam etmişlerdir. Bu durum sadece Sırlar için geçerli değildi. Asıl tehlikeli olan şüphesiz ki Yunanlılardı. Yunanlılar, yukarıda değinilen nedenlerin yanı sıra Etnik-i Eterya Cemiyeti'nin çalışmaları ve Avrupa'daki aydınların Yunan kültürüne duydukları hayranlıktan kaynaklanan destekleri de eklenince, 1821'de Mora'da isyan etmişlerdir. II. Mahmud, Avrupa kamuoyunun ve Rusya'nın tepkisini bildiğinden bu isyanı bir an önce bastırmak istemiştir. Ancak bunu yapacak güçte güçlü bir ordusu olmadığı için kendi valisi olan Mısır Valisi Kavalı Mehmed Ali Paşa'dan yardım istemiştir. Kavalalı Mehmed Ali Paşa da Cidde, Suriye ve Mora bölgesinin kendisine verilmesi karşılığında yardım edeceğini belirtmiştir. II. Mahmud, Mehmed Ali Paşa'nın isteklerini kabul edince, Mısır ve Osmanlı donanmaları birleşerek Mora İsyanı'nı bastırmaya çalışmışlardır. Ancak Avrupa kamuoyunda Türklerin Yunanlıları öldürdükleri haberi yayılmış, Avrupalı hükümetler de kamuoylarının baskısıyla harekete geçmişlerdir. Çünkü bu devletlerin hem kamuoylarını ikna etmeleri hem de Akdeniz'deki çıkarlarını korumaları gerekiyordu. Özetle zayıf bir Osmanlı Devleti, Avrupalı emperyalist devletlerin işine gelmiştir. Ancak güçlü bir donanmaya sahip ve askeri yapısı sağlam olan Mısır hâkimi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı hiçbir batılı devlet Akdeniz'de görmek istememiştir. Bunun için İngiltere, Fransa ve Rusya 1827'de Londra'da anlaştıktan sonra birleşik kuvvetleri 20 Ekim 1827'de Osmanlı Devleti'nin donanmasını Navarin'de yakmışlardır²⁵. Akdeniz konusunda üç büyük devletin hemfikir olduğunu gören Rusya, fırsattan yararlanarak Avrupalı devletlere Osmanlı Devleti'ni paylaşma tasarıları sunmuştur. Ancak olumlu cevap alamayınca, onların tarafsızlığını sağlayarak Osmanlı Devleti'ni tek başına yıkmaya çalışmıştır. Rusya, (7 Ekim 1826) Akkerman Antlaşması ile iki devlet arasında sürüncemede kalan meseleleri kendi çözümlenmiş olmasına rağmen, Rum meselesini bahane ederek Osmanlı Devleti'ne saldırmıştır. Rus kuvvetlerin Batı'dan kısa sürede Edirne'ye kadar gelmesi ve Doğu'dan da Erzurum'a kadar ilerlemesi sonucu II. Mahmud, barış istemek zorunda kalmıştır. İki ülke arasında 14 Eylül 1829'da Edirne Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre, Rusya Tuna Nehrinin sol sahilini ve adalarının yanı sıra Karadeniz'in doğu sahilini de almıştır. Osmanlı

²⁵ Kemal Beydilli, "II. Mahmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s.353

Devleti, Rusya'ya savaş tazminatı verecektir. Eflak-Boğdan ve Sırbistanın imtiyazları arttırılacak ve Yunanistan da bağımsız olacaktır²⁶. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, ilk defa bir azınlığa bağımsızlık vermiştir. Her şeyden önemlisi Rusya'nın istediği zaman tek başına bile Osmanlı Devleti'ni yıkabileceği anlaşılmıştır. Böylece Rusya, Osmanlı Devleti üzerindeki otoritesini arttırmıştır. Ayrıca Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması diğer azınlık milletleri de cesaretlendirmiştir. Edirne Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan bu yana imzaladığı en ağır koşullu antlaşmadır. İngiltere, bu tarihten sonra Rusya'ya bu denli izin verilmemesi gerektiğini anlayarak, Osmanlı Devleti'ni kendi çıkarı için biraz daha muhafaza etme çabasını arttıracaktır.

Osmanlı Devleti'nin bu kadar kötü olduğu bir dönemde Cezayir Dayısı Hüseyin Paşa, Fransızlardan alacaklarının ödenmediği gerekçesiyle Fransa'nın gemilerine el koymuştur. Böylece Fransa ve Cezayir olası bir savaşa doğru sürüklenmiştir. Osmanlı Devleti, çok ağır koşulları olan 1829'daki Edirne Antlaşması'nın şokunu henüz atlatamadığı için yeni bir sorun istememiştir. Cezayir Dayısı'nın inadından vazgeçmemesi ve aynı zamanda Fransa ile savaşacak gücünün olduğunu sanmasıyla savaş başlamıştır. Fransa, kısa bir sürede Cezayir'i tamamen almıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'deki gücü zayıflamış, Fransa, Akdeniz'de çok önemli bir üs elde etmiştir. İngiltere ise bu durumdan rahatsız olmasına rağmen pek itiraz etmemiştir²⁷. Böylece Cezayir, 5 Temmuz 1830'da Fransızların eline geçmiştir²⁸.

Osmanlı Devleti, henüz Cezayir olayını atlatmamışken bu sefer de Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa olayı ortaya çıkmıştır. Kavalalı olayının sebebi için şunlar söylenebilir: II. Mahmud, kendi valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da çok güçlenmesini devletin bütünlüğü için tehlikeli görmüştür. Ayrıca Navarin olayından sonra Kavalalı'nın izin istemeden Mora'yı terk etmiş olmasını da unutmamıştır. Bunların dışında II. Mahmud'un, kurmakta olduğu yeni ordu için

²⁶ Beydilli, *a.g.m.*, gös yer : Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıcından 1997'e Kadar*, Ankara 1993, s.325

²⁷ Tahrir Heyeti, "Cezayir." *İ.A. C. III*, s.132-151; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s.124.

²⁸ Cezayir'in kısaca tarihi ve sömürge altındaki dönemi için Bkz.: Davud Dursun, "Cezayir.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VII, s.489-491.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan istediği zabıtları de Kavalalı'nın zamanında göndermemesi sultanı bu konuda önlem almaya zorlamıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa da Mora isyanının bastırılmasına karşılık II. Mahmud'un vaat ettiği toprakları kendisine vermemesini kabullenememiştir. Kısacası her iki taraf da mevcut durumdan rahatsızdı. Saldırıya geçen Kavalalı, Oğlu İbrahim Paşa'yı Suriye bölgesini alması için görevlendirmiştir. Çok kısa zamanda Suriye'yi fetheden İbrahim Paşa, Torosları aşarak Konya bölgesine gelmiştir. Bu durum karşısında çok endişelenen II. Mahmud, Mehmet Reşit Paşa komutasındaki orduyu İbrahim Paşa'nın üzerine göndermiştir. 21 Aralık 1832'de yapılan savaşı, İbrahim Paşa büyük zafer ile kazanmıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın, İstanbul'u da alabileceği korkusuna kapılan II. Mahmud endişelenmiş ve yabancı devletlerden yardım istemek zorunda kalmıştır²⁹. İlk olarak Fransa'ya başvurulmuş ancak Osmanlı yönetiminin İngiliz yanlısı tutumundan dolayı Mısır'da kurulmuş olan Mehmet Ali Paşa yönetiminin kendi işine daha fazla yarayacağını düşünen Fransa, yapılan yardım teklifini reddetmiştir. Ayrıca gözden kaçırılmaması gereken bir husus da Mehmet Ali Paşa'nın modern ordusunun Fransız subaylar tarafından eğitilmiş olmasıdır. Fransa, maddi ve manevi olarak zaten Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'ında yer alıyordu. Mehmed Ali Paşa isyanını Osmanlı Devleti'nin ufak bir iç meselesi olarak gören İngiltere'den de yardım gelmeyince Osmanlı yönetimi mecburen Rusya'ya yönelmiştir. Rusya'nın tarihi amacının sıcak denizlere inmek olduğu göz önünde tutulursa buna hayır diyemeyeceği aşikârdır. Nitekim Rus donanması İstanbul'a geldikten sonra İngiltere ve Fransa olayın mahiyetini yeni anlamış olacaklar ki hemen araya girmişlerdir. İngiltere ve Fransa'nın amacı Rusya'nın Mehmed Ali Paşa isyanı bahanesi ile Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz kazanmasını önlemektir. Avrupalı devletlerin de yardımıyla Osmanlı Devleti ile Kavalalı Mehmet Ali Paşa arasında 14 Mayıs 1833'te Kütahya Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre: Mısır, Suriye, Girit, Cidde ve Adana Bölgesi Mehmet Ali Paşa'da kalacak; buna karşılık Mehmet Ali Paşa ordularını Anadolu'dan çekecek aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne yıllık vergi verecektir. İngiltere ve Fransa'nın yardımı ile Mısır sorununun çözülmüş olması Rusya'nın İstanbul'daki askeri varlığını gereksiz hale getirmiştir. Ancak

²⁹ Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile ilgili detaylı bilgi için Bkz.; Gilbert Sinoue, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa (Son Firavun)*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul 1999

Rusya, Boğazlara inmiş olduğundan geri gitmek istememiştir. Ayrıca II. Mahmud da İngiltere ve Fransa'ya gözdağı vermek amacıyla ve Mehmed Ali Paşa'nın olası bir saldırısına karşı Rusya'ya yanaşmayı uygun bulmuştur. Neticede Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 8 Temmuz 1833'te Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre, Osmanlı Devleti, bir saldırıya uğrarsa Rusya Osmanlı Devleti'ne yardım edecek, Rusya bir saldırıya uğrarsa Osmanlı Devleti boğazları kapatacak, ayrıca bu antlaşma sekiz yıl geçerli olacaktır³⁰.

Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, sekiz yıllık için bir müttefik bulmuş ancak Rusya Karadeniz'de rahat dolaşabilme fırsatını elde etmiştir. Bu antlaşmanın kayda değer bir özelliği de sekiz yıl ile sınırlandırılmış olmasıdır.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Kütahya Antlaşması'na rağmen Osmanlı Devleti'ne vergi veriyor olmasını kabullenmemiş, yeniden saldırıya geçerek Nizip'te Osmanlı ordusunu mağlup etmiştir. Bu olaydan çok etkilenen II. Mahmud, 24 Haziran 1839'da üzüntüsünden ölmüştür. Osmanlı Devleti, bu sorunu sultan değişikliği ile de halledemeyince İngiltere'nin duruma müdahalesi için birtakım tavizler verilmiştir. Bunların başında 1838'deki Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi gelmektedir. Osmanlı Devleti, bu Sözleşme ile (İngiltere, Osmanlı Devleti'ndeki iç gümrüklerden muaf tutulmuştur. Ayrıca Osmanlı vatandaşları mallarını ihraç ederken yüksek vergiye tabii tutulmuş, ithal ettiklerinde ise düşük vergi alınmıştır. Bu da Osmanlı ekonomisini çok kötü etkilemiştir.) İngiltere'ye çok büyük tavizler vermiştir. Ayrıca gözden kaçırılmaması gereken bir olay da Osmanlı aydınlarının Mustafa Reşid Paşa önderliğinde hazırladıkları Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmiş olmasıdır. Şüphesiz Tanzimat Fermanı (3 Kasım 1839) çok farklı ve büyük bir olaydı; ancak Avrupa kamuoyunun sempatisini kazanmış olan Osmanlı Devleti'nin, Mısır sorununu halletmesine yardımcı olmuştur³¹.

³⁰ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi*, Ankara 1988, s.145-159

³¹ Altundağ, *a.g.e.*, s.159-166.

Yukarıda değinilen bütün bu gelişmeler neticesinde İngilizlerin desteği sağlanmış ve bu sayede Mısır sorunu çözülebilmiştir³². Mısır meselesinin çözümü için Avusturya, Prusya, Rusya ve İngiltere'nin katılımı ile 15 Temmuz 1840'ta Londra Konferansı toplanmıştır. Buna göre, Osmanlı Devleti, Mısır valiliğinin babadan oğula geçmesi koşulunu kabul edecektir. Ayrıca Osmanlı Devleti, Güney Suriye ile Akka valiliğini de ölene kadar Mehmed Ali Paşa ve çocuklarına bırakmayı kabul etmiştir. Mehmet Ali Paşa da işgal ettiği bölgelerden geri çekilecek, bunu kabul etmediği takdirde de toprakları elinden alınacaktır. Ancak Mehmet Ali Paşa, kendisine destek verdiğini ilan eden Fransa'ya güvenerek konferansa katılmadığı gibi yukarıda değinilen antlaşma koşullarını da kabul etmeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine birleşik İngiliz-Osmanlı kuvvetleri Suriye bölgesinde Mehmet Ali Paşa'yı yenmiştir. Bu yenilgiden sonra Mehmed Ali Paşa, Londra Konferansı'nın maddelerini kabul etmiş, ilan edilmiş olan Tanzimat Fermanı'nı onaylayarak Mısır'da uygulayıcısı olacağını da teyit etmiştir.

Tanzimat sürecinde dikkat edilmesi gereken bir özellik de 1833'teki Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın süresinin 1841'de dolmuş olmasıdır. İngiltere, Rusya'nın Hünkâr İskeleyi Antlaşması (1833) ile elde ettiği avantajlara yeniden sahip olmaması için çalışmıştır. Büyük Avrupalı devletlerin katılımı ile gerçekleşen Londra Boğazlar Sözleşmesi 13 Temmuz 1841'de imzalanmıştır. Buna göre boğazlar, Osmanlı Devleti'nde kalacak, savaş gemilerine kapalı, ticaret gemilerine açık olacaktır³³. Böylece Rusya, 1833'teki Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile elde etmiş olduğu avantajları kaybetmiştir. Ancak bu tarihten sonra da boğazlar uluslararası bir sorun olmuştur. Nitekim bu antlaşma Osmanlı Devleti'nin boğazlar üzerinde özgür iradesini kullanarak imzaladığı son antlaşma olmuştur. 1833'teki Hünkâr İskeleyi Antlaşması'ndan 1936'daki Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne kadar boğazların uluslararası statüsü devam etmiştir.

Osmanlı Devleti, dışta bu sorunlarla uğraşırken içte de azınlık isyanları yeniden başlamıştır. Girit ve Bulgaristan isyanlarında dışarıdan pek bir müdahale

³² Cevdet Küçük, "Abdülmeccid", *İ.A.*, C.I, s.259

³³ Süleyman Kocabaş, *Türkiye'nin Canı Boğazlar*, İstanbul 1994, s.66-69

olmadığından bu isyanlar çabuk bastırılabilmiştir. Ancak Lübnan isyanında Avrupalı devletler işe karışınca isyan yıllarca sürmüştür. Lübnan, Doğu Akdeniz'in kilidi konumunda olduğundan büyük devletlerin dikkatini çekmiştir. Bu nedenle Lübnan, İngiltere ve Fransa için bir politik savaş sahnesi olmuştur. Fransa, Mısır olayından rahatsız olmuş aynı zamanda Akdeniz'de önemli bir üs olan Lübnan'ı elde etmek istemiştir. İngiltere ise klasikleşmiş hedefi olan Uzakdoğu'ya giden yollardaki hâkimiyetini korumak için bu bölgeyi elinde tutmak istemiştir³⁴. Lübnan'da 1846'da şu formül kabul edilmiştir: Bölge iki kaymakamlığa ayrılacak, bunlardan biri Müslüman diğeri Hıristiyan kaymakamlar tarafından yönetilecektir. Her kaymakamın karma bir meclisi olacak ayrıca her iki kaymakamlık da Osmanlı Devleti'ne vergi verecektir. Böylece uzun bir süreden sonra Lübnan problemi halledilmiştir³⁵.

Bu olaydan sonra Osmanlı Devleti, Macar-Mülteci sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Fransız İhtilalinden sonra Osmanlı Devleti gibi çok uluslu imparatorluk olan Avusturya'nın milliyetçilik isyanlarından etkilendiğine daha önce değinmiştik. Avusturya, yönetimi altında bulunan Macarların isyan etmesi üzerine bu isyanları şiddetli bir şekilde bastırması ve müttefiki olan Rusya'dan da yardım istemiştir. Rus kuvvetlerinin de bu isyanları bastırması üzerine Macarlar, Lehler ve onlara yardım eden İtalyanlar Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Böylece Osmanlı Devleti, Macar mültecileri sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Avusturya ve Rusya Osmanlı Devleti'ne sığınan mültecilerin iadesini istemekle kalmamış ayrıca İstanbul'daki elçilerini geri çağırarak Osmanlı Devleti'ni savaşla tehdit etmişlerdir. Osmanlı Devleti ise "*Merhamet ve insanlıktan doğan duygularla, mültecileri savunma hususunda hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacağını*" ilan ederek mültecileri geri vermeyi kabul etmemiştir. Osmanlı Devleti'nin bu tavrı Avrupa kamuoyunda sempati ile karşılanarak destek bulduğundan Avusturya ve Rusya bu konuda geri adım atmak zorunda kalmıştır³⁶.

³⁴ A. Cevat Eren, "Tanzimat", *İ.A.*, C. XI, s.722

³⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, Ankara 1988, s.31

³⁶ Saray, *a.g.e.*, s.123.

Osmanlı Devleti, mülteci sorununu çözdükten kısa bir süre sonra “*Kutsal Yerler Meselesi*”³⁷ ile karşı karşıya kalmıştır. Rusya, Fransa’nın Kudüs’teki Katolikler için hak istediğini görünce kendisi de Osmanlı Devleti idaresindeki Ortodoksların himayesini istemiştir. Osmanlı Devleti, bunu şiddetle reddedince Rusya saldırıya geçmiştir³⁸. Ruslar, kısa sürede Eflak ve Boğdan’ı işgal ederek, Sinop’taki Osmanlı donanmasını yakmıştır. Rus Çarı Nikola, bunu yapmadan önce İngiltere’nin Rusya büyükelçisi Sir Hamilton Seymour’a şu teklifte bulunmuştur: “*Bence İngiliz hükümeti ile hükümetimizin anlaşması esastır. Böyle bir anlaşmayı gerektiren şartlar, hiçbir vakit bugünkü kadar önemli değildi. Biz anlaştıktan sonra Batı Avrupa devletleri umurumda bile değil. Ne düşünürlerse düşünsünler. Bence hiçbir değeri yoktur. Türkiye’ye gelince... Kollarımız arasında hasta, çok hasta bir adam var. Size açıkça söylemeliyim ki, gereken bütün tedbirleri almadan, bir gün ölecek olursa, bu büyük bir felaket olur. Türkiye ansızın ölebilir. Bu takdirde üzerimizde kalacaktır. Ölüleri diriltemeyiz. Türkiye ölürse bir daha dirilmemek üzere ölecektir. İşte bunun için size soruyorum: Böyle bir olay ile kargaşa, anarşi ve hatta bir Avrupa savaşı karşısında kalmaktansa, önceden tedbir almak daha akıllıca bir hareket olmaz mı?*”³⁹. İngiliz elçi ise şu cevabı vermiştir: “*Majesteleri lütfen beni mazur görsünler. Şunu söylemek zorundayım ki, kuvvetli ve âlicenap adama, zayıf ve hasta adamı korumak düşer*”⁴⁰.

Rusya’nın Osmanlı Devleti’ni İngiltere ile paylaşmak istediği ve hatta değişik dönemlerde yukarıdakine benzer tekliflerde bulunduğu ancak olumlu cevap alamadığı bilinmektedir. İngiltere’nin bu teklifleri reddetme gerekçesi ise Uzakdoğu’ya giden yolun üzerinde kim olursa olsun güçlü bir devlet istememesi ve zayıf ama çıkarlarına hizmet eden Osmanlı Devleti’ni tercih etmesidir. Osmanlı Devleti yıkılırsa onun enkazı üzerine kurulacak taşeron devletleri tek tek ikna etmek yerine Osmanlı Padişahı’nı ikna etmek İngiltere’ye daha kolay gelecektir. İşte bu nedenle İngiltere, Fransa’yı da yanına alarak Rusya’ya karşı 12 Mart 1854’te

³⁷ Bu kutsal yerler: Kamama Kilisesi, İsa’nın kabri, Hz. Meryem’in Türbesi ve bitişiğindeki bahçe, Beyt-ül Lahim’deki büyük kilise, Tahun-ül atik ve oradaki mahzenler, Mağarat-ür-Reate ve etrafındaki arazi, İsa’nın mezarı sanılan yer ve etrafı, Mağara tül-Mehd, Hacer-i Muğtesil, Karal, *a.g.e.*, V, s.223

³⁸ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1997, s.230-232

³⁹ Karal, *a.g.e.* V, s.221-222

⁴⁰ Armaoğlu, *a.g.e.*, gös. yer

Osmanlı Devleti ile İttifak Sözleşmesi imzalamıştır. Unutulmaması gereken bir olay da siyasi birliğini sağlamaya çalışan Sardunya ve Piyemonte Krallığı'nın da özellikle İngiltere ve Fransa'nın sempatisini kazanmak uğruna bu ittifaka gönüllü olarak katılmalarıdır. Rusya, Osmanlı ile Avrupalı devletlerden oluşan müttefik kuvvetler karşısında başarısız olmuştur. Böylece Avrupalı devletlerin de katıldığı Osmanlı-Rus barışı olan Paris Antlaşması 30 Mart 1856'da imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre, Karadeniz tarafsız olacak, alınan yerler karşılıklı olarak iade edilecek, Tuna Nehri'nde ticaret serbest olarak yapılacak, Osmanlı Devleti'nin bir Avrupalı devlet olduğu kabul edilecektir. Bir sorun çıkarsa taraflar savaşa başvurmadan önce diğer devletlerin arabuluculuğunu kabul edeceklerdir. (Bu madde ile Rusya'nın saldırı ihtimaline karşı Avrupalı devletlere müdahale edebilme fırsatı verilmiştir) Islahat Fermanı, Avrupalı devletlerin onayına sunulacaktır. (Bu madde Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin işlerine karışabileceği anlamına gelmektedir) Boğazlarda 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi geçerli olacak, (uluslararası statü) Karadeniz tarafsız hale gelecek, (Rusya engelleniyor) Eflak-Boğdan'a özerklik tanınacak ve Sırbistan'ın da hakları genişletilecektir. Ayrıca bu antlaşma metni Avrupalı devletlerin onayına sunulacaktır⁴¹.

Kırım Savaşı'nda Osmanlı tarafının tutulması ve Rusya'nın durdurulması şüphesiz önemlidir. Ancak Avrupalı devletlerin baskısı ile hazırlanıp ilan edilen Islahat Fermanı'nın, Paris Antlaşması gibi uluslararası bir antlaşmayla başka devletlerin onayına sunulmuş olması, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına aykırı düşmüştür. Bu durum yapılacak ıslahatlarda batılı devletlere Osmanlı Devleti'nin işlerine müdahale etme hakkı tanımıştır. Antlaşmanın olumlu tarafı ise Osmanlı Devleti'nin topraklarının Avrupalı devletlerin garantörlüğünde olması ve Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerle eşit haklara sahip olmasıdır⁴².

Bu tarihten sonra Avrupalı devletler başta Rusya olmak üzere sık sık Islahat Fermanı'ndaki azınlık haklarının çiğnendiğini ya da yerine getirilmediğini belirterek Osmanlı Devleti'nin işlerine karışmaya başlamışlardır. Bundan sonra Sultan

⁴¹ Armaoğlu, *a.g.e.*, s.251-252

⁴² Küçük, *a.g.m.*, s.260

Abdülmeçid döneminde kısa birkaç olay görülmüş ise de büyük olaylar Sultan Abdülaziz'in 25 Haziran 1861'de tahta çıkışından sonra olmuştur.

Bu dönemde özellikle Hersek ve Karadağ Hıristiyan Beyleri, kendilerine haksızlık yapıldığı gerekçesiyle isyan etmişlerdir. Rusya'nın ve Avusturya'nın bunları desteklemesiyle isyan büyümüş, Osmanlı Devleti bölgeye asker göndererek isyanı bastıra bastırabilmiştir⁴³. Bu dönemde yaşanmakta olan mali sıkıntılara Hersek ve Karadağ isyanları da eklenince Sultan Abdülaziz'in Tanzimat düşüncesinden vazgeçeceği endişesi belirmiştir. Ancak Sultan Abdülaziz, böyle bir düşüncesinin olmadığını söylemiş bunun bir göstergesi olarak da eski kadroya dokunmamıştır. Bu dönemin başka önemli bir problemi ise dış müdahalelerin artmasına yol açan iç isyanların imparatorluğu zor durumda bırakması olmuştur. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının kendilerine getirdiği özgürlüklerden memnun olmayan azınlıklar isyan etmeye devam etmişlerdir.

Avrupalı büyük devletler de Osmanlı'daki çıkarlarına ulaşmak için bu isyanları bahane ederek Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarını arttırmışlardır. Rusya'nın Balkanlarda yaşayan Slavları kışkırtması sonucu çıkan olaylar giderek diğer devletlerin müdahalesine yol açmıştır⁴⁴. Batılı devletlerin tahriki ile Lübnan'da Dürzîler ile Marunîler arasında yeniden kanlı mücadeleler başlamıştır. Bütün bu olaylarla sarsılmış olan devlet düzenini güçlendirmek için yoğun çabalar harcanmıştır. Bu arada bağımsızlık amacıyla Karadağ'da (1862) çıkan isyanlar bastırılmış; fakat benzer olaylara karşı alınan tedbirlere Rusya ve Fransa karşı çıkmıştır. Bu durum kısa süre içinde Sırbistan, Romanya ve Girit'te de yeni olayların çıkmasına sebep olmuştur. Bu isyanlar Fransa ve Rusya tarafından da desteklenmiştir⁴⁵.

Sultan Abdülaziz döneminin önemli bir olayı da Padişah'ın yurtdışına yaptığı gezidir. Osmanlı Devleti, Yüzyıllar boyunca Avrupa'ya değil sultanlarını, yüksek rütbeli elçililerini dahi göndermemiştir. Osmanlı Sultanı'nın Avrupa'yı ziyaret

⁴³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII*, Ankara 1988, s.3-4

⁴⁴ Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s.179-180

⁴⁵ Küçük, a.g.m., gös. yer.

etmesi şüphesiz Osmanlı siyasi tarihinde bir dönüm noktası olmuş ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya bakışının tamamen değiştiğini de göstermiştir⁴⁶. Fransa imparatoru III. Napolyon, milletlerarası Paris Sanayi Sergisi'nin açılış münasebetiyle Sultan Abdülaziz'i Fransa'ya davet etmiştir. III. Napolyon, bu vesile ile genel barışın kuvvetlendirileceği ve fikir alışverişinde bulunulabileceğini de İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla Osmanlı yönetimine bildirmiştir. Bu sırada İngiliz Kraliçesi Viktorya da Padişahı Londra'ya davet edince, Sultan Abdülaziz, her iki daveti de kabul ederek 21 Haziran 1867'de Avrupa seyahatine çıkmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde yurtdışına çıkan yegâne Padişah ve Hristiyan dünyasına dost olarak giden ilk halife Sultan Abdülaziz olmuştur. Fransa ve İngiltere'yi ziyaret eden, bu arada Belçika, Prusya ve Avusturya'ya da uğrayan padişah 7 Ağustos 1867'de İstanbul'a dönmüştür⁴⁷. Şüphesiz ki bu gezi çok tartışılmış, gezinin sebepleri ve sonuçları hakkında yorumlar yapılmıştır. Ancak sultanın bu seyahatini araştıran Nihat Karaer'in şu cümleleri dikkat çekicidir: *Bu seyahatin en önemli amacı, padişah'ın nüfuzunu ve kaybetmiş olduğu prestijini, kendisini Avrupa devletlerine bağlayan ilişkileri, dayanışma içinde bir arada olduklarını Hristiyan tebasına göstermektir. Bundan başka, şark meselesinde Rusya ile sürekli zıt fikirde olan bu güçler içinde destek aramaktır*⁴⁸.

Sultan Abdülaziz'in dış gezisi ve Batı ile kurmaya çalıştığı dostluk döneminde bile Osmanlı Devleti, azınlıklara taviz vermeye devam etmiştir. Avrupa ile olan ilişkiler iyi duruma girmiş ancak batılı devletlerin destek ve himayesine güvenen isyancılarla yapılan uzun mücadele ve müzakereler sonucunda Romanya'da Karol'un prensliği tanınmıştır. Sırbistan kalelerinden Türk ordusunun çekilmesi 1867'de kabul edilmiştir Girit'in Yunanistan'a verilmesi ise reddedilmiştir. Ali Paşa'nın gayretleri ile Girit'i özel bir yönetime kavuşturan nizamname 1867'de düzenlenmiştir. Rusların tesiri ile Rum Ortodoks Kilisesi'nden ayrılmak isteyen Bulgarların arzusu kabul edilerek 1870'lerde bağımsız Bulgar Kilisesi'nin kurulması kabul edilmiştir. Böylece Bulgarların muhtariyet yönünde bir adım atmış olmaları

⁴⁶ Nihat Karaer, *Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Ankara 2003, s.34

⁴⁷ Küçük, *Abdülaziz...*, s.180

⁴⁸ Karaer, *a.g.e.*, s.149

sağlanmışır⁴⁹. Bütün bu isyanlara rağmen Rusya daima Paris Antlaşması'nın kendi aleyhine olan maddelerini değiştirmek için fırsat kollamıştır.

İngiltere ve Fransa ise, Osmanlı Devleti'ne çok pragmatist davranmışlardır. Onlara göre Osmanlı Devleti'nin, çıkarlarına hizmet ettiği sürece yaşamaması için bir neden yoktu. Ancak Rusya bu konuda bu kadar rahat olmamıştır. Osmanlı Devleti, Rusya'nın öncelikli konusu olmaya devam etmiştir. Bu arada Sultan Abdülaziz'in aldığı dış borçların büyük bir kısmının donanma inşa etmek için kullanılmış olması Rusya'yı iyice tedirgin etmiştir. Almanya'nın Fransa'yı büyük bir bozguna uğratarak bağımsız olması (1871) Avrupa'nın güç dengesini bozmuştur. Rusya, bu durumu kendi çıkarı için kullanmaya çalışmıştır. Almanya ve Fransa'nın meşgul olduğunu, İngiltere'nin tek başına müdahil olamayacağını ve Osmanlı Devleti'nin de kendisini durduramayacağını düşünerek Karadeniz'in durumunun yeniden gözden geçirilmesini istemiştir. İngiltere de bunu kabul etmiş ve 13 Mart 1871'de Londra Konferansı düzenlenmiştir. Buna göre; Karadeniz tarafsız hale getirilerek tersane kurulmamasına ve donanma bulundurmamasına dair hükümler kaldırılmıştır. Karadeniz eskiden olduğu gibi bütün ticaret gemilerine açık olacaktır. Osmanlı Devleti, boğazları ancak gerektirdiği takdirde barış zamanında dost ve müttefik gemilerine açmak hususunda serbest olacaktır⁵⁰.

Böylece yine Karadeniz ile ilgili büyük hayallere kapılma fırsatını elde eden Rusya, Balkan milletleri üzerindeki tahriklerini yoğunlaştırmıştır. Muhtariyet ve istiklal yönünde ilk hareket 1875'te önce Hersek'te başlamış, sonra da Bosna'ya yayılmıştır. Rusya, Sırbistan ve Karadağ isyancılarını desteklemiştir. Rusya'nın Balkanları ele geçirmesini istemeyen Avusturya Başvekili Jules Andrassy'nin hazırladığı ıslahat projesi, isyanın 1876'da Bulgaristan'a da sıçramasına sebep olmuştur. Bu sırada Selanik'te çıkan bir isyanla iki konsolosun öldürülmesi batılı devletleri harekete geçirmiştir. Bunda da Rusya'nın uluslararası alanda yaptığı yaygaranın etkisi büyüktür. Batılı devletler "*Berlin Memorandumu*" denilen

⁴⁹ Küçük, *Abdülaziz...*, s.180

⁵⁰ Saray, *a.g.e.*, s.139

muhtırayı Babıâli'ye vermeyi kararlaştırmışlardır. Ancak muhtıra verilmeden Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiştir⁵¹.

Ülkenin içinde ve dışında gelişen olayların yanı sıra, halkın hoşnutsuzluğunu da göz önünde bulunduran devrin yöneticileri Mithat Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Şeyhülislam Hayrullah Efendi ve Sadrazam, dâhili ve harici vaziyeti göz önünde tutarak, Sultan Abdülaziz'in durumunun vahim olduğuna hükmetmişlerdir. Şeyhülislam, verdiği fetvada padişahın ülkeyi yönetemeyecek durumda olduğunu bildirmiştir. Nihayet 29/30 Mayıs 1876'da saray asker tarafından basılmış ve Sultan Abdülaziz tahttan indirilerek yerine yeğeni V. Murad tahta çıkarılmıştır⁵². O zamana kadar kayıtsız şartsız hükmünü yürütmeye çalışmış olan sultan önce Topkapı Sarayına nakledilmiş ve daha sonra kendi müracaatı üzerine Feriye Sarayı'na alınmıştır. Sultan Abdülaziz, daha Topkapı Sarayı'nda iken hayatına kast edileceği korkusuna kapılmış ve nihayet korkularının tesiri altında 4 Haziran 1876'da sakalını düzeltmek bahanesi ile validesinden aldığı ucu sivri bir makas ile kollarının damarını keserek intihar etmiştir. Ancak sonraki süreçte taraftarları sultanın öldürüldüğünü öne sürmüşlerdir⁵³. II. Abdülhamid bu konuyu kendi döneminde yeniden gündeme getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin yeni Sultan'ı V. Murad, göreve hızlı başlayarak saltanatı döneminde yapacaklarını bir bildiri ile halka duyurmuştur. Ancak çok geçmeden hastalanmış ve doktorların gözetiminde görev yapmaya başlamıştır. Artan sinirsel hastalıkları ve olumsuz davranışlarından dolayı 31 Ağustos 1876'da tahttan indirilip yerine II. Abdülhamid getirilmiştir⁵⁴. Böylece padişahlığı 98 gün süren V. Murad'ın yerine uzun bir dönem Osmanlı Devleti'ni idare edecek olan II. Abdülhamid geçmiştir. II. Abdülhamid, ağabeyi V. Murad'ı hayatı boyunca yalnız bırakmamış,

⁵¹ Küçük, *Abdülaziz...*, s.180

⁵² A.H. Ongunsu, "Abdülaziz", *İ.A.*, C.I, s.59

⁵³ Sultan V.Murad'ın ölümü ile ilgili detaylı bilgi için Bkz: Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul 1990:Süleyman Kani İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, İstanbul 2004.

⁵⁴ İzzettin Barış, *Osmanlı Padişahlarının Yaşamından Kesitler, Hastalıkları ve Ölüm Sebepleri*, Ankara 2002, s.236.

nl doktorların gözetiminde tedavisini devam ettirmiştir. V. Murad, 28 Ağustos 1905'te vefat etmiřtir⁵⁵.

⁵⁵ İ. Hakktı Uzunęarřılı, "V. Murad", *İ.A.*, C.VII, s.650.

I. BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD'İN ORTADOĞU POLİTİKASINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

II.II. ABDÜLHAMİD'İN KİŞİLİĞİ VE POLİTİK ANLAYIŞI

II. Abdülhamid'in politikaya ilgisi küçük yaştan itibaren başlamış, şehzade iken saray dışında olduğu zamanlarda fırsattan yararlanarak çeşitli mevkilerden yöneticiler ve yabancılarla ilişki kurmuş, onlarla imparatorluğun sorunlarını ve bu sorunların nasıl çözülebileceği hususunu tartışma fırsatı bulmuştur⁵⁶. Bu konuda Yılmaz Öztuna şöyle demektedir: “*Tanzimat rejimine inanmıştı. Dedesi II. Mahmut'a hayrandı. Onun ve Reşid Paşa'nın imparatorluğu dağılmaktan, Türkistan ve Kafkasya'ya dönüşmekten kurtardıklarını biliyordu, bu konuları iyi incelemişti. Reşid Paşa gibi devletlerin dengesi ile oynamak, bu dengenin içine girmek fikrindeydi. Bütün Avrupa devletleri böyle yaşıyorlardı. Osmanlı da bir infıratçı (İsolationist) politika takip edemezdi. Dış politikaya öylesine meraklı ve istekli idi. Dünyada geçen her şeyi öğrenmek ister yabancı basını günü gününe takip ederdi*”⁵⁷. Yine aynı kaynak şöyle devam eder: “*Sultan Abdülhamid'in en büyük prestij unsuru ne maarif ne de imandır. Fakat dış politikadır. Dış politikada dâhi olduğu en düşman yazarlarca da itiraf edilmiştir*”⁵⁸.

II. Abdülhamid, saltanatı süresince ülkede mutlak hâkimiyetini sağlamış ve hemen hemen yaşanan her olaya nüfuz etmiştir. Onun bu tesiri Avrupa siyasetinde ve dünya gündeminde de büyük yer tutmuştur. Doğuştan politikaya merak salmış, zeki ve kurnaz bir kişiliğe sahiptir. Yabancı devletlere olduğu gibi, kendi vezirlerine karşı da direnebilen, onları alt eden, kabiliyetli bir hükümdardır. İç ve dış düşmanları II. Abdülhamid'in ölümünden sonra onun hakkında doğru olmayan bilgiler uydurmuşlardır⁵⁹. II. Abdülhamid, uluslararası ilişkilerde geniş tecrübe sahibi olmuş ve onun bu tecrübeleri tarihsel bir süreç içinde akışını koruyarak günümüze kadar

⁵⁶ Stanford. J. Shaw-Ezel K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul 1983, s.217.

⁵⁷ Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.V. İstanbul 1994, s.280.

⁵⁸ Öztuna, a.g.e s.246.

⁵⁹ Mithat Baydur, *Siyasi Tarihimizden Kesitler (II Abdülhamid'in Dış Politikası)*, İstanbul 1999, s.78

ulaşmıştır. II. Abdülhamid, hatıralarında: “*Dünya da yalnızız. Düşman vardır. Fakat dost yoktur! Salıp her zaman müttefik bulabilmekte fakat hilal her zaman yalnız kalmaktadır. Osmanlıdan menfaat bekleyenler ona dost görünmekte fakat umduğunu bulamadığı zaman, hemen düşman kesilmektedir. Ben de siyasetimi bu esas üstüne kurdum. Düşmana düşmanın silahı ile gitmek şarttır*”⁶⁰. II. Abdülhamid’in kişiliğine ve dış politik anlayışına yön veren önemli bir olay da onun Sultan Abdülaziz’in Avrupa seyahatine katılmış olmasıdır. II. Abdülhamid’in bu gezi sırasında Avrupa’nın siyasi dengelerini iyi analiz ettiğini ve gerekli dersleri çıkardığını daha önce değinmiştik. II. Abdülhamid, tahttan uzak olduğu dönemde, Sultan Abdülaziz ve Ağabeyi V. Murat arasındaki rekabette iyi bir politika sergilemiştir. Sultan Abdülaziz’i devirme konusunda Şehzade Murad’a yardım etmemiş; ancak Sultan Abdülaziz’in tarafını da tutmamıştır. Görüldüğü gibi daha küçük yaşlarda bile politik tavır takınabilmiştir⁶¹. II. Abdülhamid’in saltanatı döneminde yaptığı diplomatik manevraların büyük bir tecrübe ve birikime dayandığı görülmektedir.⁶² İktidarda kaldığı 33 yıllık süre içerisinde milletlerin yaşayış tarzlarını, kabiliyetlerini, ihtiyaçlarını ve karakterlerini öğrenmek istemiştir. Yalnızca milletleri değil buna paralel olarak onları idare eden devlet adamlarının mizaçlarını ve amaçlarını öğrenerek bu yönde politikalar geliştirmiştir. Nişanlar vermek, çeşitli hediyeler göndermek ve ziyafetler düzenlemek suretiyle istediği idarecileri lehine yönlendirerek onlardan ülke menfaatlerini korumak adına yararlanmıştır. II. Abdülhamid, politikanın çözemediği hiçbir şeyin olmadığına inanarak büyük bir kararlılıkla savaştan kaçınmıştır. Ona göre harp çok kötüdür ve hiçbir sorunu çözemediği gibi yeni sorunlar üretir. Anılarında bu konuya şöyle yer vermiştir: “*Ben savaşın her bir millet için bir afet olduğunu, tahta çıktığım günden tahttan indiğim güne kadar, dikkatimden hiçbir zaman uzak tutmadım*”⁶³.

II. Abdülhamid’in saltanatı boyunca üzerinde durduğu en önemli konu “*Devletin kendi haline kalması*” özlemi olarak verilebilir. Saltanatı boyunca peşinden gittiği amaç bu olmuş, bu amaca ulaşmak için de bazı ilkelere uymuştur.

⁶⁰ İsmet Bozdağ, *II. Abdülhamid’in Hatıra Defteri*, İstanbul 1985, s.69

⁶¹ Baydur, *a.g.e.*, s.79

⁶² Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 1987, s.41

⁶³ Bozdağ, *a.g.e.*, s.26

Bu ilkelerin birincisi, II. Abdülhamid'in siyasi alanda dış müdahaleyi en aza indirmeye çalışmış olması, İkincisi, devletin ve toplumun yaralarının sarılması için barış ve tarafsızlığın zorunluluğunu idrak etmesi, üçüncüsü ise, iç ve dış politikanın birlikte sürdürülmesidir⁶⁴. II. Abdülhamid, dünya siyasetinin değiştiği, hem Avrupa hem de Osmanlı Devleti için çok büyük bir değişimin yaşandığı bir dönemde kendine has bazı dış politika parametreleri oluşturmuştur. Selim Deringil bunları şöyle izah etmektedir:

a) Uluslararası ilişkilerde “kutuplaşma” veya “bloklaşmalardan” uzak durmak.

b) Diplomasiyi birinci derecede önemli görmek.

c) Büyük devletlerle ilişkileri “frenlenebilecek” mertebede tutmak ve sonu belli olmayan ilişkilere girişmemek.

d) Mümkün olduğunca savaştan kaçınmak⁶⁵.

Osmanlı Devleti'nin tek başına istediği her şeyi elde etmeye gücünün yetmediği anlaşılmış bu nedenle oluşmakta olan kutuplaşmalardan uzak durulmaya çalışılmıştır. II. Abdülhamid, İngiltere'nin 1878'den itibaren Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumaktan vazgeçtiğini anlamış ve bu yönde yeni politikalar belirlemeye çalışmıştır. Osmanlı yönetimi, yabancı devletlerin kendi aralarındaki çıkar çatışmalarından yararlanarak bir “Denge” siyaseti gütmeye başlamıştır⁶⁶. II. Abdülhamid'e göre, devletin bu kadar kötü bir duruma düşmesinin en önemli sebebi, bu güne kadar uygulanan politikalarıdır. Ona göre, devletin belli bir dış politikası yoktu. Avrupa'da oluşmakta olan yeni dengeler yakından takip edilmemiş, Türk hariciyesi haysiyetli, bilgili ve tutarlı bir politika izlememiştir. Hariciyeciler, birbirleri ile çekişmekten isabetli kararlar alamamışlardır. Politika işini yürütenlerin, yabancı diplomatların etkisinde kalarak olayları iyi değerlendirmediklerini ve bu

⁶⁴ Selim Deringil, “II. Abdülhamid'in Dış Politikası”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul 1985, s.305

⁶⁵ Deringil, *a.g.m.*, s.306

⁶⁶ Deringil, *a.g.m.*, gös.yer

yüzden de devletin itibarının zayıflatıldığını düşünen II. Abdülhamid, bu kötü durumdan kurtuluşun da iyi bir diplomasi ile mümkün olacağını düşünmüştür⁶⁷.

II. Abdülhamid, tahta geçer geçmez özellikle 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve onun akabinde imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) ile Berlin Antlaşması'ndan iyi sonuçlar çıkarmıştır. Belki de çıkardığı en önemli sonuç kimseye güvenilmeyeceğini öğrenmiş olmasıdır. II. Abdülhamid'in dış politikadaki hedefi, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve menfaatlerini korumak olmuş bunun için de devletin gücü ile hedeflerini iyi ayarlamak gerektiğine inanmıştır. Dolayısıyla statükocu ve barışçıl bir politika benimsemiştir. Ona göre, Osmanlı Devleti çıkarlarını korumak için ihtiyaç duyulan güce sahip değildir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin diplomasi ağırlıklı hedefleri olmalıydı. Diplomasiye ağırlık vermek için de bilgiye, beceriye, istihbarata ihtiyaç olduğuna inanmıştır⁶⁸. Mevcut koşulları göz önünde bulundurarak dönem dönem denge, tarafsızlık ve bağımsızlık, ihtilaflardan ve dostluklardan yararlanma, barış, taviz ve tehdit politikalarını kullandığı görülmüştür⁶⁹. Bu çerçevede Balkan Devletleri ve Avrupalı büyük devletlerarasındaki dengelere, anlaşmazlıklara dikkat etmiş ve bu gibi durumlardan istifade etmesini bilmiştir. Osmanlı Devleti'nin zayıf olduğunun, dolayısıyla da kesinlikle barışa ihtiyacı olduğunun farkındaydı. Zira her savaşın Osmanlı Devleti için toprak, saygınlık, moral, güç ve kuvvet kaybı anlamına geldiğini bizzat yaşamış ve görmüştür. Bu sebeple devleti her türlü maceradan, tehlikeden uzak tutmaya gayret etmiştir. Bunun sonucunda bir devletle dost olurken başka bir devletin düşmanlığını celp etmemeye; bağlayıcı ittifaklardan, devletlerarası kamplaşmalardan uzak durmaya çalışmıştır. Her türlü anlaşmazlığın, savaşa başvurmadan, diplomasi yolu ile çözümlenmesinden yana tavır takınmıştır⁷⁰. Özellikle gerek Balkan devletlerinin gerekse büyük Avrupa devletlerinin aralarında anlaşarak, Osmanlı Devleti'ne karşı tek bir cephe oluşturmamaları için diplomasinin, siyasetin her türlü çaresine (taviz, rüşvet, dostluk, hediye, imtiyaz, tehdit, korkutma v.s.) başvurmuş ve bunda da başarılı olmuştur⁷¹. Taviz politikasına başvururken şu

⁶⁷ A.H. Ongunsu, "II. Abdülhamid", *İ.A. C.I.*, s.219

⁶⁸ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler", *Osmanlı*, C.II, Ankara 1999, s.278

⁶⁹ Süleyman Kocabaş, *Sultan II. Abdülhamid, Şahsiyeti ve Politikası*, İstanbul 1995, s.203–204.

⁷⁰ Kocabaş, *a.g.e.*, s.204

⁷¹ Kodaman, *a.g.m.*, s.279

ilkeden hareket etmiştir: “*Mecmu’un selameti için cüz’un fedası*”⁷². II. Abdülhamid, ülkenin kurtulması için bazen parçayı feda etmeyi göze almıştır. Bu konuda kendisi “*Taviz vermeyi; ama ölçülü ve baskı ile karşılaşmadan taviz vermeyi oldum olası kabullenmişim*” diyecektir⁷³.

II. II. ABDÜLHAMİD’İN SİYASİ ORTAMI DEĞERLENDİRMESİ

II. Abdülhamid’in kişiliği ve dış politik anlayışı, şüphesiz küçüklüğünden başlayıp tahttan indirildiği döneme kadar oluşan birikim ve olgunlaşmasıyla oluşmuştur. Birinci kısımda belirttiğimiz dış politik görüşlerini uygulamak için öncelikle yönetimi kendi eline almaya çalışmış ve bunu başarmıştır. II. Abdülhamid’in gerek kendi döneminde ve gerekse daha sonraki dönemlerde eleştirildiği temel nokta, Babıâli’yi devreden çıkarması ve sarayı devlet işlerinin merkezi haline getirmeye çalışmış olmasıdır⁷⁴. Aslında Babıâli ile saray arasındaki yönetim mücadelesi XIX. Yüzyılın başına kadar gitmektendir. Özellikle Tanzimat ile Islahat Fermanı’nın getirmiş olduğu kısmi özgürlükler ve bu süreçte devletin başına geçen padişahların da yeteri kadar güçlü olmamaları sarayı, Babıâli’ye karşı çok zayıflatmıştır. Ancak II. Abdülhamid, bunun çok başlılık getirdiğini ve devleti zor duruma sokarak yıprattığını düşünmüştür⁷⁵. Ona göre, devlet tek elden yönetilirse kararlar daha rahat alınacaktır. 23 Aralık 1876’da ilan edilen Kanun-u Esasi’nin ülkeye idari anlamda çok büyük bir başıboşluk getirdiğini düşünmüştür. Kanuni Esasi’nin ilanından sonra meşrutiyetin ilk Meclis-i Mebusan’ı için vilayet ve eyaletlerde seçimler yapılmış ve nihayetinde, Meclis-i Mebusan 7 Mart 1877’de açılmıştır⁷⁶. Meclis-i Mebusan, 115 mebustan ibaret olup, bunların 69’u Müslüman, 46’sı gayrimüslim idi. 26 kişiden ibaret bir de sultan tarafından seçilmiş Meclis-i Âyan (Senato) mevcuttur⁷⁷.

⁷² Mahir Aydın, *Şarki Rumeli Vilayeti*, Ankara 1992, s.293

⁷³ Michel de Greca, *II. Abdülhamid Yıldız Sürgünü*, Çev. D. Boyladı, İstanbul 1995 s.225

⁷⁴ Ali Akyıldız, “II. Abdülhamid’in Çalışma sistemi, Yönetim Anlayışı ve Babıâli ile (Hükümet) İlişkileri”, *Osmanlı*, C. II, Ankara 1999, s.286

⁷⁵ Akyıldız, *a.g.m.*, gös.yer

⁷⁶ Kocabaş, *Abdülhamid...*, s.60

⁷⁷ Kocabaş, *a.g.e.*, gös. yer.

Büyük umutlarla açılan bu meclis ile Osmanlı toplumunda beraberlik duygusunun sağlanacağı, azınlık isyanlarının önleneceği ve yabancı devletlerin azınlık haklarını bahane ederek işlerimize karışamayacakları öngörülmüştür. Böylece Osmanlı Devleti'nin dağılmaktan kurtarılacağı düşünülmüştür. Ancak Meclisin içinde farklı azınlıklara mensup insanların, yabancı devletlerle işbirliği yaparak devleti içten parçalamaya çalışmaları ve yabancı devletlerin de bu ortamdan yararlanarak Osmanlı Devleti'nin iç işlerine daha çok karışmaya başlamaları meclisin kapatılmasında önemli rol oynamıştır. Nitekim II. Abdülhamid, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı bahane ederek 14 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı süresiz olarak kapatmıştır. Böylece çok büyük umutlarla açılan meclis hayal kırıklığı ile tarihe karışmıştır⁷⁸.

II. Abdülhamid, tek kurtuluş yolu olarak devletin yönetimini kendi eline almakta görmüştür. Başlangıçtaki elverişsiz şartlara rağmen, beş yıl sonra, 1881'de duruma hâkim olmuş ve ülke yönetimini tam anlamıyla eline geçirmeyi başarmıştır. Buna ek olarak padişah, Yıldız Sarayı'na taşınarak Tanzimat'ı çağrıştıran simgelerden ve Dolmabahçe gibi Avrupai saraylardan uzaklaşmıştır. II. Abdülhamid, sarayın içinde de bazı düzenlemelere gidip; Valide Sultanların iktidarına son vermiş ve Harem ağalarının rolünü azaltmıştır. Yine Sultanın mutlak gücünü pekiştirmesine en güzel örneklerden biri de ünlü Sadrazam Mithat Paşa'yı sürgüne göndermiş olmasıdır⁷⁹. Onun saray yönetimini geliştirmek için yaptığı faaliyetlerden biri haberleşmenin daha kolay sağlanması için kurduğu mabeyn telgrafhanesi⁸⁰ diğeri saray bürokrasisine kazandırdığı mabeyn Şifre Kâtipliği'dir. Kurduğu bu birimler sayesinde merkez dairelerini devre dışı bırakarak vali, vali yardımcısı, ordu komutanı, mutasarrıf, elçi ve konsolosluk gibi devlet görevlileriyle şifre ile dolaysız olarak irtibat kurarak haberleşmiştir. Bu görevliler şifre kâtibinden aldıkları özel bir şifre anahtarı ile padişahla doğrudan muhabere imkânı elde etmişlerdir⁸¹. Böylece aradaki bürokratik birimler ve dolayısıyla icranın başı olan Sadaret devreden çıkarılmıştır. II. Abdülhamid, dünyadaki politik gelişmeleri takip etmek için sarayda

⁷⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Ankara 1983, s.240

⁷⁹ François Georjeon, "II. Abdülhamid", *Osmanlı*, C.II, Ankara 1999 s.267-268

⁸⁰ Akyıldız, *a.g.m.*, s.288.

⁸¹ Mehmet Tevfik Bey, *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, İstanbul 1992, S.21

bir çeşit bilgi merkezi kurmuştur. Dünyada Türkiye ile ilgili çıkan bütün yazılar ve dış temsilciliklerden padişaha gelen raporlar burada toplanıp, değerlendirilmiştir⁸².

II. Abdülhamid, kendisinden önceki iki padişahın bir nevi darbe ile tahttan indirildiğini gördüğü ve hep bu korku ile yaşadığı için ülkenin bütün idaresini eline almış ve olup biten her şeyden haberdar olmak istemiştir.

Bunu başarmak için de kuvvetli bir hafiye teşkilâtı kurmuştur. II. Abdülhamid'e göre, jurnalcılık ayıp ve kötü bir şey olmakla beraber, bundan vazgeçmek mümkün değildir. Zira dünyanın hiçbir yerinde entrika Osmanlı Devleti'ndeki kadar büyük boyutlara ulaşmamıştır. Sultan'a göre, pek çok avare memur ve subay hiç kimseyi beğenmemekte ve devleti yalnız kendilerinin kurtarabileceğine inanmaktadır. Bunu ispat etmek için ajanlık yapmak, entrika çevirmek, bu da olmazsa padişaha hakaret etmek ve iftira atmaktan çekinmemişlerdir⁸³.

Görüldüğü gibi II. Abdülhamid, bütün yetkileri eline almayı başarmış, ülkeyi tam bir baskı ile yönetmeye başlamıştır. Onun iç politikadaki sertliği dış olayların seyrine göre azalıp, çoğalmıştır. Dış politikada karşılaştığı güçlükler, bilhassa yabancı devletlerin içerde birtakım olaylar çıkartmaları, padişahı sıkı bir rejim uygulamaya sevk etmiştir. Çünkü iç politikadaki çalkantuları kontrol etmeden, ayrıca dağılmakta olan imparatorluktaki çeşitli menfaat gruplarının ve onların siyasi faaliyetlerinin farkında olmadan, devleti yönetmek mümkün değildir. Daha tahta çıktığı gün etrafını saran kimselerin entrikalarla örüntülü ağlarına kendisini hapsedmek istediklerini anlayan II. Abdülhamid, bu yüzden kurnaza karşı kurnazca hareket etmeye karar verdiğini belirtmiştir. Bunun sonucu olarak da Avrupada yapılan bölücü yayın faaliyetine karşı sıkı bir sansür uygulamıştır. Devletin toparlanabilmesi için zamana ihtiyaç olduğuna inandığından bazı tavizler pahasına da olsa, ağır bir yük oluşturan savaşlardan kaçınma yoluna gitmiştir. II. Abdülhamid, devletin kurtarılması için öncelikle içte çok güçlü bir siyasi yapının olması

⁸² Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.I, s.218

⁸³ Küçük, *a.g.m.*, s.219

gerektiğine kanaat getirmiştir. Bunu sağlamak için de tek kişi yönetiminin daha uygun olacağını düşünmüştür. Ülke yönetimine tam hâkim olunursa devletin içte güçlü olacağına ve bunun da dış politikaya olumlu yansıtacağına inanmıştır. Bu düşünce ile hareket eden II. Abdülhamid, ülke yönetimi ile ilgili bütün ipleri eline almış, bunu yaparken de pek zorlanmamıştır. Çünkü onun karşısında eskiden olduğu gibi bir yeniçeri ordusu olmadığı gibi bir yobaz ulema takımı da yoktu.

Nitekim unutulmaması gereken bir husus da II. Abdülhamid'in Kanun-u Esası'nın kendisine tanıdığı haklara dayanarak Meclis-i Mebusan'ı kapatmasıdır. Geriye ise padişahlık makamının verdiği yetkiyi kullanarak her şeyi istediği gibi halletmesi kalmıştır. Böylece artık içte güçlü olan padişah, çok rahat bir şekilde dış siyasete odaklanabilmiştir.

Devlet yönetmenin zorluğunu çok iyi bilen II. Abdülhamid, kendine has bir yönetim anlayışı geliştirmiştir. İradesi çıkmak üzere kendisine takdim edilen maruzatın bir kısmını güvenini kazanmış, uzmanlığına ve görüşüne önem verdiği şahıslara havale etmiş, karar verirken onlardan gelecek görüşleri göz önünde bulundurmıştır. İster görevde, ister azledilmiş olsun sürekli görüşlerine müracaat ettiği kişilerin başında Küçük Sait Paşa gelmekteydi. Önemli işleri devletin üst düzey kademelerinde bulunan bütün insanlara danışmaktan çekinmediği gibi sağlıklı karar oluşması için bazen onları ilgili konu üzerine tartıştırarak sonuca gitmeye çalışmıştır⁸⁴. Uzmanlık gerektiren konularda herhangi bir görüş belirtmekten kaçınmış ve belgeyi ilgili şahıs ve kuruma havale etmiştir. Yönetim anlayışında da çok pragmatist davranmıştır. II. Abdülhamid'in kayda değer önemli bir özelliği de belgelerde geçen terimlere göstermiş olduğu aşırı hassasiyetidir. Ona göre, belgede görülmemiş ya da görüldüğü halde iyi idrak edilmemiş bir cümlenin altına atılan imza devletin sonunu getirecek güce sahiptir. II. Abdülhamid, imzalanan her antlaşmanın potansiyel bir tehlike taşıdığına inanmış ve bu konuya çok dikkat etmiştir⁸⁵. Böylece siyasi ortamı daha iyi değerlendirerek devleti aktif bir şekilde yönetebilmiştir. II. Abdülhamid'i böyle davranmaya iten önemli nedenleri de vardır.

⁸⁴ Akyıldız *a.g.m.*, s.289

⁸⁵ Akyıldız, *a.g.m.*, s.290-291

Özellikle 1877–1878 Osmanlı Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin politikalarında açık bir değişikliğe gitmesi gerektiğinin habercisi olmuştur. Balkan vilayetlerinin yönetimini görünüşte Osmanlı Devleti'ne bağlayan Berlin Antlaşması'na (1878) rağmen, Osmanlı yöneticileri bu bölgenin elden çıktığını gayet iyi anlamıştır. Bu savaşın ortaya çıkardığı siyasi, ekonomik ve sosyal yapı göz önünde tutularak yeni bir politika oluşturmanın gerekliliğine inanılmıştır. II. Abdülhamid'in dışta ve içte aldığı kararları anlamak için bu dönemde meydana gelen bazı olayları açıklamakta yarar vardır⁸⁶. Balkanlar'ın elden çıkması Osmanlı Devleti'ndeki Müslim, gayr-ı Müslim nüfus dengesini Müslümanlardan yana artırmıştır. İstila edilen, yurtlarından kaçarak Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarına göç eden yaklaşık bir milyon Müslüman'ın Osmanlı Devleti'ndeki umumi havayı ne derecede etkilediği, din kardeşlerinin bu sefil durumuna sebep olan Hıristiyanlara karşı Müslüman halkın ne tavır aldığı, yeni politikanın belirlenmesi sırasında hep dikkate alınmıştır⁸⁷.

Osmanlı Devleti, Balkan Milletlerinin isyan etmemesi için yaşadıkları bölgelere büyük yatırımlar yapmaya, buradaki insanları mutlu etmeye yönelirken, imparatorluğun Müslüman bölgeleri ihmal edilmiştir. Osmanlı yöneticileri, özellikle bu son Osmanlı-Rus savaşından sonra ülke içindeki Müslümanların sayısındaki artışla beraber geçmiş politik uygulamalarını gözden geçirmenin gerekliliğine inanmıştır. Zikredilen bölgelerde yaşayan Müslümanlar büyük baskılara maruz kalarak Anadolu'ya göç etmeye başlamışlardır. Böylece Anadolu'da büyük bir Müslüman kitle oluşmuş ve kitlenin emperyalist devletlere ve onların işbirlikçileri yerli halka karşı nefretleri de artmıştır. Bu durum Osmanlı yöneticilerinin yanı sıra Osmanlı aydınını da farklı arayışlara itmıştır.

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin politikalarını etkileyen önemli bir gelişme ise, İngiltere'nin tavrı olmuştur. Balkan halkları ayaklanmaları sırasında tarafsız kalan, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda herhangi bir müdahalede bulunmayan İngiltere'nin bu tavrı Osmanlı yöneticilerinde büyük hayal kırıklığı yaratmıştır. Aslında daha 1860'lı yıllarda Suriye olayları esnasında İngiliz parlamentosunda,

⁸⁶ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul 1992, s.177

⁸⁷ Kemal Karpat, "Pan-İslamizm ve II. Abdülhamid, Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.48, (1987), s.13–37

Osmanlı Devleti'nin devrini tamamladığı ve bu devletin devamını sağlamak amacıyla girişilen çabaların beyhude olduğu yolunda konuşmalar yapılmıştır. İngiliz hükümeti, Osmanlı taraftarı gibi gözükten politikasından dolayı tenkit edilmiştir⁸⁸.

İngiltere, artık Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı direnemeyeceğini çok iyi anlamıştır. Özellikle 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya mahkûm olduğunu göstermiştir. O halde yıkılacak olan Osmanlı Devleti, İngiltere'nin çıkarlarına zarar vermeden yıkılmalıydı. İngiltere, Rusya'nın güneye inmesinin Osmanlı Devleti tarafından engellenemeyeceğini bildiğinden bunu kendisi yapmalıydı. Berlin Kongresi'nde (1878) Osmanlı Devleti'nin haklarını savunmak ve herhangi bir Rus saldırısı sırasında askeri ikmal merkezi olarak kullanılmak şartı ile Kıbrıs'ta hâkimiyetini gerçekleştiren İngiltere, “*Batı Asya'nın Anahtarı*” olarak değerlendirdiği Kıbrıs'ı elden çıkarmamak için elinden geleni yapmıştır⁸⁹.

İngiltere, Uzakdoğu'ya giden yolun güvenliğini sağlamak ve diğer emperyalist devletleri bu bölgeden uzaklaştırmak için Kıbrıs'a çok önem vermiştir. Kıbrıs'a görünürde Osmanlı menfaatlerini korumak, Rusları Batum'dan çıkarmak şartı ile girmiş; ancak bölgedeki varlığının haklılığını göstermek için Rusya'yı Batum'dan çıkartmaya çalışmamıştır. Ayrıca, İngilizlerin Kıbrıs'ı işgalinin birçok sebebi bulunmaktaydı⁹⁰. Özellikle İngilizlerin Kıbrıs'ı işgal etmeleri ve Mısır'a çıkartma yapmaları II. Abdülhamid'in dış politikasının önemli bir kısmını oluşturan “*İngiliz Kuşkusu*”nun oluşmasına sebep olmuştur⁹¹. İngiltere, Osmanlı Devleti'nden ümidini kesmiş ve Rusya'nın güneye inmesini engellemek için bir tampon bölge kurmak istemiştir. Bunun için de Rusya'nın Doğu Anadolu üzerinden Basra Körfezi'ne inmesine mani olmak amacıyla bu bölgede bir Ermeni Devleti kurmayı düşünerek Osmanlı Devleti'nin daha çabuk yıkılmasına hizmet etmiştir⁹².

Fransa'ya gelince, 1870'te Almanya'ya yenildikten sonra çok önemli sanayi bölgesi olan Alsace-Lorraine'i de Almanlara kaptırmıştır. Fransa, Almanya'ya

⁸⁸ Cezmi Eraslan, *a.g.e.*, s.178

⁸⁹ Rıfat Uçarol, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı İngiliz Antlaşması*, İstanbul 1987, s.41

⁹⁰ Nasim Zia, *Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*, Ankara 1975, s.17

⁹¹ Deringil, *a.g.m.*, s.305-307

⁹² Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878–1895)*, İstanbul 1984, s.147

kaptırdığı bu bölgeleri geri almak ve yeni sömürge alanları elde etmek için faaliyet göstermiştir. Ancak Fransa, Alman İmparatoru Bismarck'ın dâhiyane politikası ile Avrupa'da daima yalnız bırakıldığından Avrupa'nın dışında bir bölgede sömürgecilik faaliyetlerine başlamıştır⁹³. Bismarck, Avrupa'nın dışındaki politikalarına ses çıkarmayarak Fransa'nın tepkisini de açıkça çekmemeye çalışmıştır. İngiltere ise, Kıbrıs'tan sonra Mısır'a göz diktiği için Fransa'nın Tunus'u almasını görmezden gelmiştir. Bunu gören Fransa da geç kalındığı takdirde başka bir devlet tarafından ele geçirilebileceği ya da konjonktürel durumun değişebileceği düşüncesiyle 1881'de Osmanlı Devleti'nin Tunus topraklarını işgal ederek bu bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmiştir⁹⁴.

Almanlar da Rusya ve Avusturya'daki vatandaşlarını kendi idaresi altına almak, sanayisi için pazar ve hammadde bulmak amacıyla Afrika bölgesinden toprak almak istemiştir.

Avusturya-Macaristan'ın ise, siyasi birliğini korumaya çalışmanın yanı sıra Bosna-Hersek yoluyla Selanik Limanı'na el koymak, hatta İstanbul'u almak gibi hayallerinin olduğu bilinmektedir.

Siyasi birliğini sağladıktan sonra Osmanlı Devleti'ne yönelik saldırgan politika izleyen İtalya'nın Afrika'da (özellikle Trablusgarp'ta) müstahkemler kurma hevesinde olduğu görülmüştür.

Rusya'nın da Slav birliği adı altında Balkanlardan Akdeniz'e inmek için fırsat kolladığı ve Orta Asya Türk illerinde yayılarak ticari ve siyasi yönden genişlemek istediği II. Abdülhamid'in izahlarında yer almaktadır⁹⁵.

II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin önceki yöneticilerinin yaptığı hataların tekrarlanması durumunda imparatorluğu saran emperyalist devletlerle mücadele edilemeyeceğinin farkına varmış, devleti bu kötü durumdan kurtarmanın iyi bir dış

⁹³ Eraslan, *a.g.e.*, s.181

⁹⁴ Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, Ankara 1976, s.198

⁹⁵ Eraslan, *a.g.e.*, s.182

politika ile mümkün olabileceğine inanmıştır. İngiltere ve Rusya'ya çok dikkat edilmesi gerektiğini ve bu devletleri engellemenin tek yolunun, bu iki devleti birbirine düşürmek olduğunu belirtmiştir. İngiltere ve Rusya engellendiği takdirde de diğer devletlerin büyük bir problem olamayacağını düşünen II. Abdülhamid, dış politikadaki mesaisinin büyük bir bölümünü bu iki devleti durdurmaya yönelik politika geliştirmeye ayırmıştır⁹⁶.

II. Abdülhamid, devletin kötü durumunu görerek önce bütün iktidarı eline almış, sonra da batılı devletlerin politikalarını göz önünde tutarak dış politikasını belirlemeye çalışmıştır. Ona göre, devlet çok kötü bir durumdadır; ama kalan topraklarını koruyamayacak kadar da kötü değildir. Tek elden yönetim, iyi bir dış politika ve Müslüman halkın birliği ve desteği ile devleti yaşatmanın mümkün olacağına inanmıştır.

III. II. ABDÜLHAMİD'İN ORTADOĞU'YA BAKIŞI

Ortadoğu üzerine çalışma yapacak araştırmacıların öncelikle Ortadoğu'nun neresi olduğu hususunu netleştirmeleri gerekmektedir. Coğrafi bölgelere tarih boyunca o bölgeye hâkim güçler isim vermiştir. Ortadoğu tabiri XIX. ve XX. Yüzyılda belirginleşmiştir. Bu Yüzyılda da dünyanın hâkim gücü Batılı devletler olduğuna göre bu tabiri de doğal olarak onlar kullanmıştır⁹⁷. Avrupalı devletler, kendilerini dünyanın merkezi kabul ederek dünyayı Yakındoğu, Ortadoğu ve Uzakdoğu şeklinde isimlendirmeye başlamışlardır. Ancak bunlara atfedilen sınırlar dönem dönem değişikliğe uğramıştır. I. Dünya Savaşı'na kadar, "Yakındoğu" kavramı; Arnavutluk, Karadağ, Güney Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan, Mısır, İran'ın üçte ikisi ve Osmanlı Devleti'nin Asya'daki bütün bölgeleri ile Hint Okyanusu ve Hazar Denizi arasında uzanan dağlık ve çöllük bölgeyi kapsamıştır⁹⁸. Bu durumda Romalılardan beri "Doğu" kavramı ile ifade edilen bölgeyi Avrupalılar üç ayrı bölgeye ayırmışlardır. Bunlar: "Yakındoğu" (Near East), "Ortadoğu"

⁹⁶ Eraslan, *a.g.e.*, s.184

⁹⁷ Davud Dursun, "Ortadoğu Neresi, Sübjektif Bir Kavramın Anlam Çerçevesi ve Tarihi," *Fırat Üniversitesi Orta doğu Araştırmaları Merkezi*, Elazığ 2004, s.21

⁹⁸ Murat Ağan, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar, Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri*, İstanbul, 2002, s.253-380

(Middle East) ve “*Uzakdoğu*” (far East) dur. Yakındoğu, daha çok Balkanlar ve Osmanlı Devletini; Ortadoğu, Hindistan’a yakın Basra Körfezi’ni ve Uzakdoğu da Çin ve Japonya’yı ifade etmiştir. Ancak özellikle Balkanlar ve Osmanlı Devleti’nin batı toprakları Avrupalı devletlerin eline geçince, bu sefer “*Avrupa Merkez*” biraz doğuya kaymış olduğundan Yakındoğu kavramı içinde yer alan bölgeler artık Ortadoğu olarak adlandırılmıştır. Buna gerekçe olarak da açıkça bir neden söylenmese bile bu bölgede Osmanlı Devleti’nin yıkılması ve bu coğrafyadaki İslami etkinin silinmesi etkili olmuştur⁹⁹.

Avrupa Devletleri’nin, dünyayı kendilerine göre isimlendirme faaliyetleri kendi çıkarları ile paralellik göstermiştir. Aynı zamanda “*ben*” ve “*öteki*” mantığı ile hazırlandığından bu sadece maddi olmakla kalmayıp manevi bir boyut da kazanmıştır.

Şurası açıktır ki, Ortadoğu tanımında henüz herkesin kabul ettiği bir tanım yoktur. Ancak genel olarak bugün kabul edilen görüş: Mısır, Yemen, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Kabil, Kuveyt, Suudi Arabistan, Irak, Suriye, Lübnan, İsrail, Filistin, Türkiye, İran ve Afganistan’dır¹⁰⁰.

II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti’nin Avrupa topraklarının parçalanıp elden çıkmasıyla geri kalan toprakları elde tutma telaşına düşmüştür. Osmanlı Devleti’nin bütün çabalarına rağmen azınlık milletler tek tek bağımsızlıklarını kazanarak Osmanlı Devleti’nden ayrılmışlardır. Bunu gören II. Abdülhamid, geri kalan ve çoğunluğu Müslüman olan coğrafyayı korumaya yönelmiştir.

Biz konumuz açısından Ortadoğu’yu genel olarak II. Abdülhamid’in panislamizm (İslam Birliği) politikalarının kapsadığı ve Osmanlı Devleti’nin sınırlarında kalan coğrafya olarak kullanacağız.

⁹⁹ Davud Dursun, *Ortadoğu Neresi*, İstanbul 1995, s.15–16

¹⁰⁰ Dursun, *a.g.e.*, gös.yer

Ortadoğu konusunu ele alan tarihçiler, genellikle Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti için kullandıkları “*Şark Meselesi*” veya “*Doğu Sorunu*” terimi ile ilişkilendirerek açıklamışlardır. Yukarıda da değinildiği gibi Ortadoğu tabiri Avrupalı devletlere aittir. Şark Meselesi de Avrupalı devletlerin Doğu’ya ya da biraz daha özelleştirirsek Osmanlı Devleti’ne atfen kullandıkları bir siyasi terimdir. XIX. Yüzyıldan itibaren uluslararası siyasi arenada kullanılan bir kavram olan Şark Meselesi, Ortadoğu’daki sorunlar için kullanılmış, XIX. Yüzyılın stratejik ve dinsel nedenleriyle değişik kılıflar altında günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

İlk defa 1815’te Viyana Kongresi’nde Avusturya Başbakanı Meternich tarafından kullanılan “*Şark Meselesi*” tabiri, Osmanlı Devleti ile Batılı devletler arasındaki münasebetleri tanımlamak için kullanılmıştır. 1815’i takip eden yıllarda, Fransız İhtilali’nin yarattığı kasırgayı atlatan Avrupa’da, 1830’lara doğru İngiltere ve Fransa iki büyük güç olarak öne çıkmaya başlamış ve Rusya ile Avusturya-Macaristan İmparatorlukları da dönemin rekabet tablosunda, daha geri plandaki güçler olarak rollerini almışlardır. Aynı dönemde Balkanlardan, Arap Yarımadası’na ve Kafkaslardan Kuzey Afrika’ya uzayan geniş bir coğrafyada yerleşmiş olan Osmanlı Devleti, anılan bölgenin karakteristik “*İslami Kimliği*” ile örtüşen bir siyasal birlik olarak sürdürdüğü konumunu kaybetmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti, artık “*Kâfirlere karşı Müslümanları koruyabilecek bir devlet*” görüntüsü taşııyordu. Bu durumda “*Müslümanların Devleti*” olarak yeterli güvenilirliğe sahip olmayan bu devletin egemen olduğu ülke, stratejik konumu ile büyük ve güçlü devletler arasındaki rekabetin en önemli objesi haline gelmiş ve anılan coğrafyadaki egemenlik mücadelesi uluslararası rekabetin bütün vasıtalarıyla sürdürülen bir emperyalist güçler çatışmasına dönüşmüştür¹⁰¹. Osmanlı Devleti’nin egemen olduğu ülke, bugün uluslararası ilişkilerde ve tarih araştırmalarında “*Ortadoğu*” olarak adlandırılan bölgedir¹⁰².

Fransa, daha Kanuni zamanından beri Ortadoğu ile ticari bağlantılar kurmuştur. Ticaret ve gemicilik şirketleri Avrupa ve Osmanlı Devleti arasında mekik

¹⁰¹ Nuri Yavuz, “Şark Meselesi Açısından Ortadoğu Gelişmeleri” *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Birinci Ortadoğu Semineri*, Elazığ, 2003, s.39

¹⁰² Yavuz, *a.g.e.*, gös. yer

dokurken, bankerleri de Süveyş Kanalı projesinin hisse senetlerini kapışmışlardır. Ayrıca Fransızlar, Osmanlı Devleti'nin tahvillerini almak suretiyle ona borç vermiş, Düyun-u Umumiyenin denetimini ellerine geçirmişlerdir. Fransa stratejik açıdan ise, Kuzey Afrika'ya yerleşmiş ve 1830'da Cezayir, 1881'de Tunus ve 1904'te de Fas'ı işgal ederek Akdeniz'de üç önemli deniz üssünü elde etmiştir¹⁰³.

İngiltere'nin Ortadoğu ile ilgilenmesi Hindistan'ı işgal etmesinin doğal bir sonucudur. Hindistan'a giden bütün yolları denetim altında tutmak İngiltere'nin dış politikasının en önemli unsurunu oluşturmuş, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyarak bu yolun güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin zayıflaması üzerine Hindistan'a giden yolun güvenliğini kendisi korumaya çalışmış, bunu sağlamak için de yolun üstünde yer alan stratejik bölgeleri işgal etmiştir. İngiltere, öncelikle Kıbrıs'ı (1878) ve Mısır'ı (1882) alarak Hindistan'a giden yolun güvenliğini sağlamaya çalışmıştır¹⁰⁴.

Rusya'nın Ortadoğu politikası ise, Balkanlar'da ve Suriye'de yaşayan Ortodoks kardeşlerini Osmanlı Devleti yönetiminden kurtarıp, Akdeniz'de büyük bir Rus-Ortodoks imparatorluğu kurmayı amaçlamaktadır. Rusya, Boğazları ele geçirmek, dünya siyasetine hakim ve sıcak denizlere sahip olmak amacıyla 1700'lü yıllardan beri sürekli Osmanlı Devleti ile savaşmıştır. Rusya'ya göre büyük devlet olmanın en önemli şartı, sıcak denizlere inmektir. Rusya, diğer büyük emperyalist devletleri saf dışı bırakmanın tek yolunun Osmanlı coğrafyasını ele geçirmek olduğuna inanmıştır. Rusya'nın Deli Petro ile başlayan bu politikası, Komünist Rusya döneminde de devam etmiştir¹⁰⁵.

Avusturya'nın Ortadoğu politikası ise, Rusya'nın güney'e inerek Balkanları ele geçirmesine mani olmak, Balkanlar'dan Bosna-Hersek'i almak ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'ni parçalayarak sıcak denizlere inmek olarak bilinmektedir. Ancak Avusturya, Fransız İhtilali'nin (1789) getirdiği sonuçlardan olumsuz etkilenmiş ve kendisi gibi çok uluslu olan Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmuşsa da

¹⁰³ Mim Kemal Öke, *Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları (1876-1909)*, İstanbul 1982, s.249-250.

¹⁰⁴ Hüner Coşkun, *19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri*, Ankara 2000, s.100.

¹⁰⁵ Günerken Aydoğmuş, *Şark Çıbanı*, Ankara 1996, s.19-20

hiçbir zaman Balkanlardan ve özellikle de Bosna-Hersek bölgesinden vazgeçmemiştir¹⁰⁶.

Yeni bir güç olarak ortaya çıkan Almanya'nın Ortadoğu'daki çıkarları ise, şöyle açıklanabilir: Almanya siyasi birliğini çok geç bir tarih olan 1871'de sağlamıştır. Ancak Sedan Savaşı ile Fransa'yı çok ağır bir yenilgiye uğratan Almanya, özellikle Fransa'nın intikam almasını önlemek ve Avrupa'da müttefik devlet bulmasını engellemek için diğer Avrupalı devletlerin çıkarlarına pek dokunmamıştır. Almanya'nın birliğini kuran Bismarck, Fransa'yı Avrupa'da yalnız bırakmak için çok büyük bir başarı göstermiştir. Bismarck, Avrupa kıtasıyla uğraşmış, dünya'nın geri kalan bölümleriyle ilgilenmemiştir. Hatta bu politikalarının bir gereği olarak Berlin Kongresi'nde (1878) Almanya'ya hiçbir pay almadan Osmanlı Devleti'ni diğer devletlerarasında paylaşmıştır. Bununla da kalmayan Bismarck, Fransa'nın kendisine yönelik tepkisini azaltmak için Fransa'ya bile bazı bölgeler önermiştir¹⁰⁷. Bismarck'tan sonra Almanya'nın başına II. Wilhelm geçmiştir. II. Wilhelm, Osmanlı Devleti konusunda Bismarck'tan çok farklı düşünmüştür. Ona göre, Avrupalı devletler her yeri sömürgeleştirmiştir. Sömürgeleştirilmemiş bölgelerin başında kömür ve petrol zengini olmasının ötesinde çok stratejik bir bölgeye sahip zayıf bir Osmanlı Devleti kalmıştır. II. Wilhelm, Osmanlı Devleti'ni nüfuzuna alabilirse, bütün Ortadoğu petrol ve kömürünü almanın ötesinde İngilizlerin Uzakdoğu'ya giden yolunu da kapatabilmeyi amaçlamıştır. Bu konuda başarılı olursa Rusya'nın sıcak denizlere inmesini de engelleyebileceğini düşünmüştür. Kısacası Alman hükümdarı, Osmanlı Devleti'ni işlenmemiş topraklara benzetmiştir. Almanya, yukarda değinilen amaçlarına ulaşmak için Osmanlı Devleti'ni nüfuzuna almaya çalışmıştır¹⁰⁸. Bunu gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti'nde demiryolu yapmak, askeri yardımlarda bulunmak, diplomatik dostluklar kurmak, dış politikada desteklemek gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Alman hükümdarı II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ne yaptığı ziyaretleri de bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

¹⁰⁶ Coşkun, *a.g.e.*, s.96

¹⁰⁷ Mustafa Gencer, "Osmanlı- Alman Münasebetleri Çerçevesinde Şark Meselesi", *Türkler*, C. XIII, Ankara 2002, s.34, 39.

¹⁰⁸ H. Bayram Soy "II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid" *Türkler*, C. XIII, Ankara 2002, s.24, 33.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu toprakları üzerinde böyle bir rekabet yaşanırken II. Abdülhamid, devletin gücünü de göz önünde bulundurarak, mümkün olduğu kadar gerçekçi bir politika takip etmeye çalışmıştır. Bu politikanın en önemli kısmını emperyalist devletlerin amaçlarının farkında olarak, onlar arasındaki rekabeti körüklemek oluşturmuştur¹⁰⁹. Mesela Mısır üzerinde emelleri olan Fransa ve İngiltere'yi sürekli bir çekişme ortamı içine sürüklemesi bu politikanın bir yansıması olarak gösterilebilir. II. Abdülhamid, Mısır üzerindeki zayıf Osmanlı egemenliğinin uzun süre devam edemeyeceğini düşünmüştür. Bu sebeple devletin gücünü orada harcamak yerine, Mısır'ı başkalarının çekişmesine bırakmayı tercih etmiştir¹¹⁰. İngiltere ve Fransa'yı Mısır'da karşı karşıya getiren II. Abdülhamid diplomasisi, Basra Körfezi'nde de İngiltere ve Almanya arasındaki rekabeti körüklemiştir. Almanya'nın Doğu'ya açılma siyasetinin açık bir belirtisi olan Berlin-Bağdat demiryolu yapımına başlanması, İngiliz yöneticilerini rahatsız etmiştir. İngiliz diplomasisi, Almanya'nın Basra Körfezi'ne kadar açılacağından ve böylece bu bölgede İngiliz çıkarlarına zarar verebileceğinden endişelenmiştir. Aynı şekilde II. Abdülhamid, Tunus ve Libya'da emelleri çakışan Fransa ve İtalya'yı da Kuzey Afrika'da birbirine düşürmek için her türlü diplomatik girişimde bulunmuştur¹¹¹. Büyük güçleri her fırsatta birbirine düşürmeyi dış politika anlayışında âdeta bir mihenk taşı haline getiren II. Abdülhamid, Balkanlarda da bunu çok başarılı bir şekilde kullanmıştır. Berlin Kongresi'nin uluslararası arenaya kazandırdığı Balkan devletçiklerinin Osmanlı Devleti'ne karşı yayılma hırsları malumdur; fakat bunlar birbirlerine karşı da düşman idiler. II. Abdülhamid'e göre, ne pahasına olursa olsun, bu devletçiklerin birbirleriyle ittifak kurmaları önlenmeliydi. Böyle bir ittifakı gerçekleştirdikleri takdirde Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da tutunması imkânsızlaşacaktır¹¹². II. Abdülhamid, Fransa'nın, Süveyş Kanalı hisse senetlerinin büyük bir kısmını eline geçiren ve Mısır'da bir komiserlik kuran İngilizleri iyi karşılamadığını biliyordu. Süveyş Kanalı'nın yapımını gerçekleştiren Fransa, İngiltere'nin bu oldubittisini kabullenmemiş ve Mısır'ı kapmasından çok yakınmıştır. II. Abdülhamid de, İngiltere'nin unutturmaya çalıştığı bu sorunu Fransa Hükümeti'ne

¹⁰⁹ Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, İstanbul 2005, s.37

¹¹⁰ Engin, *a.g.e.*, gös.yer.

¹¹¹ Cevdet Küçük "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *II. Abdülhamid Dönemi Paneli*, İstanbul 2000, s.117.

¹¹² Küçük, "*Abdülhamid*".., gös.yer.

değişik fırsat ve nedenlerle hatırlatmış, Paris'in ulusal gururuna dokunan bu yenilginin iki devlet arasında bir çıbanbaşı gibi filizlenmesine özen göstermiştir¹¹³. Balkanlarda da aynı strateji uygulanmış Rusya ile Avusturya arasındaki ihtilaftan yararlanmıştır. Rusya'nın durdurulmasının tesadüfe bırakılmayacağını düşünen II. Abdülhamid, bu konuda ek önlem almış ve onun için de Avusturya faktörünün yanı sıra Rusya ile ayrıca anlaşma yoluna gitmiştir. “Boğazlardaki engeli ortadan kaldırmak şüphesiz Ruslar için önemlidir. Fakat bizim için Boğazları elimizde tutmanın hayati bir ehemmiyeti vardır” diyen padişah, Boğazların İngiltere veya herhangi bir Avrupa devleti tarafından Rusya'ya saldırmak için bir geçit yolu haline getirilemeyeceğine dair güvence verildiği takdirde Rusya ile anlaşılabilceğini iddia etmiştir¹¹⁴.

II. Abdülhamid, Rusya'nın hem Ortadoğu'da hem de Uzakdoğu'da çıkarlarının olduğunun farkına varmış ve eğer Rusya, Uzakdoğu'da meşgul edilirse, Ortadoğu'ya zaman ve güç ayıramayacağını düşünerek Rusya'nın Uzakdoğu'daki düşmanı ve rakibi konumundaki Japonya ile anlaşma yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti, Japonya ile bir an önce ortak bir cephe oluşturmak istemiştir. II. Abdülhamid, bu konuyu anılarında şöyle izah eder: “Rusya asırlardan beri her iki devletin de düşmanı olduğuna göre, Japonya ile kurulacak bir ittifakın temin edeceği faydaları ciddi olarak mütalâa etmek icap eder. Her ne kadar aramızda daimi bir diplomatik münasebet dahi mevcut değil ise de böyle bir antlaşma her iki tarafa da faydalı olabilir”¹¹⁵. Bu ifadelerden de anlaşıldığına göre sultanın bu konuyu ciddiye aldığı görülmektedir. Ancak bu dönemde Osmanlı-Japon ilişkileri geliştirilmeye çalışılmışsa da istenilen düzeye ulaşamamıştır¹¹⁶.

II. Abdülhamid'in büyük devletleri birbirine düşürme politikasını kolaylaştıran etmenler de mevcuttur. Bunların başında Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ni paylaşamamaları gelmektedir. Emperyalist devletlerden Rusya ve Avusturya'nın Balkanlar'da; İngiltere ve Fransa'nın Kuzey Afrika ve Suriye'de;

¹¹³ Mim Kemal Öke, *a.g.e.*, s.267-268.

¹¹⁴ Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1973, s.166.

¹¹⁵ Abdülhamid *a.g.e.*, s.136, 137.

¹¹⁶ II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti ile Japonya arasındaki diplomatik faaliyetler hakkında detaylı bilgi için Bkz: Selçuk Esenbel, “Türk-Japon İlişkilerinin Tarihi” *Türklük*, C. XIII, Ankara 2002, s.149-161,

İngiltere ve Almanya'nın Anadolu ve Mezopotamya'da, İtalya ve Fransa'nın ise, Trablusgarp'ta birbirleri ile çatışan emelleri vardır. Batılı devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarlarının çatışması dış politika açısından II. Abdülhamid'in elini güçlendirmiştir. Böylece karşılıklı çıkar çatışmaları genel bir savaşı davet etmiştir. Ancak Avrupalı devletler, genel bir savaşın hiçbir fayda getirmeyeceği gibi, büyük güçlerin zararına olacağı gerçeğini de göz ardı etmemişlerdir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti'ni savaşmadan paylaşmaları gerekmiştir. Böylece bütün devletler için diplomasi çok önem kazanmıştır. II. Abdülhamid'e kalan hangi devletin neyi müzakere konusu yapacağı ya da neden taviz vermeyeceğini bilmek ve dâhiyane bir şekilde Avrupalı devletleri birbirine düşürerek Ortadoğu topraklarını korumak olmuştur. Ortadoğu topraklarını korumak her zaman bu kadar kolay olmamıştır. Çünkü II. Abdülhamid, imparatorluğun prestiji için önemli olan Hicaz'daki kutsal topraklara, Yahudilerin devlet kurmaya çalıştığı Filistin'e, Ermenilerin göz koyduğu Doğu Anadolu'ya şiddetle sahip çıkmış ve bu bölgeler üzerinde oynanan oyunları bozmak için devletin bütün imkânlarını kullanmıştır. Ayrıca yukarıda sayılan yerleri asla siyasi arenaya çevirmemiş ve buraları başka bir devletle pazarlık ya da diplomasi konusu yapmayacak kadar önem vermiştir. II. Abdülhamid, çoğunlukla Müslümanların yaşadığı Ortadoğu'yu özellikle korumaya çalışmıştır. Bu bölgeyi elinde tutmak için birçok politikanın yanında eğitimi yükseltmek, ekonomik olarak geliştirmek ve manevi duyguları canlı tutmak gibi büyük açılımlarda bulunmuştur. Ancak Balkan toprakları için politik oyunların ötesinde bir uygulama ya da yatırım söz konusu olmamıştır. II. Abdülhamid'in Ortadoğu'ya yönelmesi bu bölge insanını başka arayışlara itmiştir. Mesela Jön-Türk Devrimi'nin ilk olarak Makedonya'dan çıkarak yayılması ve özünde 1903'ten itibaren kontrolü Avrupalı güçlerin elinde bulunan Rumeli'nin, Osmanlı Devleti tarafından kendi haline bırakılmış olmasına isyan eden ordunun ve bürokratların tepkisinden doğmuş olduğu gerçeği ilginç bir olaydır. 1908'de isyan bayrağını çeken Jön-Türklerin amacı, Abdülhamid'e kendilerinin de muhacir durumuna düşmek istemedikleri mesajını vermektir¹¹⁷.

¹¹⁷ Georjeon, *a.g.m.*, s.270-271.

II. Abdülhamid'in, Ortadoğu'da emperyalist devletlere karşı uyguladığı politikanın önemli bir bölümünü ise, sahip olduğu hilafetin gücünü kullanmak oluşturmuştur¹¹⁸. Bu politika genel olarak Panislamizm şeklinde yorumlansa da, II. Abdülhamid'in yaptığı daha çok, dış saldırılara karşı ülke dâhilindeki Müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı sağlamak şeklinde cereyan etmiştir¹¹⁹. Avrupalı ülkelerin sömürgesi konumuna düşmüş Müslüman bölgelerin halkını bu emperyalist devletlere karşı örgütlemek, sık sık başvurduğu yöntemlerden biri olmuştur¹²⁰. II. Abdulhamid'in uyguladığı politikalar çoğu zaman farklı değerlendirilse de bütün emperyalist devletlerin Ortadoğu'ya yöneldiği bir dönemde, devleti ayakta tutmak için kendisine göre politikalar geliştirdiği görülmektedir.

¹¹⁸ Engin, *a.g.e.*, s.38.

¹¹⁹ Deringil, *a.g.m.*, s.307.

¹²⁰ Engin, *a.g.e.*, s.39.

II. BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD'İN PANİSLAMİZM POLİTİKASI VE ORTADOĞU

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile Balkanlar'daki topraklarının çoğunu kaybeden Osmanlı Devleti, kaybettiği bu topraklardan göç eden Müslümanların Anadolu'ya göçü ile karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca emperyalist Batılı devletler, aldıkları topraklarla yetinmeyip Osmanlı Devleti'nin elinde kalan Ortadoğu topraklarına da saldırmaya başlamışlardır. Osmanlı yönetimi, dış saldırıların yanı sıra içte de iflas etmiş bir ekonomik yapı ve durmak bilmeyen azınlık isyanları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında yaşayan halkın yanı sıra dünyanın değişik bölgelerindeki Müslüman kitleler de Osmanlı Padişahı ve Müslümanların Halifesi II. Abdülhamid'ten bir çözüm beklemişlerdir. Müslümanların beklentilerine cevap vermek ve imparatorluğun kalan topraklarını korumak için Panislamizm politikası benimsenmiş ve bu amaçla ülkenin içinde ve dışında çeşitli faaliyetlerde bulunulmuştur.

I. II. ABDÜLHAMİD'İN PANİSLAMİZM POLİTİKASINI İZLEMESİNİN NEDENLERİ

Panislamizm, batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik bölücü ve emperyalist müdahalelerine karşı, Müslüman âleminde İslam dininin birleştirici gücünü aktif hale getirmek amacıyla XIX. Yüzyılın sonu ile XX. Yüzyılın başlarında ortaya çıkan bir düşüncedir. İdeolojik olarak İslam uygarlığının temel değerlerine ve geleneklerine geri dönüş olarak adlandırılabilir¹²¹. Politik olarak da II. Abdülhamid'in pek çok dış müdahaleye maruz kaldığı bir sırada, Avrupa saldırılarına karşı halifeliğin güç ve pozisyonunu artırmak üzere planlanmıştır. II. Abdülhamid'in, Panislamist politikayı uygulamaya koymasının sebepleri vardır.

¹²¹ Hee Soo Lee, "II. Abdülhamid ve Doğu Asya'daki Pan-İslamist Siyaset" ,*Osmanlı*, C. II, Ankara 1999, s.363

Bunlar:

1. II. Abdülhamid'in geçmiş yaşamı onu dindar bir insan yapmış ve bu durum onun sonraki politikalarına da yansımıştır.

2. Halife olarak II. Abdülhamid'in etrafında oluşturulacak "İslam Birliği" fikrinin, Osmanlı Devleti'nin gücünden şüphe duymak için sebepleri olan Müslüman tebaanın desteğini arttıracakı düşünülmüştür.

3. 1870'lerde Türkler, imparatorlukta diğer gayrimüslim gruplara göre sayıca ve servetleri bakımından azalmışlardır. II. Abdülhamid, Panislamizm'i Müslümanları Osmanlı Devleti'nin himayesine almak için teşvik etmek, Türk maneviyatını artırmak ve İslam'ın yayılması kehanetlerini gerçekleştirmek amacıyla kullanmıştır.

4. Panislamizm'i Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında yaşayan aynı dine tâbi; ancak farklı ırklara mensup insanları bir arada tutmak amacıyla kullanmıştır¹²².

5. Panislamizm politikasını Avrupalı devletlerin, Osmanlı Devleti'nin topraklarını parçalamak için yaptıkları saldırıların durdurulmasında bir araç olarak da kullanmıştır.

6. İslam dünyasının XVII. Yüzyıldan beri süregelen durgunluğuna son vermek ve İslam dünyasını yeniden canlandırmak amacıyla bazı ülkelerde çok sınırlı da olsa dini manada birçok hareket başlamıştır. Bu hareketi 1787'de Arabistan'da Muhammed İbn Abdülvahap başlatmıştır. Hedefi İslam'ı gerçek özelliğine ve dinamizmine döndürmektir. İkincisi, daha mistik, daha politik mahiyette 1848'de Libya'da görülen ve Afrika'da yayılan Sunusilik hareketidir. Üçüncüsü ise,

¹²² Lee, *a.g.m.*, s. 364

Cemalettin Afgani'nin¹²³ öncülüğünde başlatılan akımdır. Bu dini hareketler Osmanlı Devleti'nin politikalarını etkilemiştir.

7. Osmanlı Devlet'inden umudunu kesen halk, günlerini boş geçirerek rüşvet, sahtekârlık ve vurdumduymazlık ile devlet hazinesini soyma hesapları içine girmiştir. Osmanlı Devleti, gerek yöneticilere, gerekse de halka yeni bir hareket tarzı belirlemek ve bunları bu düşünce ile örgütlemenin gerekliliğine inanmıştır¹²⁴.

8. Panislamizm, Osmanlı Devleti'nin parçalanması karşısında çare olarak başvurulan bir yöntem olmuştur. Osmanlı Devleti ilk defa Karadenizde büyük bir toprak kaybına uğradığı, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın (1774) imzalandığı tarihte halifelikten yararlanmıştı. Böyle bir dönemde halifeliği kullanmaya başlaması, anlamlı bir olaydır. Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda bazı bölgeler, Avrupalıların egemenliğine geçmiş, bazı bölgeler de bağımsızlığını ilan etmiştir. Osmanlı Devleti'nin buna karşı direnecek gücü olmadığından çözüm olarak din olgusuna başvurmuştur. Camilerdeki hutbelerde sultanın adının okunmasına ve din görevlilerinin Osmanlı Devleti hükümdarı tarafından atanmasına dikkat edilmiştir. II. Abdülhamid, halife vakfından toprak kaybedildiği gerçeğini halktan saklamak için Panislamizm politikasından yararlanmıştı. Böylece Osmanlı Devleti hükümdarının aynı zamanda Halife olması sayesinde kaybedilen Tunus, Mısır, Doğu Rumeli ve Bosna-Hersek toprakları, resmi olarak Osmanlı'nın bir parçası olmaya devam etmiştir¹²⁵.

9. II. Abdulhamid, Halife sıfatı ile gerek Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde, gerekse Müslümanların yaşadığı diğer yerlerde Müslümanların lideri olduğu fikrini güçlendirmek istemiştir. Dönemin en büyük Sünni toplumu olan Osmanlı Devleti, asker toplamak ve devletin düşmanı veya hasmı durumundaki Avrupalı devletlerin Osmanlıya karşı her türlü hareketlerini dayanışma içinde bir Müslüman toplumu

¹²³ Cemalettin Afgani hakkında geniş bilgi için Bkz: Hayrettin Karaman "Cemalettin Afgani", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. X, s.456-466.

¹²⁴ Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti", *Osmanlı*, C. II, Ankara 1999, s.375

¹²⁵ Georgeon, *a.g.m.*, s.271

imajı çizerek önlemeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlere sömürge bölgelerindeki Müslümanlara dahi etki edebileceğini göstermek istemiştir¹²⁶.

10. Avrupalı emperyalist devletlerin Panslavizm, Pangermenizm, Panhelenizm v.b. kavramlarına karşılık Osmanlı Devleti de Panislamizm'i öne çıkarmıştır¹²⁷.

11. Dünya siyasi dengesinin değişmesi, emperyalist devlet sayısının artması, sanayi devrimi ile sömürgeciliğin ve buna paralel olarak hammadde ve pazar arayışının hızlanması gibi sebepler her devleti yeni arayışlara itmiştir. Güçlü devletler sömürgeci faaliyetlerini devam ettirmek; Osmanlı Devleti gibi zayıf devletler ise ayakta kalmak için çeşitli fikir akımlarını ortaya çıkarmıştır.

II. ÜLKE GENELİNDEKİ PANİSLAMİST ETKİNLİKLER

II. Abdülhamid, Panislamist politikanın başarılı bir şekilde uygulanması için halkının bunu iyi benimsemesi gerektiğine inanmıştır. Panislamizm düşüncesinin dış politikada kullanılmasının ön şartının iç politikada benimsenmesi ve güçlenmesi olduğunun farkında olan Osmanlı yönetimi, ülke dâhilinde Panislamizm uygulamalara çok önem vermiştir. Devletin yönetimi altında kalan halkın çoğunluğu Müslüman olduğundan bu insanları manevi açıdan Halifeye bağlamak gerekiyordu. Müslümanlar arasında etnik birlik olmadığından onları dinsel açıdan birleştirmek gerekmiştir. Osmanlı Devleti'nin ülke dâhilindeki Panislamist uygulamalarını bu kısımda kısaca açıklamaya çalışacağız.

1. Sosyal Dayanışmayı Gerçekleştirme Faaliyetleri

II. Abdülhamid'in halk ile bütünleşme ve onlara sahip çıkma gayreti çeşitli şekillerde ortaya çıkmıştır. Bunu da Halife sıfatı ile dini aylarda yaptığı dikkat çekmektedir. Ramazan ve Kurban Bayramlarında ihtiyaç sahiplerine bir maaş

¹²⁶ Jacob M. Landua, "İslami Birliğin Sağlanmasına Yönelik Çabalar", *Türkler*, C. XIII, Ankara 2002, s.132-135.

¹²⁷ Şerif Mardin, "19.yy.da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1985, s.341-352.

vermek ve onlara yardımda bulunabilmek maksadıyla maliyeyi güçlendirmiştir. Ayrıca dar gelirli ailelere yardımlarda bulunması ve bunu yaparken Halife sıfatını kullanması dikkat çekicidir¹²⁸. II. Abdülhamid, toplumu bir arada tutmak için hiçbir sosyal etkinlikten kaçınmadığı gibi bunu Panislamist düşüncüyü yaymak için bir fırsat olarak değerlendirmiştir.

a. Tarikatların Öneminin Arttırılması

XIX. Yüzyılda çok etkili olan tarikatları kullanarak harekete geçen II. Abdülhamid, bu yolla devletin uzaktaki Müslüman vilayetlerinde de etkili olmak istemiştir. Tarikat mensuplarının cemiyetteki yerini iyi takdir ederek daha iktidarının ilk yıllarında onlardan yararlanma yoluna gitmiştir. 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başında tarikat şeyhlerine bir emir göndererek her gün bir tekkede toplanıp Müslüman ordusunun zaferi, din düşmanlarının yenilmesi için dua etmeleri ve halkı motive etmelerini istemiştir¹²⁹. Tarikatların halk ile devlet arasında bir köprü vazifesi görmesine dikkat edilmiştir. II. Abdülhamid, tarikatlar vasıtasıyla İslam birliği siyasetini her tarafa yaymış, bu amaçla Uzakdoğu'ya, Afrika'ya, Kafkasya'ya, Hindistan'a tarikat temsilcilerini göndermiştir. Böylece o bölgedeki Müslümanları hilafete bağlamıştır¹³⁰.

b. Din Adamlarına Verilen Değerin Artması

II. Abdülhamid'in içte Müslümanların birliğini sağlamaya yönelik gayretlerinde din adamlarına önemli görevler düşmüştür. Umumiyetle eğitimden yoksun ve dünyadaki gelişmelerden habersiz olan Osmanlı Devleti'nin taşra halkını İslamiyet hakkında bilgilendirerek onların din ve devlete bağlılıklarını artırmada vaiz, hatip gibi unsurlardan yararlanmıştır. Her şeyden önce din adamlarının saygınlıklarının iade edilmesine özen gösterilmiştir; zira öteden beri din görevlileri ihmal edilmiştir. II. Abdülhamid döneminde din adamlarına gereken saygı gösterilerek ekonomik durumları düzeltilmiştir. Müslümanların üzerindeki birleştirici

¹²⁸ Eraslan, *Abdülhamid...*, s. 217.

¹²⁹ Eraslan, *a.g.e.*, s. 218.

¹³⁰ John Robert Barnos, "Osmanlı İmparatorluğunda Tarikatlar", *Türkiye Günlüğü*, S.45, Ankara 1997, s.113–121

gücünden dolayı din adamlarının hutbelerde ve diğer dini etkinliklerde panislamist politika hususunda halkı bilgilendirmelerine özen gösterilmiştir¹³¹.

c. Dini Kitaplara ve Yapılara Verilen Önemin Artması

II. Abdülhamid, saltanatının her döneminde dini kitaplara önem vermiştir¹³². Dini kitapların umumiyetle Matbaa-i Osmanî'de basılmasına özen göstermiş, böylece kontrolün daha kolay olacağı düşünülmüştür.

İngiltere, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olduğu dönemlerde, Padişahın halife konumundan yararlanmıştı. Ancak XIX. Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Halifelik gücünü Avrupalı emperyalist devletlere karşı bir koz olarak kullanmaya başlayınca, halifelikle ilgili yeni arayışlara girmiştir. Kendi zararına işleyen halifelik kurumunu, Osmanlı Devleti'nden alarak sömürgesi altında yaşayan yandaşı bir Arap şeyhine vermek isteyen İngiltere, bunun haklılığını göstermek için yalan yanlış kitaplar bastırmıştır. Basılan kitaplarda Osmanlı hilafeti kötülenmiş ve Osmanlının halifeliği zorla elinde tuttuğu iddia edilmiştir¹³³. Osmanlı Devleti, İngiltere'nin bu yöndeki faaliyetlerine ve Hilafetin dini yayınlar vasıtasıyla eleştirilmesine engel olmak için kitapların içeriklerinin kontrol edilerek basılmasına özen göstermiştir.

II. Abdülhamid, bütün bunların dışında İslamiyet'i temsil eden dini yapılara çok büyük önem vermiştir. Özellikle Tanzimat Fermanı'ndan bu yana sayıları sürekli çoğalarak gittikçe lüks bir görüntü arz eden Hıristiyanlara ait dinsel yapılara mukabil, İslami yapıların bakımsızlığı, halkta kötümserliğe ve ümitsizliğe yol açmıştır. Bilhassa camiler İslam'ın sembolü olan yapılarıdır. Bu yapıların ve çevrelerinin temiz ve düzenli olmasına, görenleri kendine çekecek bir hale getirilmesine dikkat edilmiştir. Cami avlularındaki sahaf ve esnafın baraka ve

¹³¹ Eraslan, *Abdülhamid...*, s.222.

¹³² Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1986, s.150.

¹³³ Eraslan, *Abdülhamid...*,s. 224.

sergilerinin cami düzeninin görüntüsünü bozmayacak şekilde bakımlı ve boyalı olarak muhafazasına dikkat edilmiştir¹³⁴.

d. İçki Satışının Yasaklanması ve Ahlakı Koruyucu Uygulamalar

II. Abdülhamid, İstanbul'un Müslüman mahallelerinde meyhane açılıp içki satılmasını yasakladığı gibi mevcut meyhanelerin kapatılmasını emretmiş, Müslüman toplumu içerisinde içki satışını da engelleyerek İslami ahlak kurallarının yeniden yaşatılmasına çalışmıştır. Bu dönemde İslam ahlakı Batı taklitçiliği yüzünden ikinci plana düşer gibi olmuş, içki, kumar, fuhuş gibi hoş olmayan durumlar ise umumileşmiştir. II. Abdülhamid, İslam âlemine de örnek olma gereğini göz önüne alarak üç aylar ve kandiller gibi dini gün ve gecelerde Beyazid, Kapalı çarşı gibi umumi yerlerde bazı ahlaksız grupların, bilhassa yeni yetişen neslin ahlakını bozma tehlikesi yaratmalarına karşı tedbir alınmasını emretmiştir. Kısacası halife sıfatı ile sosyal dayanışmayı gerçekleştirme çalışmalarında toplumun önderi konumunda olmuştur¹³⁵.

II. Abdülhamid'i endişelendiren en önemli husus da gayr-i Müslim cemiyetlerin en küçük yerleşim birimlerinde bile kilise, okul, hastane inşa etme faaliyetlerine karşın, camileri, medreseleri, tekkeleri, han ve hamamları, yıkılma durumunda olan Müslümanların bu durumu pek de umursamamaları olmuştur¹³⁶.

II. Abdülhamid, Müslüman milletini, ortak bir ideoloji, ortak bir İslam kimliği etrafında şekillendirmeye çalışmıştır. Bu açıdan İslam bir kimlik unsuru, sosyal ya da milli dayanışma temeli, ortak vatandaşlığın bir unsuru, devlet-tebaa ilişkilerinde bir referans noktası, imparatorluğun Müslüman unsurlarını bir araya getirmek için kullanılabilecek bir sosyal çimento olarak görülmüştür¹³⁷.

¹³⁴ Eraslan, *Abdülhamid...*, s.225.

¹³⁵ Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı" *Sultan II. Abdülhamid Devri Semineri*, İstanbul 1994, s.93-107.

¹³⁶ Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti", *Osmanlı*, C.II, Ankara 1999, s.373-379.

¹³⁷ Gökhan Çetinsaya "İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet, II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı*, C. II, Ankara 1999, s.380-387

2. İdari Alandaki Faaliyetler

II. Abdülhamid, İslam Halifesi olarak yönettiği bütün bölgelerin idari alanda İslami kurallara uymasına önem vermiştir. Ona göre, devlet yönetimindeki kişilerin benimsemediği bir İslamcı siyaseti halk da benimsemeyecektir. Osmanlı yöneticilerinin İslami kuralların uygulayıcısı ve takipçisi olarak çalışmaları gerekmektedir. II. Abdülhamid döneminde yönetici konumundaki insanların seçimine ve eğitimine önem verilerek devlet yönetiminde İslamcı zihniyet güçlendirilmeye çalışılmıştır. Yine II. Abdülhamid'e göre, yöneticiler devleti yani halifeyi temsil ettiklerinden her biri çok iyi bir Panislamist politika uygulayıcısı olmalıydı. Bu sebeple Osmanlı Devleti, devlet memurlarının alımına ve yaptığı faaliyetlere çok önem vermiştir.

a. Devlet Memurlarının Durumu

Osmanlı devlet memurları en büyüğünden en küçüğüne kadar umumi bir karamsarlık içindeydiler. Bunda onların devletin devamından ümitlerini kesmiş olmalarının büyük bir etkisi olmuştur. Bu ruh haliyle kendi başlarının çaresine bakma yolunu seçen memurların rüşvetsiz iş yapmadıkları bilinen bir gerçektir. Diğer yandan yüksek dereceli memurların hatta bazen bakanların da yabancı bir devlet taraftarı olmaları tabii hale gelmiştir. Devletin geleceği bakımından önemli mevkilerde bulunan memurlar, din ve mukaddesat şuurundan uzaklaşmışlardır. Ayrıca Osmanlı memurlarında homojen bir yapı da yoktu. Rumların, Ermenilerin pek de dostane olamayacağı açıktır. Öte yandan merkezden uzak yöneticilerin başıboş davranışları devleti çok yıpratmıştır¹³⁸. II. Abdülhamid, bu sorunu gidermek amacıyla devlet yöneticilerinin iyi bir eğitim almasına ve daha çok Müslüman kökenden gelenlerin işbaşına getirilmesine çalışmıştır. Özellikle Milli Eğitim Bakanlığı gibi kurumları ıslah ederek yönetim alanında bazı reformlar yapmıştır. Görevini kötüye kullanan ve yabancılarla işbirliği yapan devlet yöneticilerini cezalandırmıştır.

¹³⁸ Eraslan, *Abdülhamid...*, s.213-214

b. Mali Durum

II. Abdülhamid, özellikle memurlardaki bu bozukluğun sebebinin maddi imkânsızlıktan kaynaklandığını biliyordu. Onu asıl endişelendiren konu ise büyük devlet memurlarının paraya tamahıydı ki, bu durum, ahalinin devlete olan güvenini zedelemiştir. II. Abdülhamid “Bahşiş” diye nitelediği rüşvetin devlet hazinesine zararını anlamış olmanın yanı sıra, mali durumun ancak kuvvetli bir kontrol ve idare ile düzelebileceğini düşünmüştür. Ayrıca bazı devlet memurlarının yabancı elçiliklerde tercüman veya kâtip olarak çalıştıklarını öğrenince devlet işlerinin ve hükümetin gizli kalması gereken maksatlarının ifşa edilmesinden endişelenerek bunların cezalandırılmasına çalışmıştır. Devlet memurluğuna yeni alınan insanların, iyi ahlaklı, vicdanlı, suç işlememiş, temiz ve dindar insanlar olmalarına dikkat etmenin ötesinde, işe yeni başlayacak memurların halifeye sadakatten ayrılmayacaklarına, verilen vazifeleri ve emniyeti suiistimal etmeyeceklerine dair yemin etmelerini şart koşmuştur¹³⁹. Devlet memurlarının sadakatini sağlamak için halifelik makamının maneviyatını kullanmış ve devlette görülen bütün eksikliklerde halifelik makamından yararlanarak insanları yönetime bağlamaya çalışmıştır. II. Abdülhamid, devleti güçlü kılmak veya en azından yabancı devletlere karşı Müslümanların birlikte olduğu imajını vermek için bütün çabasıyla Müslüman halkı bir arada tutmaya çalışmıştır. Devletin idari ve sosyal yapısını düzeltmek için de daha çok halifelik makamının manevi gücünü kullanmıştır¹⁴⁰.

III. ARAP VİLAYETLERİNDE PANİSLAMİST SİYASET

II. Abdülhamid, Panislamist politikanın ancak Arapların desteği ile gerçekleşebileceği öngörüsünde bulunarak onları hilafete bağlamaya çalışmıştır. Osmanlı yönetimi altında yaşayan Arap milletinin halifeye bağlanması ile çok büyük bir Panislamist gücün oluşacağı düşünülmüş ve bu amaçla onlara yönelik farklı bir politika uygulamaya konulmuştur. İslamcılık fikrini Müslüman olan halkı kendine bağlamak için kullanırken, hilafet makamını ise özellikle Arap dünyası ile barışık

¹³⁹ Eraslan, *a.g.e.*, s.216

¹⁴⁰ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Ankara 1994, s.55-82

kalmak için kullanmıştır. Araplara tanınan askerlik muafiyeti ve yapılan para yardımı gibi imtiyazlar Müslüman Arap dünyasını kendine bağlamak içindir. Aslında II. Abdülhamid için devlet dinden daha önemliydi. Çünkü devlet varsa din yaşanabilir; fakat din, güçlü bir devlet için yeterli bir etken değildir. Bunun farkına varan Osmanlı yönetimi halifelik makamını kullanarak devletin hem bütünlüğünü hem de Müslüman dünyasının liderliğini korumaya çalışmıştır¹⁴¹.

1. Hicaz Bölgesi

Mekke, Medine, Cidde ile buralara bağlı kaza ve nahiyelerden oluşan ve Doğuda Necid, Batıdan Kızıldeniz, Güneyden Asir Sancağı ile Kuzeyden Kudüs Sancağı, El-Ariş ve Akabe Muhafızlıkları ile çevrili bölgeye, Osmanlı Devleti Hicaz Eyaleti adını vermiştir¹⁴².

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethi (1517) ile Osmanlı Devleti'nin Mısır hâkimiyeti başlamıştır. O sırada Mekke Emiri olan Şerif Berekat b. Muhammed, oğlu Ebu Numeyy'i bir elçisiyle birlikte Mısır'a göndererek, Osmanlı padişahına saygılarını arz ve Osmanlı hâkimiyetini benimsediğinin bir nişanesi olarak Mekke'nin anahtarları ile bir takım Mukaddes emanetleri takdim etmiştir. Emirin oğlu ve elçisini kabul eden Yavuz Sultan Selim de dönüşlerinde pek çok hediyelerle birlikte, Şerif Berekat'ın Mekke Emirliği menşurunu vermiştir. Ayrıca Mekke Emirliği'ne Mısır hazinesinden maaş bağlandığı gibi Mekke ve Medine ahalisine dağıtılmak üzere iki yüz bin altın ve büyük miktarda zahire gönderilmiştir¹⁴³.

a. Hicaz'da Osmanlı-İngiliz Rekabeti

İngiltere'nin dünyadaki sömürge bölgelerinin en büyük kısmını Müslümanların yaşadığı coğrafya teşkil etmiştir. Özellikle Hindistan bölgesindeki çıkarları için her türlü yolu deneyen İngilizler, Hicaz bölgesine de el atmışlardır. Yukarıda da değinildiği gibi bu bölge Müslümanlar için oldukça önemli idi. II.

¹⁴¹ Baydur, *a.g.e.*, s.84-85

¹⁴² Zekeriyâ Kurşun, "Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1517-1919)," *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı I*, yıl.6, S.31, Ankara 2000, s.128

¹⁴³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara 1984, s.14

Abdülhamid'in Panislamist siyaseti İngiltere'yi telaşlandırmıştır. Bütün Müslümanların halifenin çevresinde birleştirilmesi, İngiltere'nin emperyalist hedeflerine hizmet etmeyecekti. Zaten II. Abdülhamid'in hedefi de halifelik gücünü emperyalist devletlere karşı kullanmaktır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin en büyük sömürgesi ve can damarı Hindistan bölgesinde yaptığı Panislamist faaliyetler,¹⁴⁴ İngiltere'yi çok tedirgin etmiştir. Başta Hindistan olmak üzere Osmanlı Devleti'nin, dünyanın değişik bölgelerindeki Müslümanlarla ilgilenmesini birçok yazar bir hayal olarak görse de bu emperyalist devletleri epey korkutmuştur¹⁴⁵. Emperyalist devletlerin temsilcilikleri Osmanlı Devleti'nin dünyanın değişik bölgelerindeki faaliyetlerini kendi devlet merkezlerine rapor etmişlerdir¹⁴⁶. Görüldüğü gibi İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Panislamist siyasetinden çekinmiş ve II. Abdülhamid'in bu yöndeki faaliyetlerini etkisiz kılmak amacıyla çeşitli politikalar geliştirmiştir.

İngiltere, Müslümanlar için çok büyük bir önem taşıyan ve içinde Mekke ile Medine'yi barındıran bu bölgeyi Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmaya başlamıştır. İngiltere'nin buradaki amacı, halifeliği Osmanlı Devleti'nden alarak kendi taraftarı bir Hicaz bölge yöneticisine vererek halifelik gücünü kendi emperyalist çıkarları için kullanmaktır. II. Abdülhamid'in sahip olduğu halifelik makamının büyük manevi gücünü kırmak için çalışan İngiltere'nin en etkili çalışma sahası, halifeliğin kendi hakkı olduğu fikrini daima zihinlerinde muhafaza eden Mekke Şerifleri olmuştur. İngiltere'nin bu politikasına en çok hizmet eden şahıs 1877 Mayısında Emirliğe tayin edilen Şerif Hüseyin olmuştur. Nitekim II. Abdülhamid, 19 Şubat 1880'de Sadarete gönderdiği bir yazı ile Şerif Hüseyin'in faaliyetlerini detaylı anlatarak Sadarettten bu konuya acilen çözüm bulmasını istemiştir¹⁴⁷. Osmanlı Devleti, Emirler konusunda çok titiz davranmış ve görevi kötüye kullananları işten atmıştır. İngilizlerin Hicaz'daki politikaları sadece bununla kalmamış ayrıca haccı da kendi menfaatleri için kullanmaya çalışmıştır. Bunda başarılı olmak için de iki yola başvurulmuştur: Bunlardan birincisi, hac yolunun güvenli olmadığı propagandası yapılarak Osmanlı

¹⁴⁴ II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Hindistan Politikası ile ilgili detaylı bilgi için Bkz: Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlılar ve Hindistan Müslümanları", *Türkler*, C.XIII, Ankara 2002, s.138-143

¹⁴⁵ Küçük, *a.g.m.*, s.220

¹⁴⁶ Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 2000, s.51

¹⁴⁷ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrre...*, s.103

Devleti'nin Hicaz Bölgesi'nin güvenliğini sağlayamadığı intibamı uyandırmak, ikincisi ise, Hindistan ve Cava gibi yerlerden gelen Müslümanlara maddi ve manevi haksızlık yapıldığını propaganda ederek bu insanları halifeden soğutmaya çalışmaktır. İngiliz yönetimi, yöredeki kabile şeyhlerine para vererek onları yanına çekmiş, bölgeye doktor, öğretmen veya mühendis kisvesi altında gönderdikleri misyonerler aracılığı ile Hıristiyanlığı yaymış ve bölge halkını Osmanlı Devleti'ne karşı kızdıran yayınlarla halifelik hakkının Araplara ait olduğu propagandasını yapmıştır¹⁴⁸.

b. Osmanlı Devleti'nin Hicaz Siyaseti

Hicaz bölgesi, Kâbe ve Hz. Peygamber'in kabrini bulundurması ve İslam'ın doğup geliştiği topraklar olması hasebiyle bütün Müslümanlar için daima önemli bir bölge olmuştur. Özellikle hac mevsiminde dünyanın dört bir yanından gelen Müslümanların birbirleriyle fikir alışverişi yaptığı, kendi bölgelerinden birbirilerine hadiseler anlattığı bir iletişim yoluydu. II. Abdülhamid'in, teoride vücuda getirdiği Panislamist politikası düşünce kısmında da olsa bu dönemde uygulama alanı bulmuştur. Sultan, böyle bir fırsatı kaçırmamak için bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Bu dönemde, hac vazifesini yerine getirdikten sonra memleketlerine dönmeyen Sudan, Cezayir, Tunus gibi işgale uğramış bölgelerdeki Müslümanların memleketlerine dönmeleri sağlanmıştır. Bu insanların yurtlarına döndürülme nedenleri Osmanlı Devleti'nin Yavuz Sultan Selim'den bu yana neredeyse gelenek haline getirdiği Surre¹⁴⁹ alaylarından faydalanacak insan sayısının artmasından dolayı devletin uğrayacağı maddi kaybı önlemektir. Ayrıca Osmanlı Devleti, hac esnasında güvenliği sağlamak için büyük çabalar göstermiştir. İngiltere'nin politikalarına engel olma çabalarıyla halkın gönlünü kazanmaya çalışmıştır. Özellikle uzaktan gelen hacı adaylarından fazla para almamak ve parası olmayanların hac

¹⁴⁸ Eraslan, *a.g.e.*, s.266

¹⁴⁹ Osmanlı Devleti, Hicaz Bölgesi'nin giderlerini üstüne aldığı gibi bir de her yıl o bölgeye önemli miktarda para ve hediyeler gönderiyordu. Osmanlı Devleti'nin bu bölgeye gönderdiği para ve hediyeler surre-i Hümayun olarak bilinirdi. Surre Alayları hakkında detaylı bilgi için Bkz: Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Ankara 1999

vazifelerini yapmaları için maddi yardımda bulunmak Osmanlı Devleti'nin önemli hizmetlerindendi¹⁵⁰.

Hac mevsimi döneminde bölgede sağlık konusunda bir sorun çıkmaması için büyük uğraşlar veren Osmanlı Devleti, dışardan gelenlerin bu bölgeye bulaşıcı hastalıklar getirmemeleri için Hicaz bölgesinde Karantina Merkezleri açmıştır¹⁵¹. Ayrıca hac döneminde dışardan gelen yabancı Müslümanlar için tercümanlar bulundurmanın yanında bir de kutsal sayılan Zemzem suyunun kullanım yerini temiz tutmak ve dağıtımını düzenlemek için de çalışmalar yapmıştır.

II. Abdülhamid, bölgenin cehaletten kurtarılması için de okullar açarak halkın eğitim seviyesini yükseltmeye çalışmıştır. Bu bölgede askeri kışlalar ve karakollar inşa ederek bölgenin güvenliği sağlanmış, sivil idarenin de güçlü olması için pek çok çaba sarf edilmiştir. Hicaz aşiret reisleri çeşitli hediyelerle taltif edilerek padişaha bağlılıkları sağlanmıştır¹⁵². Bölgedeki emirler son dönemde yabancılarla işbirliği yapmışlar ise de Osmanlı Devleti, bölgenin kutsal olmasından dolayı buralara ayrı bir önem vermiş ve yerel yöneticilerle iyi geçinmiştir¹⁵³.

c. Hamidiye-Hicaz Demiryolu Projesi

II. Abdülhamid'in, Müslümanları kaynaştırarak halifelik makamının gücünü artırmak için yaptığı en önemli faaliyetlerden biri de Hicaz demiryolu projesidir. Hicaz demiryolu projesi düşüncesi çok eskiye gitse de II. Abdülhamid tarafından 1 Mayıs 1900'de açıklanmıştır. Yapılması amaçlanan demiryolu, Arabistan'ın kapısı kabul edilen Şam'dan başlayacak, Medine'ye ulaşacak ve Mekke'de sona erecektir¹⁵⁴. Hicaz demiryolu projesinin düşünülüp gerçekleştirilmesinde birçok önemli neden olmakla beraber dini nedenler daha ağır basmıştır. Hicaz demiryolu projesi bu dönemde uygulanan Panislamist siyasete uygun düşmüştür.

¹⁵⁰ Eraslan, *a.g.e.*, s.270

¹⁵¹ Gülden Sarıyıldız, "II. Abdülhamid'in Hicaz'da Takip Ettiği Sıhhiye Politikası", *Sultan II. Abdülhamit ve Devri Semineri*, İstanbul 1994, s.191-207

¹⁵² Kurşun, *a.g.m.*, s.135

¹⁵³ Feridun M. Emecan, "Hicaz'da Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi ve Ebu Nume", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.14, (1994), s.90

¹⁵⁴ Özyüksel, *a.g.e.*, s.41

Yolun yapılma amacının Müslümanların hac vazifelerini daha rahat yerine getirmek olarak ilan edilmiş olması Halife II. Abdülhamid'e prestij kazandırmanın ötesinde, Müslümanlar için hac vazifelerini kolaylıkla yapmalarını sağlamıştır. Hac vazifesini yerine getirme süresinin kısılması ve yapılan masrafların azalacak olması, her sene daha fazla Müslüman'ın hacca gideceği anlamına gelmektedir ki, bu da her sene Halife II. Abdülhamid'e daha fazla Müslüman'a birlik ve beraberlik çağrısı yapma fırsatını vereceğinden Panislamist ideoloji için önemli bir etken olarak görülmüştür¹⁵⁵.

Hicaz demiryolu, bunların dışında Osmanlı Devleti'ne iktisadi ve kültürel birçok fayda sağlayacaktır. Süveyş Kanalı'ndan icra edilmekte olan askeri sevkiyatın buraya kaydırılmasıyla bütçenin her sene önemli miktarda tasarruf sağlanacağı hesaplanmıştır. Mekke ve Medine'de de alışveriş artacaktır. Ayrıca Hicaz demiryolunun Arabistan'da maden arayışlarını kolaylaştıracağı, küçük çapta endüstriyel tesislerin kurulmasına yol açacağı, ticaret yapma imkânlarını geliştireceği, hayvancılığı olumlu yönde etkileyeceği beklentisi de söz konusudur. Demiryolu, bölgede yaşayan bedevilerin eğitilmesi ve medenileştirilmesi noktasında da önemli bir işlevi yerine getirecektir. Bu sayede ticari, ekonomik ve kültürel ilişkiler çoğalacak, yeni eğitim müesseseleri kurulacak, Hicaz bedevilerinin modernleşmesi hızlanacaktır¹⁵⁶.

Osmanlı Devleti, Hicaz demiryolu ile yukarda saydıklarımızın dışında askeri ve siyasi açıdan birçok avantaj elde etmeyi düşünmüştür. II. Abdülhamid'in panislamist düşüncesinin temeli olan halifelik makamının ayakta kalması için mutlaka Mekke ve Medine Osmanlı Devleti'nin yönetiminde kalmalıydı. Dolayısıyla Hicaz Bölgesi Osmanlı Devleti'nin herhangi bir eyaletiyle kıyaslanamayacak kadar önemliydi. Mekke ve Medine'yi içinde bulunduran Hicaz'a sahip olamayan bir halifenin hiçbir dayanağı kalmayacaktı. Bundan dolayı II. Abdülhamid bu bölgeye çok önem vermiştir.

¹⁵⁵ Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994, s.41-43

¹⁵⁶ Gülsoy, *a.g.e.*, s.50-52.

Hicaz demiryolunun askeri açıdan da önemi vardı. Mısır'ın ve Süveyş Kanalı'nın İngiltere'nin elinde olması, Osmanlı Devleti'nin kutsal topraklarla bağlantısını emperyalist İngiltere'nin inisiyatifine bırakmıştır. Osmanlı Devleti, Hicaz demiryolu projesi ile kutsal topraklarla bağlantısını kimsenin inisiyatifine bağlı kalmadan gerçekleştirmeye çalışmıştır¹⁵⁷. Bütün bunlar göz önünde tutulursa Osmanlı Devleti'nin Hicaz demiryolunu neden bu kadar önemseydiği daha iyi anlaşılabilir. Avrupalı devletlerin asla gerçekleşmeyecek bir ütopya olarak baktıkları bu proje, İslam dünyasının da büyük yardımlarıyla başarılmıştır. Özellikle II. Abdülhamid Hicaz yolunun yapımı için Müslümanları bağış yapmaya davet etmiş ve 50.000 lira bağışta bulunarak açılışı yapmıştır. Dünyanın farklı bölgelerindeki Müslümanlardan gelen yardımların yanı sıra sadece Hindistan bölgesinden gelen para yaklaşık 40.000 lirayı bulmuş ve bu miktar katlanarak artmıştır¹⁵⁸.

Neticede 1901'de Şam'da başlayan ve yapılmasında panislamist düşüncenin etkili olduğu bu proje 1908 yılında Medine İstasyonunun açılmasıyla tamamlanmıştır. Demiryolu, Müslüman sermayesi ile çok ucuza mal olmuş ve kısa sürede bitirilmiştir.

2. Basra Körfezi

Basra Körfezi, Hint Okyanusu'nun Arabistan Yarımadası ve İran arasındaki girintisidir. Doğusunda İran, kuzeybatısında Irak ve Kuveyt, batısında Suudî Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri bulunur. Dicle ve Fırat nehirleri birleşerek Şattülarap adıyla körfezin kuzey ucundan denize dökülür. Körfez, kuzey-güney doğrultusunda da Şattülarab'ın dağıldığı yerden Hürmüz Boğazı'na kadar uzanır. Buradan Umman Denizi'ne ve oradan da Hint Okyanusu'na bağlanır. Basra Körfezi, Aden'den Basra'ya, Maskat'tan Bahreyn'e kadar uzanan deniz ticaret yolunun ve bölge ticaretinin güvenliği açısından önem taşımaktadır. Bu bölge sadece Osmanlı Devleti döneminde değil çok daha önceden de büyük mücadelelere sahne olmuştur. Bu bölgenin, Avrupa'yı sıcak denizlere bağlayan yollar üzerinde bulunması ve

¹⁵⁷ Gülsoy, *a.g.e.*, s.46-47.

¹⁵⁸ Miñhat Baydur, "Osmanlı Alman İlişkilerinde Anadolu ve Bağdat Demiryollarının Yeri", *Osmanlı*, C. II, Ankara 1999. s.356

Hindistan ticaret yolunun buradan geçmesi burayı çok eskiden beri önemli kılmıştır. Bölge stratejik açıdan önemli olduğundan hep büyük güçlerin saldırısına uğramıştır. Bu bölge XVI. Yüzyılda Portekizlilerin, XVII. Yüzyılda Hollandalıların, XVIII. Yüzyıldan itibaren de İngilizlerin yoğun ilgisini çekmiştir¹⁵⁹. Osmanlı Devleti de Yavuz Sultan Selim zamanında (1512–1520) Basra Körfezi sahillerine yerleşmiş ve bölgede hâkimiyetini tam olarak sağladıktan sonra uzun yıllar iyi bir şekilde yönetmiştir. Bu bölge sanayi devriminden sonra sömürgeciliğin artması üzerine yeniden dikkatleri üzerine çeken bir yer haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin zayıf olduğu son dönemlerde batılı emperyalist güçler bu bölgeye akın etmişlerdir. Emperyalist devletlerden İngiltere özellikle bu bölgeyle çok fazla ilgilenmeye başlamıştır.

a. Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Rekabeti

Basra Körfezi, uzun yıllar Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizler arasında çekişmeye sahne olmuştur. Amsterdam ve Paris'e karşı sömürge bölgeleri ele geçirmeye çalışan Londra, 1688'de yapılan bir antlaşmayla Hindistan'da kendi kumpanyasını kurmuştur. Bölgede uzun bir süre sadece ticari olarak etkinlik gösteren İngilizler, Yedi Yıl Savaşları ve Fransız İhtilali sırasında bölgeye politik olarak da yerleşmeye başlamıştır. Körfez; Londra, Manchester ve Southamton'ı Bombay'a bağlayan hayat zincirinin en önemli halkalarından biri olmuştur¹⁶⁰. Kuveyt Emiri Sâlim el-Cabir el-Sabah'a göre İngiliz politikasının temeli, İmparatorluğun beyni olan Londra ile İmparatorluğun kalbi olan Hindistan arasındaki emperyal bağlantının güvenliğine bağlıydı. İngiltere, bu zincirin kopması halinde imparatorluğun büyüklüğünün yok olacağını bildiği için çok dâhiyane bir şekilde zincirin her halkasına yerleşmiş ve politik anlaşmalarla Umman Denizi kıyısındaki Emirliklerle sağlam ilişkiler kurmuştur. Yine aynı politikanın bir gereği olarak 1798'de Maskat Sultanı'yla ittifak yapan İngiltere, Fransa'yı bölgeden bertaraf etmeyi başarmış ve bu

¹⁵⁹ Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezinde Osmanlı İngiliz çekişmesi Katar'da Osmanlılar (1871–1916)*, Ankara 2004, s.21

¹⁶⁰ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Politika*, İstanbul 2005, s.99

sömürgeci yaklaşımını daha başka girişimlerle de devam ettirmiştir¹⁶¹. Uzakdoğu'ya giden yolun güvenliğine daima önem veren İngiltere, Basra Körfezi gibi stratejik bir bölgeyi ele geçirmeye karar vererek çalışmalara başlamış ancak bu bölgeyi alması ya da en azından bölgeye askeri birlikler göndermesi için bir gerekçeye sahip olması gerekmiştir.

İngiltere'nin Basra Körfezi'ne yerleşmek için aradığı fırsatı Ra's el-Hayma'da üstlenen korsanlar bir İngiliz subayının karısını kaçırmaya çalışarak vermişlerdir¹⁶². Bu fırsat kaçırılmayarak bölge işgal edilmiş ve XIX. Yüzyılın sonlarında İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki gücü giderek artmıştır. Maskat'taki İngiliz Konsolosu ve Şarika'daki konsolos vekili zaman zaman bölgedeki şeyhlere ve ahaliye çeşitli tekliflerde bulunmuştur. Ebûşehr Konsolosu, İngiliz çıkarlarına uygun davranılmadığı durumlarda emrinde bulunan savaş gemilerini bölgeye göndererek isteklerini zorla kabul ettirmiştir¹⁶³. Osmanlı Devleti, karadan arazi şartlarının müsait olmaması ve denizde de yeterli donanması bulunmamasından sahildeki şeyhlere yardım edememiş ve haklarını da koruyamamıştır. Bu sebeple körfezde sadece Kuveyt ve Katar'a ait gemiler Osmanlı bayrağı çekmiş, Umman sahilindeki şeyhlikler ise ay ve yıldız bulunmayan kırmızı bir bayrak taşımışlardır. Osmanlı Devleti'nin bu durumundan yararlanmak isteyen İngilizler, çeşitli fırsatları değerlendirerek sık sık sahildeki kasabalara uğramış ve ticari münasebetlerini geliştirmeye çalışmışlardır. Ayrıca bununla yetinilmemiş, bölgeye gizlice silah ve cephane getirilerek Kuveyt, Bahreyn, Katar, Umman sahilleri ve Maskat taraflarındaki kabile ve aşiretlere satılmıştır¹⁶⁴.

İngiltere, bölgeyi tam olarak eline geçirmek için faaliyetlerine devam ederek hâkimiyet alanını genişletmeye çalışmış ve 1775'ten itibaren Kuveyt ile ilgilenmeye başlamıştır. Kuveyt, Kanuni döneminden beri Osmanlı egemenliğinde bulunan Basra Vilayetine bağlı bir kaymakamlık olarak yönetilmiştir¹⁶⁵. Ancak Osmanlı Devleti'nin son dönemi göz önüne alındığında diğer bölge yönetimlerindeki gibi Kuveyt'in de

¹⁶¹ Arı, *a.g.e.*, s.100

¹⁶² Arı, *a.g.e.*, gös. yer

¹⁶³ İdris Bostan, *Basra Körfezinin Güney Kesimi ve Osmanlılar (1876-1903)*, İstanbul, 1989, s.313

¹⁶⁴ Bostan, *a.g.e.*, gös.yer

¹⁶⁵ Eraslan, *Abdülhamid...*, s.276.

tam olarak Osmanlı Devleti'ne bağılı olduğu söylenemezdi. Bu bölge sahip olduğu stratejik yapısını ticaret yoluyla zenginliğe çevirmeyi başararak kısmen de olsa ekonomik özerklik elde etmiştir.

İngilizlerin, Bahreyn'den başlayarak bölgede nüfuz kurma çalışmalarının ilerde sebep olacağı sıkıntılarını farkında olan Osmanlı Valisi Mithat Paşa, bazı önlemler almaya çalışmıştır. Mithat Paşa, devletten beklentisi olan yerli halkın çeşitli şikâyet ve isteklerini merkeze bildirmiştir¹⁶⁶. Osmanlı Devleti'nin XVIII. ve XIX. Yüzyılı dikkatli incelendiğinde hemen hemen bütün vilayetlerinde özellikle de merkezden uzak olanlarda sürekli problem çıktığı görülmektedir. Bu problemleri bazen etnik, bazen iktisadi bazen de çeşitli sosyo-kültürel nedenlerden kaynaklanıyordu. Bu bölgede de benzer sorunlar söz konusudur. Basra'daki Mithat Paşa'dan, 60.000 kuruşluk hurma vergisinin alınmamasını, gümrük vergilerinden muaf tutulmalarını, dini işlerinin Şafii mezhebi üzerine görülmesini ve asayişin sağlanmasını talep etmişlerdir¹⁶⁷. Bölgenin stratejik önemini farkında olan Osmanlı yönetimi şeyhlerin isteklerini kabul ederek devlete bağılılıklarını pekiştirmiştir.

Bölgede genişleme siyaseti izleyen İngiltere, 1839'da Aden'e 1899'da da Kuveyt'e yerleşmiştir. Özellikle 1869'da Fransızlar tarafından açılan Süveyş Kanalı'nın Mısır'ın payına düşen hisselerini 1875'te almayı başararak Kızıldeniz, Hint Okyanusu ve körfez arasında önemli kazanımlar elde etmiştir. Bununla da yetinmeyerek 1878'de Kıbrıs'ı, 1882'de Mısır'ı, 1884'de Berberi'yi ve 1898'de Sudan'ı işgal etmiş ve Arabistan'ın güney kıyılarını koruması altına almıştır¹⁶⁸. Osmanlı Devleti, bölgeye muhtemel İngiliz saldırısı karşısında önlem almanın dışında, bölge halkının gönlünü almak için bölgenin ileri gelen yöneticilerine çeşitli hediyeler vererek onları kazanmaya çalışmıştır¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Eraslan, *a.g.e.*, s.277.

¹⁶⁷ Eraslan, *a.g.e.*, gös.yer.

¹⁶⁸ Arı, *a.g.e.*, s.100, 101.

¹⁶⁹ Eraslan, *Abdülhamid...*, s.278.

b. Kuveyt Meselesi

Osmanlı Devleti, Kuveyt Bölgesi'nde hiçbir zaman tam olarak hâkimiyetini sağlayamamıştır. Kuveyt, diğer körfez bölgelerindeki gibi devletin güçlü olduğu dönemlerde pek problem çıkarmamıştır. Ancak devletin zayıflaması ve başta İngiltere olmak üzere emperyalist batılı devletlerin bölgedeki çıkarları ortaya yeni bir durum çıkarmıştır. Ayrıca bölgedeki şeyhlerin farklı amaçlarla hem Osmanlı Devleti hem de İngiltere tarafından şımartılmış olmaları, işi daha da zorlaştırmıştır. Çünkü şeyhlerin her isteği hilafete ve Osmanlıya bağlılıklarının devamı için kabul edilmiştir. İngiltere ise, devlete karşı isyan ettirmek ve bölgeyi Osmanlı yönetiminden koparmak için bir fırsat olarak gördüğü şeyhleri desteklemiştir. Daha önce de değindiğimiz gibi Kuveyt Bölgesi'nin yönetimi yerli şeyhlere Mithat Paşa döneminde devredilmiştir. Ayrıca bunlar vergilerden de muaf tutulmuştur. Bununla beraber Kuveyt şeyhleri ancak dini anlamda hilafete bağlı; fakat idari anlamda olmadıklarını iddia etmişlerdir. Osmanlı tarafından Kuveyt şeyhlerine kaymakamlık verilmişse de Arabistan'ın ve Irak'ın birçok bölgeleri gibi Kuveyt de hakikatte hiçbir zaman fiilen hâkimiyet altına alınmamıştır¹⁷⁰. Kuveyt'e, Osmanlı Devleti tarafından tayin edilen meşru Kaymakam Muhammed Cerrah el-Sabah şüpheli bir şekilde öldürülmüş, kardeşi Mübarek idareye ve ağabeyinin mallarına el koyarak etrafına topladığı kuvvetlerle duruma hâkim olmuştur. Muhammed Cerrah'ın çocukları, haklarının gasp edildiği iddiasıyla halifeye müracaat etmişlerdir¹⁷¹. Osmanlı Devleti, yaptığı incelemeden sonra Cerrah el-Sabah ailesinin yaptığı müracaatı haklı bularak Mübarek Sabah'ı görevinden almak için faaliyete geçmiş ve 1899'da Altıncı Ordu kumandanı Fevzi Paşa'yı şeyhi itaat altına almak için görevlendirmiştir. Mübarek İran'da (Buşir) İngiliz başkonsolosluğuna iltica etmiş ve İngiliz himayesini istemiştir¹⁷². İngiltere'ye sığınarak yardım isteyen Mübarek'e İngilizler kendi çıkarları gereği yardım etmiş ve akabinde de iki taraf arasında bir antlaşma imzalanmıştır.

¹⁷⁰ Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen ve Hicaz Meselesi*, Haz: Osman Seçim Kocahanoğlu, İstanbul 1999, s.177.

¹⁷¹ Eraslan, *Abdülhamid...*, 278, 279.

¹⁷² İrtem, *Osmanlı devleti...*,s.122.

1899'da imzalanan antlaşmaya göre; Şeyh Mübarek el-Sabah İngiliz hükümetinin onayı olmadıkça başka bir devletle irtibat kurmamayı kabul etmiştir. Şeyh ayrıca kendi arazisinden bir parçayı başka bir hükümete terk etmemeyi, satmamayı, icar ve terhin eylememeyi, bu parçaların işgaline veya diğer bir maksatla kullanılmasına razı olmamayı kendisi, varisleri, halifeleri namına taahhüt etmiştir¹⁷³.

II. Abdülhamid, İngiltere'nin bunu kullanarak bölgeye hâkim olmaya çalışacağını bildiğinden bu işi savaşız çözümlemeye çalışmıştır. Osmanlı Hükümeti Mübarek'i nasihat ile kendi tarafında tutmaya gayret etmiş ve telkinlerle Mübarek'in dini hislerine hitap edilmeye çalışılmıştır. Mübarek'e İngilizlere yanaşması durumunda bir İslam toprağının daha Hıristiyanlara geçmesine neden olacağı Müslüman olarak hilafet makamına bağlı bir şekilde birlik ve beraberlik içinde hareket edilmesinin dindarlık olduğu hatırlatılmıştır¹⁷⁴. Mübarek, bölgenin kaymakamlığının kendisine verilmesi karşılığında Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmiştir. Böylece Osmanlı Devleti Kuveyt sorununu savaşız halletmekle birlikte, bölgenin İngiliz nüfuzuna girmesine mani olamamıştır.

c. Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti

Osmanlı Devleti, Basra Körfezi'nin önemini iyi kavradığı için başta İngiltere olmak üzere yabancı devletlerin bölgedeki faaliyetlerini takip ederek karşı önlem almaya çalışmıştır. II. Abdülhamid, bu bölgede tıpkı diğer Arap vilayetlerinde uyguladığı siyaseti uygulamış, özellikle "Halifelik" makamını ön plana çıkararak bölgenin Osmanlı Devleti'nden kopmasını önlemeye çalışmıştır. Bu aynı zamanda kendi devletinin siyasi makamını ve manevi kuvvetini korumak gayesine de erişmiş olduğunu göstermektedir¹⁷⁵. Ayrıca bu bölgenin ileri gelenlerine çeşitli hediyeler ve nişanlar verilerek yöre halkı Osmanlı yönetimine bağlanmaya çalışılmıştır. Bunların dışında bölgenin kalkındırılması için de devlet çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur.

¹⁷³ İrtem, *a.g.e.*, gös.yer.

¹⁷⁴ Eraslan, *Abdülhamid...*, s.281.

¹⁷⁵ Eraslan, *a.g.e.*, s.283

Basra'nın imarına ait ilk esas teşebbüsü başaran bölge valisi Mithat Paşa olmuştur. Paşa, 1870'ten itibaren kısa bir zaman içinde burada kışla, hastane, tersane gibi büyük binalarla yeni bir mahalle kurmuştur. Ayrıca nehir üzerinde işlemekte olan İngiliz vapurları ile rekabet etmek için "*İdare-i Nehriye*"yi kurmanın dışında o sırada yeni açılmış olan Süveyş Kanalı yolu ile Basra'dan İstanbul'a doğru vapurlar işletmek üzere, "*Umman-ı Osmanî*" adlı iki Seyr-i Sefain idaresinin tesisine muvaffak olmuştur¹⁷⁶. Osmanlı Devleti, İngiltere ile savaşıyor güce sahip olmadığından bu problemi daha çok savaşızsız ve baskısız bir metotla çözümlenmeye çalışmıştır.

3. Yemen Bölgesi

Avrupa-Uzakdoğu ticaret yolu güzergâhı gibi stratejik bir noktada bulunan Yemen, Amerika ve Ümit Burnu'nun keşfinden önce taşıdığı coğrafi önemi keşiflerden sonra da korumuştur. Ümit Burnu keşfedildikten sonra, Avrupalıların, Mısır-Kızıldeniz-Yemen yolunu kullanmalarına gerek olmadığı kanaati uyanmışsa da koca Afrika kıtasını dolaşmanın ne kadar büyük masraf ve zaman kaybına yol açacağı ortadadır. Bunun için Avrupa, Mısır-Kızıldeniz-Yemen güzergâhını ele geçirmek amacıyla Yüzyıllarca uğraşmış ve hâlâ da uğraşmaktadır¹⁷⁷. Bunda Yemen'in stratejik konumu ve zengin coğrafyası önemli rol oynamıştır. Avrupalı devletlerin bu bölgeye akınları ve bölgeyi ele geçirmek için yaptıkları faaliyetlerin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin bölgedeki çalışmalarını da kısaca incelemeye çalışacağız.

a. Yemen Bölgesi'nde Osmanlı-İngiliz Rekabeti

Osmanlı Devleti, II. Beyazıt döneminden itibaren Yemen'le ilgilenmeye başlamış ise de ancak Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı almasıyla bu bölgeye hâkim olmuştur. Bu tarihten itibaren başlayan ve 400 yıl süren Yemen serüveni, Osmanlı Devleti'nin en önemli problemlerinden birini teşkil etmiştir. İnançları dâhilinde

¹⁷⁶ R. Hartman, "Basra" *İ.A. C. III*, s.326

¹⁷⁷ İhsan Süreyya Sırma, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyantları*, İstanbul 1980, s.69

gelenek ve göreneklerine bağlı yaşamak isteyen halka bazı idarecilerin zulüm yapması, rüşvet alma ve adaletsiz davranma gibi davranışlar içine girmeleri, halkı devletten soğutmuş bu nedenle bölgede isyanların ardı arkası kesilmemiştir¹⁷⁸.

Yemen bölgesinin diğer bölgelere nazaran çok sık görülen isyanları bulunmaktadır. Bölgedeki isyanların birçok nedeni olmakla beraber en önemlisi dini olanıdır. Yemen’de Hıristiyanlık, İslamiyet ve Yahudilik dinlerine mensup insanların yanında; Şafii, Zeydi, İsmaili, Vehhabi gibi mezheplere mensup insanlar bir arada yaşamaktaydı. Yemen’in kıyı bölgesindeki Şafiiler Osmanlı Devleti’ne isyan etmemişlerdir. Ancak, 1904’te Şeyh İdrisi’ye inanarak ilk ve son kez devlete karşı isyan etmişler; fakat başarıya ulaşamamışlardır. Hıristiyanlar ve Yahudiler ise, sayıları az olmakla birlikte, Yemen’de hiç bir bölgede çoğunluğu sağlayamamışlar ve dağınık olarak yaşamışlardır. Cebed denilen dağlık bölgede yaşayan Zeydiler, nüfus bakımından en kalabalık kitleyi oluşturmuşlardır¹⁷⁹. Yaşayış şekilleri, dinsel inançları ile çok farklı olan bu insanlar Osmanlı Devleti’ni bu bölgede en çok uğraştıran kitle olmuştur. Zeydilik, Şiiliğin bir kolu olmasına rağmen itikat olarak Sünniliğe daha yakındır. Zeydiler, diğer Şiilerin aksine, ilk üç halifeyi reddetmezlerdi¹⁸⁰. Zeydilik inancına göre imam olmanın şartı, peygamber soyundan gelmek, Zeydi olmak ve elinin üstünde el bulunmamaktır. Bu da hiçbir gücün egemenliği altına girmemek anlamına gelmektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti’ne sürekli baş kaldırmışlardır. Zeydilere göre, Halife ile Sultan’ın aynı kişi olması gerektiği gibi Yemen’de imam olan kişi iradeyi de elinde tutmak zorundaydı. Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi Zeydi imamın hâkim olduğu bölge üzerinde büyük bir otoritesi vardı ve imam, halkı istediği yöne çekebiliyordu. Zeydi ahali, inançları itibarıyla, Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altına girmek istememiş, Osmanlı Devleti de bölgede hâkimiyetini sağlamak için yıllarca uğraşmıştır¹⁸¹.

Yemen’de Osmanlı Devleti’ne karşı isyan eden halkın şüphesiz tek gerekçeleri dini değildir. Osmanlı Devleti, bölgeyi iyi idare edememekteydi.

¹⁷⁸ Metin Ayıışı, “Osmanlı’nın Son Vilayeti Yemen”, XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 2002, s.1985

¹⁷⁹ Ayıışı, *a.g.m.*, s.1986-1987

¹⁸⁰ Neşet Çağatay, İbrahim Agah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1965, s.53-54

¹⁸¹ Ayıışı, *a.g.m.*, s.1987

Merkezden bölgeye yönetici olarak atanan insanların bölgedeki keyfi davranışları halkı canından bezdirmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu diğer bölgelerde olduğu gibi burada da devletin zayıflamasıyla bölge halkının merkezle olan bağları zayıflamıştır. Yemen'de bu durum Osmanlı yönetiminin bölgeye yaklaşım tarzı ile daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Osmanlı Devleti, uzak olması ve yöneticilerin buraya gitmek istememeleri gibi nedenlerle Yemen'i genelde bir sürgün yeri olarak kullanmıştır. İşini yapamayan ya da yanlış yapan yöneticiler Yemen'e sürgün olarak gönderilmiş ve bu uygulama II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir. Dolayısıyla merkezde devlet yönetimi ile ilgili yanlış uygulamalarda bulunan insanların buraya yönetici olarak atanmaları Osmanlı Devleti açısından üzüntü verici bir durum yaratmıştır. Bu bölgeye merkezden kovulmuş olduğu duygusuyla giden yöneticilerin devlet ile yöre halkını birleştiremeyeceği ve bölgede faaliyet gösteren sömürgeci devletlere karşı bölge halkını Osmanlı Devleti tarafına çekemeyeceği aşikârdır.

Bölgeye giden yöneticiler, fırsat buldukça halkı soymaya, rüşvete ve zulme başvurarak, keselerini doldurmaya ve otoritelerini kurmaya çalışmışlardır¹⁸². Bölge halkı zaten ekonomik açıdan zor durumda bulunuyordu. Bu yılların verdiği ihmallerle ve kötü bir yönetimle birleşince bölgede gözü olan emperyalist devletlerin eline büyük bir fırsat vermiştir.

Yemen'e hemen hemen birçok Avrupa ülkesi ilgi duymuş ve bölgede çeşitli emperyalist faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ancak özellikle İngiltere'nin uygulamaları ilgi çekicidir. İngiltere'nin Yemen'le ilk teması XVII. Yüzyıl başlarına kadar eskiye gider. Bölgeye askeri kuvvet göndermeleri, XVIII. Yüzyıl sonu ile XIX. Yüzyıl başlarına tekabül etmektedir. İngiltere, ilk önce Aden yakınlarındaki "Abdali Yöresi" ile temas kurmuş ve yerel liderleri kandırarak, burayı ele geçirmiştir. Sonraki yıllarda ise, Hindistan-Süveyş yolunu kontrol altına alabilmek ve Uzakdoğu'dan gelip, Ortadoğu'ya giden ticaret trafiğine el koymak amacıyla askeri ve ticari açıdan birinci derecede önemli olan Aden'i almıştır¹⁸³. İngiltere, bununla yetinmeyerek bölgedeki

¹⁸² Ayıştığı, *a.g.m.*, gös.yer

¹⁸³ Sırma, *a.g.e.*, s.87-89

hâkimiyetini geliştirmeye çalışmış ve bunun için de çeşitli yollara başvurmuştur. Aden'in İngilizler tarafından işgalinde, şüphesiz Osmanlı Devleti'nin daha önce İngilizlere burada bir kömür deposu yapma izni vermesinin önemli rolü olmuştur. İngiltere para ile kandırdığı bölge şeyhlerinin vasıtasıyla Yemen'e tamamen yerleşmiştir¹⁸⁴. Bu da İngilizlerin, çeşitli usullerle Yemenli şeyhleri kendi gayeleri için kullandığını göstermektedir. Meselâ, Zali Şeyhi Amir Ali Mukbil ile Abdali Şeyhi Ahmed Fodol, İngilizlerle anlaşarak Türkler aleyhinde çalışmışlardır. İngilizlerin bu şekildeki tahrikleri daha sonra da devam etmiştir. Ayrıca Yemenli isyancılara silah yardımı yapmaları, bir nevi silah kaçakçılığına sebep olmuş ve Türklere karşı girişilen isyanlarda kullanılan silahların çoğu bu suretle Yemen'e sokulmuştur¹⁸⁵. İngilizler, Arap coğrafyasını Osmanlı Devleti'nden kopararak güçlü olmayan küçük devletçiklere bölmeye çalışmışlardır¹⁸⁶.

İngiltere'nin amacı parçalanmış bir Arap coğrafyası meydana getirerek bölgede daha rahat faaliyet gösterebilmektir. İngiltere'deki Büyük Misyon Cemiyeti her sene otuz-kırk kadar çocuğu bu bölgeden alarak kabiliyetlerine göre çeşitli yerlere sevk etmiş bunlar gittikleri yerlerde İngiliz sefaret ve konsoloslukları tarafından Misyon Cemiyeti'nin talimatına göre büyütülüp terbiye edilmişlerdir¹⁸⁷. İngilizler, bölgeye ajanlar göndermiş, bu ajanlar da Arapça öğrenmek suretiyle Yemen halkı üzerinde tesirlerini artırmak imkânı bulmuşlardır. Ayrıca doktor hüviyetine bürünerek, Osmanlıları istismarcı, kendilerini kurtarıcı göstermek suretiyle maksatlarına ulaşmaya çalışmışlar ve bu konuda muvaffak da olmuşlardır¹⁸⁸.

Avrupalı devletlerin ustalıklı uyguladıkları yöntemler arasında, Osmanlı Devleti'nin İslam medeniyetini geriletmediği iddiası olmuş ve bunun propagandasını da misyonerler vasıtasıyla yapmışlardır¹⁸⁹. Başta İngilizler olmak üzere Avrupalı misyonerlerin kullandığı yöntemlerden biri de kendi ulusal giysileri yerine Arap

¹⁸⁴ İhsan Süreyya Sırma, "Yemen", *İ.A.*, C. XIII., s.379

¹⁸⁵ Sırma, *a.g.m.*, gös. yer

¹⁸⁶ İngiltere'nin Araplarla ilgili politikası için Bkz: Tahsin Ünal, *Türk Siyasi Tarihi*, İstanbul 1998, s.691

¹⁸⁷ İrtem, *a.g.e.*, s.142

¹⁸⁸ Sırma, *a.g.e.*, s.378

¹⁸⁹ Sırma, *a.g.e.*, s.80-81

kıyafetlerini giymeleri olmuştur. Misyonerler dikkat çekmeden yerli Arap ahalisinin içine karışarak tıpkı Araplar gibi giyinip, konuşup yazabilmiş, böylece halka daha inandırıcı görünmeyi başarmışlardır. Bu misyonerler ırk faktörünü kullanarak halifeliğin Arapların hakkı olduğunu, Araplar yardım ettiği takdirde hilafetin Türklerden alınabileceğini söyleyerek Türk-Arap çatışmasını körüklemişlerdir¹⁹⁰. Görüldüğü gibi İngilizler, bölgeyi Osmanlı Devleti'nden ayırarak kendilerine bağlı küçük tampon bir bölge haline getirmek için her yolu denemiştir.

b. Osmanlı Devleti'nin Yemen Siyaseti

Osmanlı Devleti, Yemen bölgesi ile ilgili birçok hata yapmışsa da II. Abdülhamid döneminde bu konuya biraz daha dikkat edilmiş ve bölgeye yönelik yeni politikalar geliştirilmiştir. Osmanlı taraftarı kişi ve aşiretlere sıcak davranarak onları ödüllendirmiş ayrıca bölgede yetersiz olan din kitaplarını sayıca arttırarak halifenin İslam'ın hamisi ve hadimi olduğunu göstermek istemiştir¹⁹¹. Devlete karşı isyan ettirilmeye çalışılan kitlenin Müslüman olması Osmanlı yönetimini halifelik makamının tüm yetkilerini kullanmaya yöneltmiştir.

Osmanlı Devleti, Yemen bölgesinde çıkan isyanları bastırmak için, her şeyden evvel, Yemenililere halifenin iyi niyetini göstermek istemiş ve bu yolla bölgedeki imamların halkın kafasına yerleştirdiği yanlış fikirlerin düzeltilmesine çalışmıştır¹⁹². Bunu başarmak için de ayet ve hadislerden örnekler vererek İslam kardeşliğini sağlamayı amaçlamıştır. Türklerin dini kötüye kullandıkları iddiasını çürütmeye çalışmanın dışında bölgeye daha çok dindar yöneticiler tayin edilmiştir. Ayrıca Zeydi'lerin devlete karşı yaptıkları isyanlardan dolayı bölgedeki insanları İslamiyet'in Sünni mezhebine özendirmeye çalışmıştır¹⁹³.

II. Abdülhamid, bölgenin ileri gelenlerini toplayarak Yemen sorunlarını tartışmış, müzakereler sonucunda halkın taleplerinin yerine getirilmesi

¹⁹⁰ Sırma, *a.g.e.*, s.82

¹⁹¹ Eraslan, *Abdülhamid...*, s.286-287

¹⁹² Sırma, *a.g.e.*, s.169

¹⁹³ Sırma, *a.g.e.*, 170-178

kararlaştırılmıştır. Bölge halkı II. Abdülhamid'den Hamidiye-Hicaz demiryolunun Yemen'e kadar uzatılması; Yemen'e şer'i, mülki ve maliye memurlarının seçilip tayin edilmesi; şeri mahkemelerin tetkik ve hakemliği için bir divan-ı istinaf oluşturulması; Yemen'in bütün işlerini devlet adına takip edecek bir heyetin oluşturulması; yol ve geçitlerin tanzimi, ziraatın, maarifin kâfi derecede geliştirilmesi, vergilerin âdilane alınması gibi hususlar kararlaştırılarak kabul edilmiřtir¹⁹⁴.

Devlet ile halkı kaynaştırmak ve bölge insanlarının yabancı devletlere meylederek isyan etmelerini önlemek isteyen II. Abdülhamid, kendi döneminde isyanları azaltmış ancak sonraki dönemlerde bu isyanlar artarak devam etmiştir. Neticede Osmanlı Devleti'nin bütün faaliyetlerine rağmen Yemen I. Dünya Savaşı sonrasında kaybedilmiřtir¹⁹⁵.

4. Mısır Bölgesi

Mısır, Hindistan yolu üzerinde, Akdeniz'e kıyısı olan Arabistan coğrafyasına yakın ve zengin bir ülkedir. Mısır'a hayat veren Nil Nehrinin varlığı ve Cebelitarık Boğazı'ndan sonra Hindistan'a açılan ikinci kapı olması diğer önemli bir özelliğidir.

Batılı devletler de Osmanlı Devleti'nin son iki Yüzyılında hep bu coğrafya ile ilgilenmişler ve sonunda işgal etmişlerdir. Osmanlı yönetimindeki Mısır'ı ilk önce Fransa (1798) ele geçirmeye çalışmış, ancak bölgede büyük çıkarları olan İngiltere buna engel olmuştur. XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde İngiltere, Mısır'ı almak için uğraşmış ise de Mehmet Ali Paşa buna engel olmuştur. Bu tarihten sonra belki İngiltere bu işin erken olduğunu düşünerek almaktan vazgeçecek ama bölgeyi de XIX. Yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı adına kendi çıkarı için koruyacaktır. Ancak XIX. Yüzyılın sonunda dünyanın konjonktürel durumunun değiştiğini ve zamanın geldiğine inanmış olmalı ki, bu sefer Mısır'ı korumaya değil doğrudan almaya çalışmıştır.

¹⁹⁴ Eraslan, *Abdülhamid*., s.288-289.

¹⁹⁵ Sırma, *a.g.m.*, s.381.

a. Mısır'ın İngiltere İşgaline Uğraması

İngiltere, XIX. Yüzyılda Hindistan'daki sömürge bölgesine ulaşmak amacıyla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumuş ve bu nedenle de Rusya'nın Osmanlı topraklarını ele geçirme faaliyetlerine şiddetle karşı çıkmıştır¹⁹⁶. Nitekim Fransa'nın Mısır'ı işgaline engel olmuş ayrıca Kırım Savaşı'nda da Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak Rusya'ya karşı savaşmıştır. Ancak İngiltere'nin bu politikası zamanla değişikliğe uğramıştır. Bu politika değişikliğinin birçok sebebi olmakla beraber İngiltere'deki yönetim değişikliğinin büyük etkisi olmuştur.

İngiltere'de 1880 yılı başlarında yapılan seçimlerde Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki menfaatlerinin devamını bu imparatorluğun toprak bütünlüğünün korunmasında gören muhafazakâr parti iktidardan düşmüş, yerine muhafazakârlardan farklı düşünen Lord Gladstone'un genel başkanı olduğu Liberal Parti iktidara gelmiştir¹⁹⁷. Aslında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, İngiltere'deki muhafazakâr parti yöneticilerine de Osmanlı'nın artık yaşayamayacağını göstermiştir. İngiltere, bölgedeki çıkarlarını korumak amacıyla yeni politikalar belirlemeye çalışmış ve bu amaçla Kıbrıs'a yerleşmiştir. Avusturya'nın da Bosna-Hersek'e yerleşmesini sağlayarak, Rusya'nın güneye sarkmasını önlemeye çalışmıştır. Bundan sonra İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'ne karşı politikası, bu devletin parçalanma ve yıkılmasını mukadder sayarak, Osmanlı topraklarını ya kendi eline geçirmek ya da bu topraklar üzerinde kendisine bağlı devletlerin kurulmasını teşvik etmek şeklinde olacaktır¹⁹⁸.

XX. Yüzyılın başlarında İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik çıkarları, öncelikle Mezopotamya'da ve İran Körfezi'nde yoğunlaşmıştır. İngiltere, bu bölgede ticari ve siyasi üstünlüğü ele geçirmeyi amaçlamıştır. Bölgede İngiliz üstünlüğünün korunması, Hindistan'a giden yolun güvenliği açısından ve İngiltere'nin doğudaki diğer sömürge bölgeleriyle olan iletişimini sağlamada

¹⁹⁶ Coşkun, *a.g.e.*, s.100.

¹⁹⁷ Süleyman Kocabaş, *Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar İngiltere ve Türkiye*, İstanbul 1985, s.95

¹⁹⁸ Kocabaş, *a.g.e.*, s.96-97

yaşamsal bir öneme sahiptir. Bölgeye yönelik Alman faaliyetleri ve Bağdat Demiryolu Projesi de İngiliz çıkarlarını tehdit etmiştir¹⁹⁹.

Almanya'nın demiryolları projeleriyle Ortadoğu'ya sokulması ve Rusya'nın güneye inme çabası İngiltere'yi telaşlandırmış, bu nedenle Mısır'a müdahale için fırsat kollamıştır.

Mısır, Mehmet Ali Paşa isyanı sonucunda, Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmakla beraber 1841 yılında özel bir yönetime kavuşturulmuştu. Bu tarihten itibaren başa geçen valiler ise, yetkilerini daha da artırmak çabasında olmuşlardır. Bu nedenle özellikle 1867'de Mısır Valisi İsmail Paşa'ya "Hıdiv" unvanı verildikten sonra Mısır ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler kritik bir döneme girmiştir²⁰⁰. Kendini bölgenin hâkimi olarak görmeye başlayan Hıdiv İsmail Paşa, Osmanlı'dan tamamen bağımsız bir yönetim kurma faaliyetlerini hızlandırmıştır.

1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması Mısır'ın önemini daha da artırmış ve Mısır üzerinde yabancı baskısının artmasına sebep olmuştur. Hıdiv İsmail Paşa'nın giriştiği hareketler ve şahsi politikaları Mısır'ın altından kalkamayacağı bir borç yükünün altına sokulmasıyla sonuçlanmıştır. Öyle ki, 1878'e gelindiğinde Mısır maliyesi İngiltere ve Fransa'nın kontrolü altına girmiştir. Yabancı devletlerin Mısır'ın içişlerine doğrudan doğruya yaptıkları müdahaleler, bu defa halkın Mısır hükümetine karşı tepki duymaya başlamasına yol açmıştır²⁰¹. Mısır bölgesindeki halk, yıllardır ekonomik sıkıntı içinde yaşarken, Avrupalı devletlerin de ekonomik nedenlerle bölgeye müdahale etmeleri halkı isyana teşvik etmiştir. Bu nedenlerle bölgede Vataniler olarak adlandırılan bir grup oluşmuş ve yabancılara karşı harekete geçmiştir.

Mısır maliyesinin iflasa doğru gitmesi nedeniyle alacaklı olan İngiliz-Fransız hükümetleri maliyeyi kontrol altına almışlardır. Ermeni Başbakan Nubar Paşa bir İngiliz'i maliye ve bir Fransız'ı da bayındırlık bakanı olarak kabineye almıştır.

¹⁹⁹ Coşkun, *a.g.e.*, 101

²⁰⁰ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1993, s.381

²⁰¹ Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919) Askeri ve Siyasi Hayatı*, İstanbul 1989, s.151-152.

Kabinenin yabancı ellere geçmesindeki tehlikeyi gören İsmail Paşa'nın da teşvikiyle 1879 Şubatında Ordu ayaklanmıştı. Nubar Paşa ile yabancı bakanlar kabineden çıkarılmıştı. İngilizlerin baskısıyla II. Abdülhamid, İsmail Paşa'yı azlederek yerine Tefik Paşa'yı getirmişti. İsmail Paşa, borçlarını ödeyebilmek için Süveyş Kanalı'nın hisse senetlerinden 176.000'ini İngiltere'ye sattığı için İngilizler kanal üzerinde hak sahibi olmuşlardı²⁰².

Bu arada bölge halkı bu durumdan rahatsız olmuştur. Arap milliyetçilerin kurduğu Vatan grubu örgütlenerek Albay Arabî'yi başa geçirmiştir. Arabî, Mısır, Mısırlıların diyerek milliyetçi bir politika gütmüştür. II. Abdülhamid Mısır'daki hareketleri hoş görmemekle beraber, olayları yatıştırmak için Arabî'ye Paşalık rütbesi vermiştir²⁰³.

Hidiv Tefik Paşa'nın döneminde gelişen bu olaylar daha sonra artarak devam etmiştir. Arabî Paşa isyanını bahane eden İngiltere, Fransa ile anlaştıktan sonra 19 Mayıs 1882'de savaş gemilerini İskenderiye önlerine göndererek, yeni bir durum yaratmıştır. Bundan sonra "Doğu Sorunu" (Şark Meselesi) nun en önemli konusu haline gelen ve yeniden Avrupa hükümetlerinin dış politikalarının ağırlık merkezi olan Mısır, 15 Eylül 1882'de İngiltere tarafından fiilen işgal edilmiştir²⁰⁴.

İngiltere, böylece politik bir oyunla Mısır'a yerleşmiş ancak uluslararası tepkileri azaltmak için işgalin geçici olduğunu ilan etmiş, işgalini haklı göstermek için de bölgedeki karışıklıkları ve Sudan isyanlarını örnek göstermiştir²⁰⁵. İngiltere'nin bu ani çıkışını Avrupalı devletler farklı yorumlamışlardır. Fransa, Mısır'daki üstünlüğünü İngiltere'ye kaptırması olmasının da bir sonucu olarak, doğu politikasında değişiklik yaparak; İngiltere'nin 1878'den sonra uygulamaya koyduğu Osmanlı topraklarını bölüşme politikasına karşı çıkmış Osmanlı Devleti'nin yanında yer almaya başlamıştır. Bunun yanında bütün etkinliği ile Mısır'daki eski nüfuzunu

²⁰² Fahri Belen, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul 1973, s.29.

²⁰³ Belen, *a.g.e.*, gös. yer

²⁰⁴ Uçarol, *Gazi...*, s.152

²⁰⁵ J.H. Kramers, "Mısır", *J.A.*, C.VIII., s.253

yeniden elde etmeye çalışmış, İngiltere'nin Mısır'a yerleşmesini uzun yıllar tanımayarak onların karşısında yer almıştır²⁰⁶.

Almanya, birliğini yeni kurmuş olduğundan, daha çok birliğinin devam etmesine ve güçlenmesine önem vermiştir. Almanya için "Doğu Sorunu" ikinci planda kalmıştır. Ancak Bismarck, bu sorunu Avrupa'daki Alman çıkarını daha iyi savunmak için bir araç olarak kullanmak istediğinden "Mısır Sorunu" ile ilgilenmiştir. Nitekim Almanya, İngiltere'nin Mısır'ı işgaline ses çıkarmamış, Fransa aleyhinde, İngiltere ile İtalya arasındaki Mısır ve Akdeniz işbirliğini gerçekleştirilmeye çalışmıştır.

Rusya ise, 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra, daha çok Asya'ya dönük bir politika izlemekle beraber, İngiltere'nin Mısır'a yerleşmesine taraftar olmamıştır²⁰⁷. Mısır'ın işgalini endişe ile karşılayan Rusya, daha önce birçok defa Osmanlıyı paylaşma teklifi sunduğu İngiltere'nin şimdi bunu tek taraflı yapıyor olmasına karşı çıkmıştır²⁰⁸.

Osmanlı Devleti, yabancı bir devletin müdahalesini kendi hükümlerine haklarına tecavüz sayarak durumu protesto etmiştir²⁰⁹. Kıbrıs ve Tunus'tan sonra Mısır'a da bir yabancı devletin yerleşmesini tepkiyle karşılayan II. Abdulhamid, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yaralarının sarılması, Berlin Antlaşması'nın uygulanması, Doğu Rumeli sorunu ve diğer birçok probleminden dolayı Mısır için gerekli önlemleri alamamış ve fiili bir harekete girişememiştir²¹⁰.

İngiltere'nin Mısır'a yerleşmesi, Osmanlı-İngiliz ilişkilerini derinden sarsmıştır. Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaktan tamamen vazgeçen İngiltere, Mısır'dan sonra gözlerini Arap Yarımadası'na dikecek ve bölge halkını Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtarak isyan etmelerini sağlayacaktır. Ayrıca Doğu Anadolu bölgesindeki Ermenileri de Osmanlı'ya karşı isyana teşvik eden İngiltere'nin yaptığı

²⁰⁶ Kramers, *a.g.m.*, s.254

²⁰⁷ Uçarol, *Siyasi...*,s.382; Uçarol, *Gazi...*, s.153

²⁰⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Ankara 1991, s.34

²⁰⁹ Bayur, *a.g.e.*, s.93

²¹⁰ Uçarol, *Gazi...*, s.133

bu faaliyetler, II. Abdülhamid'in bu ülkeye olan düşmanlığını iyice arttırdığı gibi Almanlara yaklaşma düşüncesine de haklılık kazandırmıştır²¹¹.

b. Osmanlı Devleti'nin Mısır Politikası

İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ilgili politikasında XX. Yüzyılın son döneminde önemli değişiklikler meydana gelmiş, İngilizler, Hindistan yolunu artık kendileri kontrol etmek istemişlerdir. II. Abdülhamid, Mısır'a yönelik bazı politikalar geliştirmiş, İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmeye sebep olarak gösterdiği, Vatan Partisi lideri Arabi ve onun yaptığı çalışmalar dikkatle izlenmiştir. İngiltere, başta Arabi sorunu olmak üzere Mısır'daki diğer problemler için İstanbul'da bir kongre toplamak istemişse de Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması'ndan aldığı tecrübe ile buna karşı çıkmış, kendi topraklarını uluslararası bir platformda tartışma konusu yapmak istememiştir.

II. Abdülhamid, büyük devletlerden gelen konferans toplanması isteklerinin arkasındaki gerekçeleri çürütmek amacıyla bölgeye askeri bir heyet göndererek tarafları yatıştırmak ve doğrudan edindiği bilgilerle de yeni politikalar belirlemek seçeneğini uygulamaya koymuştur. Bu amaçla Mısır'a Müşir Derviş Paşa önderliğinde bir ekip gönderilmiştir²¹².

Derviş Paşa, Arabî Paşa ile görüşerek ona çeşitli hediyeler sunmuştur. Ayrıca Arabî Paşa'yı İstanbul'a davet etmiş ancak daveti kabul edilmemiştir. Osmanlı Devleti, bu konuyu uluslar arası bir problem olmadan çözmek istemiş ancak başarılı olamamıştır. Kısa bir süre sonra İngilizler, Fransızlarla anlaşarak bölgeye asker göndermek istemiş ve buna Osmanlı'nın da askeri açıdan katkıda bulunmasını istemişlerdir. Ancak II. Abdülhamid, bunun İngiltere'nin politik bir oyunu olduğunu

²¹¹ Kocabaş, *Hind yolu...*, s.105

²¹² Süleyman Kızıltoprak, "II. Abdülhamid'in Mısır Konusuna Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı", *Türkler*, C.XIII, Ankara 2002, s.59.

düşünmüş ve Mısır'a az sayıda bir askeri kuvvet gönderilse dahi Arabî'nin üstün kuvvetlerine karşı başarılı olamayacağını belirtmiştir²¹³.

Osmanlı Devleti'nin kalan topraklarını korumak amacıyla dönem dönem başvurduğu denge politikası, burada pek işe yaramamıştır. Çünkü İngiltere'ye karşı Fransa'yı devreye sokmaya çalışmışsa da bu konuda başarı sağlayamamıştır²¹⁴.

II. Abdülhamid'in, Mısır'a ilişkin diğer bir politikası da halifelik ile ilgilidir. Sultan, Mısır'ın önde gelen din adamları ile görüşerek onların desteğini sağlamaya çalışmış, onların aracılığı ile kamuoyunun desteğini alarak bölgenin İngiliz yönetiminden memnun olduğu iddiasını geçersiz kılmaya ve böylece İngiltere'yi bölgeden tahliye etmeye çalışmıştır. Bu husustaki Padişah isteği üzerine Mısır'daki Tevfik Efendi ile görüşen Cevdet Paşa, Mısır'ın, Osmanlı'dan ayrılması halinde İngilizlerin eline geçeceğini söyleyerek bu konuda yardım talep etmiştir²¹⁵.

II. Abdülhamid, dönem dönem bölgedeki Hıdiv'i kazanmaya çalışmış ve o yörede Osmanlı Devleti politikasını destekleyen basın yayın organlarını da desteklemiştir²¹⁶. Bütün bu çalışmalara rağmen olumlu bir sonuç alamayan Osmanlı Devleti, yapılacak pek bir şeyin kalmadığını bildiğinden İngilizlerin Mısır'ı işgalini kabullenmek zorunda kalmıştır. Osmanlı yönetiminin bu tavrında İngilizleri Mısır'dan zorla çıkaramayacağını farkına varması ve Fransa ile Rusya'dan bu konuda da fiili yardım alamayacağını görmesi etkili olmuştur²¹⁷.

Osmanlı Devleti, İngiltere ile anlaşarak bölgedeki sorunları gidermeye ve diplomatik yollarla İngiltere'yi bu coğrafyadan çıkarmaya çalışmıştır. 24 Ekim 1885'te İngiltere ile imzalanan bir antlaşmaya göre:

1. Osmanlı ve İngiliz Hükümetleri Mısır'a birer yüksek komiser gönderecekler.

²¹³ Kocabaş, *Abdülhamid...*, s.165.

²¹⁴ Kocabaş, *a.g.e.*, s.166.

²¹⁵ Eraslan, *Abdülhamid...*, s.295.

²¹⁶ Eraslan, *a.g.e.*, s.295-300.

²¹⁷ Uçarol, *Gazi...*, s.154.

2. Osmanlı yüksek komiseri, Mısır Hıdivi'yle veya onun göstereceği memurlarla, II. Abdülhamid'i barış tedbirleriyle yatıştırarak çareleri inceleyeceklerdir. Bunlar, yaptıkları görüşmelerden İngiliz Yüksek Komiseri'ni de haberdar edecek ve alınacak tedbirlerin uygulanmasında da İngiliz komiserle anlaşarak çalışacaklardır.
3. İki yüksek komiser, Hıdiv'le anlaşarak Mısır ordusunu birlikte ıslah edeceklerdir.
4. İki yüksek komiser, Mısır idaresinin bütün dallarını inceleyecekler ve gerekli gördükleri düzeltmeleri, padişahın vermiş olduğu Mısır Fermanı sınırları çerçevesinde yapacaklardır.
5. Fermanı verilmiş İmtiyazlara zıt olmamak şartıyla, Hıdiv'in yapmış olduğu milletlerarası antlaşmalar Osmanlı Hükümeti'nce onaylanacaktır.
6. İki yüksek komiser, Mısır sınırlarındaki güvenliğin sağlandığını, Mısır Hükümeti'nin iyi şekilde çalıştığını ve istikrarın sağlandığını tespit edince; hükümetlerine birer rapor verecekler ve bundan sonra hükümetler uygun bir zaman içinde, İngiliz askerlerinin Mısır'dan çekilmelerini belirleyecek bir antlaşma düzenleme işine girişeceklerdir²¹⁸.

Antlaşma metninde de görüldüğü gibi II. Abdülhamid, İngiltere'nin diplomatik yollarla Mısır bölgesinden çekilmesini sağlamaya çalışmıştır. Mısır'a başkomiser olarak göndereceği kişiyi ve ekibini itina ile seçtikten sonra onlara her türlü imkânı seferber ederek Mısır'a göndermiştir. II. Abdülhamid, bu iş için son dönemlerde yıldızı parlayan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı seçmiştir. Bunda Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın diplomatik başarı sağlayacağına olan inancının dışında böyle

²¹⁸ Uçarol, *a.g.e.*, s.155-156.

bir kişiliğin merkezde olmasının tehlikeli olacağı düşüncesi de önemli rol oynamıştır²¹⁹.

Ancak bütün bu çalışmalara rağmen Mısır bir daha geri alınamamıştır. İngiltere, gerek bölge Hıdivi'ni borçlandırmak yoluyla gerekse Mısır'ın diğer bölgelerinde isyan çıkartmak ve Arabi Paşa gibi kişileri sorun ederek girdiği Mısır'dan bir daha çıkmayacaktır. II. Abdülhamid, Mısır'ı geri almak için her ne kadar diplomatik yollar denemişse de bunu sağlam bir askeri yapı ve ekonomik güç ile pekiştiremediğinden başarılı olamamıştır.

IV. II. ABDÜLHAMİD'İN DOĞU ANADOLU POLİTİKASI

Osmanlı Devleti'nin Batı'daki topraklarının çoğunu kaybettiği ve emperyalist devletlerin, geri kalan diğer topraklarına saldırdığı bir dönemde tahta çıkan II. Abdülhamid'in yeni politikalar belirlemesi gerekmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile kaybedilen Balkan topraklarının şoku atlatılmadan Batılı devletlerin Doğu Anadolu'daki faaliyetleri Osmanlı yönetimini tedirgin etmiş ve bu konuda çeşitli önlemler almaya zorlamıştır.

Çalışmamızın bu kısmında yabancı devletlerin Doğu Anadolu bölgesindeki emelleri ve bu emellere ulaşmak için yaptıkları faaliyetlere karşı alınan önlemleri incelemeye çalışacağız.

1. Doğu Anadolu'da Emperyalist Devletlerin Amaçları ve Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla batılı devletlerin zihnini yüzlerce yıl meşgul eden Osmanlı Devleti'ni parçalama hevesleri doğu sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Tarihçiler, bu konuyu ne zaman ele almışlarsa hemen hemen hepsi de şu iki kelimeyi: "Doğu Sorunu"nu kullanmışlardır. Doğu Sorunu nedir, ne zaman başlamış ve ne zaman sona ermiştir? Bu konuyu herkes farklı yorumlayabilir. Ancak Osmanlı Devleti'nin zayıflamasından yararlanan Avrupalı devletlerin Osmanlı

²¹⁹ Uçarol, *Gazi*..., s.137-159.

topraklarını paylaşmaya çalıştıkları hususu herkesin üzerinde hem fikir olduğu bir gerçektir. Bunu sadece Osmanlı Devleti'nin zayıf dönemleriyle de sınırlandırmamak gerekir. Çünkü Avrupalı devletler asırlar öncesinden bile Osmanlı Devleti'ni parçalamayı ve Anadolu'ya hâkim olmayı planlamışlardır. Ancak bu yöndeki planları hayata geçirme dönemi Osmanlı Devleti'nin son iki yüz yılına denk gelmiştir. II. Abdülhamid döneminde ise, Avrupalı devletlerin, İmparatorluğun batı topraklarıyla merkeze uzak doğu eyaletlerini büyük oranda paylaştıklarını ve sıranın imparatorluğun Anadolu topraklarına geldiğini görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nin kalan toprakları üzerinde birçok büyük devletin çıkarı olmakla beraber bunlardan İngiltere ve Rusya'nın Anadolu üzerindeki çıkarları ve buna yönelik yaptıkları faaliyetler ayrıca dikkat çekmektedir. Bunun için bu iki devletin amaçlarının belirtilmesi konunun anlaşılması açısından yararlı olacaktır.

a. Rusya

Rusya, Çar Deli Petro'dan itibaren sıcak denizlere inmeye ve Osmanlı Devleti'ni parçalayarak İstanbul'a ve dolayısıyla boğazlara hâkim olmaya çalışmıştır. Bu amacına ulaşmak için Osmanlı Devleti'nin son döneminde faaliyetlerini artırmış, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile batıdan İstanbul'a, doğudan da Anadolu coğrafyasının içlerine kadar ilerleyerek bunu yapabileceğini göstermiştir. Rusya, güneye inmek için Balkanları, Karadeniz'i, İran'ı ve Kafkasları kullanmıştır. Balkanların karışık olması ve birçok büyük devletin bölge ile ilgilenmesi Rusya'yı tedirgin etmiş ve bu konuda daha dikkatli olmasına sebep olmuştur. Rusya'nın Balkanlarla ilgili kaygısı onu Kafkaslara yöneltmiştir. Günerken Aydoğmuş, bu konu ile ilgili şöyle demektedir:

“Bu bölge, Balkanlar gibi değil, batıya oldukça uzaktır. Bu sebeple batı müdahalesi açısından Rusların Kafkasları işgali öyle sanıldığı gibi zor olmamıştır. Şüphesiz bazı yerel direnmeler gösterilmiştir. Ne var ki Kafkaslarda Rus idealine karşı en büyük desteği Ermeniler göstermişlerdir. Ruslar bu konuda sürekli Ermenileri destekler ve korur görünerek Doğu Anadolu üzerinden Ortadoğu ve Suriye'ye oradan da Akdeniz'e ulaşmayı planlamıştır. Ortadoğu'daki petrol, sıcak

denizlere inmenin yanında Rusların da büyük ilgisini çekiyordu. Zaten Batum ve Bakü petrollerini daha önce ele geçirerek, buradaki petrolü Batı'ya kapatmışlardır. Bu kez İran ve Osmanlı toprakları üzerinden Ortadoğu ve Körfez petrollerine sinsice ulaşmaya çalıştılar; ama buralara sahip olmak kuzeydeki Kafkas bölgesi kadar kolay değildi. Çünkü buralarda Rusya'nın karşısında büyük rakipler vardı. Her şeyden önce güneş batmayan imparatorluk diye adlandırılan İngilizler, Almanlar, Osmanlılara ekonomik köprüler kurmuşlar ve buralara sarkmışlardı”²²⁰.

Görüldüğü gibi Rusya, Doğu Anadolu topraklarıyla yakından ilgilenmekte ve bölgedeki Ermenileri de bu amacı için kullanarak Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmeye teşvik etmiştir²²¹. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince Ermenilerin yaşadıkları bölgede Osmanlı Devleti'nin ıslahat yapacağı hususu Rusya'nın elini güçlendirmiştir.

Rusya'yı özellikle Doğu Anadolu üzerinde etkili hale getirebilecek bu gelişme; onun, buradan İskenderun yoluyla Akdeniz'e, diğer taraftan Dicle-Fırat üzerinden Basra Körfezi'ne çıkma emellerinin gerçekleşmesine yol açabilirdi. Böylece, Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırma amacıyla olduğunu ortaya koyan Rusya, bunların gerçekleşmesiyle tüm Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz sahibi olmayı düşünmüştür²²².

b. İngiltere

İngiltere, Uzakdoğu'ya giden yolun üzerindeki Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü uzun bir süre korumuş; ancak Osmanlı Devleti'nin yıkılacağı anlaşılınca bu yöndeki politikasını değiştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin topraklarından kendisi için önemli olanları alan İngiltere, geri kalan topraklara da ilgisiz kalmamıştır. Özellikle 1878 Berlin Antlaşması'na Ermenilerle ilgili bir madde (61. madde) koyarak uluslararası bir sorun haline getirmiş, sonraki dönemde de bu bölgedeki Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmiştir.

²²⁰Aydoğmuş, *a.g.e.*, s.20.

²²¹ Öke, *a.g.e.*, s.255.

²²² Uçarol, *a.g.e.*, s.376.

II. Abdülhamid'e göre, İngiltere, Rusya'nın Ortadoğu'ya sarkmasını önlemek amacıyla, gücünden ümidini kestiği Osmanlı Devleti'nin yerine Doğu Anadolu'da kendisine bağlı bir "Ermeni Prenslığı" kurmak niyetindedir. Diğer Avrupalı devletler de sırf İngilizleri yalnız bırakmamak için İngiltere'nin yanında yer almışlardır²²³.

İngiltere, Rusları Akdeniz'e ve Irak'a ulaştıracak yollar üzerinde tampon bir bölge kurmak istemiş, bu amaçla Osmanlı Devleti'ne baskı uygulayarak Doğu Anadolu illerinde inceleme yapmak üzere bir İngiliz heyetinin gönderilmesini sağlamıştır²²⁴. Böylece Doğu Anadolu bölgesine karışma fırsatını elde eden İngiltere, Osmanlı Devleti'ni daha da küçültmek ve Rusya'yı da Ortadoğu bölgesinden uzaklaştırmak için Ermenilerin tek hamisi gibi görünmeye başlamıştır. İngilizlerin, bu bölgedeki faaliyetleri sadece Ermenilerle sınırlı olmayıp kendi çıkarları doğrultusunda o bölgede yaşayan Nasturileri ve Kürtleri de dönem dönem Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmışlardır.

Rusya'nın, her fırsatta Osmanlı Devleti'ne saldırmasına mukabil Türkiye'nin hamisi rolünü oynayan İngiltere, bir müddet sonra Osmanlı Devleti'nin topraklarının takسيمini hoşgörüyü karşılayacağını açıklayınca, bu kez Rusya Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün muhafaza edilmesi gerektiğini bütün dünyaya ilan etmiştir. Çünkü Rusya, bu sırada Uzakdoğu'da Japonya ile mücadele ettiğinden böyle bir zamanda Osmanlı Devleti'nin bölüşülmesini çıkarlarına uygun görmemiştir²²⁵.

Görüldüğü gibi hem Rusya'nın hem de İngiltere'nin Doğu Anadolu ile ilgili çıkarları bulunmaktadır. Her iki devlet de bu bölge ile yakından ilgilenmişler ve her biri kendi çıkarları doğrultusunda özellikle Ermenileri kullanmışlardır. Bu durum Osmanlı Devleti açısından sıkıntı yaratmış ise de İngiltere ve Rusya'nın çıkarlarının birbirleriyle çatışıyor olması II. Abdülhamid'in gözünden kaçmamıştır.

²²³ Küçük, "Dış Politika" ..., s.124.

²²⁴ Belen, a.g.e., s.33.

²²⁵ Mustafa Küçük, "Şark Meselesi Çerçevesinde ve İkinci Meşrutiyet'e Kadar Olan Dönemde Osmanlı Devleti'nin Siyasi Vaziyeti" *Türkiye Günlüğü*, S.31,(2000), s.208.

2. II. Abdülhamid'in Bir Politik Uygulaması

Rusya, II. Abdülhamid döneminde Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da mevcut dengeyi kendi lehine bozarak etkisini artırmış ve ayrıca İngiltere'nin çıkarını tehdit eden bir güç haline gelmiştir. İngiltere, Rusya'nın elde ettiği üstünlüğü dengelemek için (1878) Kıbrıs'a kiracı olarak yerleştiği gibi, Berlin Antlaşması'nda Ermeniler lehine olan 61. maddeyi antlaşmaya koyarak Doğu Anadolu'ya müdahale etme hakkını elde etmiştir²²⁶.

Böylece Doğu Anadolu, iki büyük devletin sürekli çatışmasına sahne olmuştur. XIX. Yüzyılın Avrupalı büyük güçleri, Berlin Kongresi'nden sonra, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarından uzaklaştırılması için uyguladıkları dış politikalarını, Osmanlı Devleti'nin nüfuzu ve egemenliği altındaki, Asya ve Afrika toprakları söz konusu olunca, daha farklı uygulamışlardır. İkinci politikalarının birincisinden farkı, ekonomik çıkarlarının daha baskın bir rol oynamasıdır. Bunun için Afrika'yı bizzat işgal ederek topraklarına katmayı amaçlayan bir politika izlemişlerdir. Bu politikalarını uygularken de kendi aralarında mümkün olduğunca çatışmaktan uzak durmuşlardır²²⁷. Yabancı devletler birbirleri ile savaşmak yerine Ermenileri kullanmışlardır. Ermeni gizli tedhiş örgütleri dışarıdan aldıkları destek ve teşviklerle başta Doğu Anadolu olmak üzere İmparatorluğun diğer bölgelerinde devlet aleyhine faaliyet göstermeye başlamışlardır. Doğu Anadolu'nun elden çıkma tehlikesinin farkında olan II. Abdülhamid, Ermenilerin faaliyetlerini iyice kontrol altına almıştır. 1890'da yapılan bir aramada Ermeni kiliselerinden bol miktarda silah çıkması Babıâli'yi ve II. Abdülhamid'i Müslüman halkla ve bölgedeki aşiretlerle yakın ilişki kurmaya ve onlarla işbirliğine sevk etmiştir. Zira tehlike hem İmparatorluğun bütünlüğü açısından hem de bölgedeki aşiretler açısından ciddi boyutlara ulaşmıştır²²⁸.

Osmanlı Devleti, bu durumu düzeltmek için bölgedeki aşiretlerden özellikle de Kürt aşiret, ağa ve şeyhlerinden yararlanmaya çalışmıştır.

²²⁶ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983, s.21-22.

²²⁷ Kızıltoprak, *a.g.m.*, s.58.

²²⁸ Kodaman, *a.g.e.*, s.29.

a. Hamidiye Süvari Alayları

Batılı devletlerin, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu toprakları ile ilgili faaliyetlerine karşı II. Abdülhamid, bu bölgedeki aşiretlerden yararlanmıştır. XIX. Yüzyılın başlarında II. Mahmud'un yönetimle ilgili ıslahatları devletle yerel güç odakları arasında problemlere sebep olmuştur. II. Mahmud döneminde eyaletlerin küçük birimlere bölünmesi, merkezi otoritenin artması ve daha sıkı denetimlerin kurulması, bölgedeki kabile reisleri ve bölge emirlerinin yetkilerinin kısıtlanmasına sebep olmuştur. 1832'de Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, Osmanlı ordularını yenince, bunu fırsat bilen Kürt asıllı Bedirhan Bey, İsmail Bey ve Ravandızlı Muhammed Paşa ayaklanmışlardır. Bu isyanlar Sivas valisi Reşit Paşa tarafından bastırılmıştır²²⁹. Şüphesiz bunlar ve bölgedeki benzeri Hıristiyan isyanları bu dönemde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyan İngiltere'nin desteğiyle daha rahat bastırılabilmiştir²³⁰.

Doğu Anadolu Bölgesi, Tanzimat döneminde kısmen de olsa sakin bir dönem yaşamıştır. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında ortaya çıkan boşluktan yararlanan Kürtler yeniden ayaklanmışlardır. Kürtler, birbirleri ile savaştıkları gibi devletin merkezi otoritesinin temsilcileri olan mahalli organlara da başkaldırmışlardır²³¹.

1878'de Hakkâri dolaylarındaki aşiretlerin Reisi Ubeydullah, İran ile Osmanlı Devleti arasındaki bölgede bağımsız hareket etmiş ve İngiltere'den destek almıştır²³². Görüldüğü gibi bu sefer İngiltere, Osmanlı Devleti'ne değil, bağımsızlık duygusuyla devlete karşı isyan eden Kürtlere yardım etmiştir.

II. Abdülhamid, başlangıçta Şeyh Ubeydullah'ı İran'a karşı desteklemiş ve ona yardım etmiştir. 1880'de Yaveri Bedirhan Bey'in (Van dolaylarında hâkimiyet kurmuş güçlü ve kalabalık bir aşiret reisi idi) oğlu Bahri Bey'i Hakkâri'ye Şeyh

²²⁹ Cevdet Ergül, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, İzmir 1997, s.9.

²³⁰ Alişan Akpınar, Eugene L. Rogon, *Aşiret Mektep Devlet (Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi)*, İstanbul 2001, S.61.

²³¹ M. Şerif Fırat, *Doğu illeri ve Varto Tarihi*, Ankara, 1961, s.93.

²³² Kodaman, *a.g.e.*, s.26.

Ubeydullah'ın yanına yollayarak onu kendi yanına çekmeye çalışmıştır²³³. Ancak Şeyh Ubeydullah'ın kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti için tehlikeli olmaya başlaması ve Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmesi II. Abdülhamid'i telaşlandırmış ve yeni yöntemlere başvurmasına sebep olmuştur. İngiltere'den yardım gelemeyeceğini bildiği için sorunu bölgenin ileri gelen aşiret reislerini Hakkâri'de toplayarak işbirliği ile çözmeye çalışan II. Abdülhamid, bölgeye yirmi altı kadar emekli subay göndermiştir²³⁴. Bu subaylar bölgedeki aşiretlerle iyi geçinecek ve özellikle aşiret reislerini Osmanlı Devleti tarafına çekmeye çalışacaklardı. Şeyh Ubeydullah'ın²³⁵ çalışmalarından dolayı İran, Osmanlı Devleti'ne bir nota vermiştir. İran'ın notası üzerine Şeyh Ubeydullah, önce İstanbul'da göz hapsinde tutulmuş, sonra Mekke'ye gönderilmiş ve 1882'de Mekke'de ölmüştür²³⁶.

İngiltere; Kürtlerin bazı aşiretlerini, Ermenileri ve Nasturileri²³⁷ Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ettirmiştir.

II. Abdülhamid, bütün bu faaliyetleri göz önünde bulundurarak Kürtleri kazanmaya çalışmış ve Kürtlerden oluşan "Hamidiye Süvari Alayları'nı" kurdurmuştur. Bu alayların kuruluş amaçları şunlardır:

1. Merkezi otoriteyi tesis etmek
2. Doğu Anadolu'da devletin etkin olabileceği yeni bir sosyo-politik denge kurmak
3. Aşiretlerden askeri güç olarak faydalanmak
4. Ermenilerin faaliyetlerine engel olmak
5. Rusların saldırısından ve İngiliz politikasından Doğu Anadolu'yu korumak
6. Panislamizm politikasını yürütmek²³⁸ olarak gösterilmiştir.

²³³ Kodaman, *a.g.e.*, s.27.

²³⁴ Kodaman, *a.g.e.*, gös. yer.

²³⁵ Şeyh Ubeydullah hakkında geniş bilgi için Bkz: Avyarow, *Osmanlı Rus ve İran savaşlarında Kürtler (1801-1900)*, İstanbul, 1995.

²³⁶ Akpınar, Rogon, *a.g.e.*, s.61.

²³⁷ Nasturiler ve Osmanlı Devleti'ne karşı çıkardıkları isyanlar hakkında detaylı bilgi için Bkz: Bayram Kodaman, *II. Abdülhamid Devrinde Hakkâri Sancağı'nda Nasturiler ve İngiliz-Rus Emperyalizmi*, Ankara 1988.

Aşiretlerin bütün alayları süvari olup, atlarını bizzat kendileri temin etmişler ve bunlar alay defterine işlenerek damgalanmışlardır. Ayrıca alayların subay maaşları ile yiyecek ve silahları devlet tarafından verilmiş, her alayın damgası (numarası) başka olup, alay defterine kaydedilmiştir. Takım subayları teğmen rütbesinde olup, aşiret mensuplarından seçilmiştir. Üst rütbeden subaylar ise muntazam ordudan atanmıştır. Ayrıca her alaya, bir yanında Kur'an-ı Kerim'den bir ayet, diğer yanında ise padişah arması işlenmiş kırmızı atlastan sancaklarla bez ipek kumaşa işlenmiş yaldızlı ferman verilmiştir²³⁹.

Hamidiye Süvari Alayları'nın ilk Nizamnamesi şu şekilde tertip edilmiştir.

1. Alayların suret-i tertip ve teşkili (1-5. maddeler)
2. Efrad (6-12. maddeler)
3. İçtima (13-17. maddeleri)
4. Heyet ve Kıyafet ve Esliha (18-21. maddeleri)
5. Zabitan İntihabı (22-26. maddeler)
6. İstihkak (27-31. maddeler)
7. Terfi-i Rütbe (32-37. maddeler)
8. Umur-u İnzibatiye (38-44. maddeler)
9. İdare (45-51. maddeler)
10. Usûl-ü Teftiş (52. madde)
11. Topçu (53. madde)
12. Hatime²⁴⁰

²³⁸ Kodaman, *Doğu Anadolu...* s.30.

²³⁹ Ergül, *a.g.e.*, s.38.

²⁴⁰ Ergül, *a.g.e.*, s.59.

Bu nizamname elli üç maddeden meydana gelmiş ve ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Nizamnamede, Hamidiye Süvari Alayları'nın kuruluş gerekçesi, düşmana karşı yurdu savunmanın her ferdin görevi olduğu vurgulanarak, yumuşak ve teşvik edici bir dille aşiretlerin de bu savunmaya katılmaları gerektiğine işaret edilmektedir²⁴¹.

Alaylar en az dört, en fazla altı bölükten oluşturulmuş olup, bölük mevcudu 128, alay mevcudu 512, bölükler 192 ve alaylar 1152'den fazla olmayacaktır²⁴². Hamidiye Süvari Alayları, sadece Kürtlerden oluşmayıp aynı zamanda Türk ve Arap aşiretler de silahlandırılmıştır. Hamidiye Süvari Alayları'na katılımın fazla olduğu görülmektedir. Bunun sebebi ise bu askeri birliklere katılan kişilerin hem nizami askerlikten kurtulmuş olacakları hem de kendi memleketinden uzaklaşmadan, askerlik görevini yapmış kabul edilmeleridir. Aşiretin, aşiret reisinin devlet katında, halife nazarında itibarının artacak olması da işi daha da özenilir hale getirmiştir

Bilindiği üzere 1890'da kurularak faaliyete geçirilen Hamidiye Süvari Alayları, Doğu Anadolu'nun sosyo-ekonomik ve tarihi gelişmeleri üzerinde oldukça etkili olmuş bir müessese olarak tarihimizdeki yerini almıştır²⁴³.

II. Abdülhamid, tahtta kaldığı süre zarfında aşiretler ve oluşturulan birliklerle ilgili politikasını devam ettirmiştir. Aşiretler veya aşiretlerin reisleri devletten çok, II. Abdülhamid'in şahsına ve politikasına bağlıydılar. Buna rağmen Hamidiye Süvari Alayları'nın çok başarılı olmadığı görülmektedir. Bunda iç ve dış müdahalelerin yanı sıra aşiretlerin eski gelenekleri de etkili olmuştur²⁴⁴.

II. Abdülhamid'in bu politikası kısmen başarılı olmuş ayrıca bu faaliyeti onun kendi döneminde uyguladığı merkezîyetçilik, panislamist denge siyaseti ve ülkeyi reformlarla modernleştirme faaliyetlerine uygun olmuştur. Bütün bunları devletin

²⁴¹ Kodaman, *Doğu Anadolu...*, s.38.

²⁴² Ergül, *a.g.e.*, s.60.

²⁴³ Kodaman, *Doğu Anadolu...*, s.44.

²⁴⁴ Selcuk Günay, "I. Dünya Harbi'nin Başlangıcında Rus Saldırısı Karşısında İhtiyat (Hamidiye) Süvari Alayları" *Türkler XIII*, Ankara 2002, s.331-335.

yönetim kadrosunun yaptığı faaliyetler olarak değil II. Abdülhamid'in şahsi fikirleri ile ilişkilendirmek doğru olacaktır²⁴⁵.

II. Abdülhamid, anılarında Hamidiye Süvari Alayları ile ilgili olarak şöyle demektedir:

“Kürt alayları teşkil ettiğim için, Avrupa gazeteleri acı tenkitlerde bulunuyorlar ve bu teşkilat meydana geldiğinden beri Kürtlerin şark vilayetlerindeki Ermenilere daha vahşice davrandıklarını iddia ediyorlar ve bizim tarafımızdan teşkilatlandırılan bu Kürtlerin, istiklallerini ilan etmek için bize karşı isyan edeceklerinden endişe ettiklerini söylüyorlar.

Her ne kadar paşalarımızdan bazılarının da “Kürt Kazakları” ile teşkil ettiğimiz alaylara itiraz ettikleri bir hakikat ise de, fikir, Erzurum'daki eski IV. Ordu kumandanı, Zeki Paşa'ya ait olduğundan, bu meslektaşlarını kıskanmış olmalarına delalet edebilir.

Rusya ile harp vukuunda, disiplinli bir şekilde yetiştirilen bu Kürt alayları, bize çok büyük hizmetlerde bulunabilirler. Ayrıca Orduda öğrenecekleri “itaat” fikri, kendileri için de faydalı olacaktır. Zabıt unvanı verdiğimiz Kürt ağaları ise yeni mevkileriyle övünecekler bir miktar Zapt-u rapt altına girmeye gayret edecekler. Çıraklık devirlerini bu şekilde tamamlayacak olan “Hamidiye Alayları” sonunda kıymetli bir ordu haline geleceklerdir.

Kürt ağalarının bazılarının çocuklarını, İstanbul'a getirip memuriyete yerleştirdiğim için tenkit edildiğimi biliyorum. Senelerdir Hıristiyan Ermeniler nazır mevkilerini işgal etmişlerdir. Bundan sonra da kendi dinimizden olan Kürtleri kendimize yaklaştırmakta ne gibi bir zarar olabilir? Aynı şekilde Bedirhan oğullarını himaye ettiğim ve merkezde muhafaza ettiğim için, bunların memleketin huzurunu

²⁴⁵ Kodaman, *Doğu Anadolu...*, s.86-87.

bozacakları söylenerek de tenkit ediliyorum"²⁴⁶. Görüldüğü gibi II. Abdülhamid, yaptıklarını savunmakta ve bunun iyi bir uygulama olduğuna inanmaktadır.

b. Aşiret Mektepleri

Aşiret mektebi, Maarif Nezareti'ne bağlı halka açık bir eğitim kurumu olmayıp önceleri imparatorluk dâhilindeki Arap aşiretlerine mensup çocukların, daha sonra da diğer aşiretlerin çocuklarının kabul edilmeye başlandığı saraya bağlı özel bir eğitim müessesesidir²⁴⁷.

Osmanlı Devleti'nin Kürt ve Arap tebaasına olan ilgisi özellikle II. Abdülhamid döneminde yoğunlaşmıştır. Balkan bunalımı ve imparatorluğun topraklarının yaklaşık beşte ikisini, nüfusunun ise beşte birini kaybetmesine yol açan Berlin Antlaşması (1878) tecrübesi, II. Abdülhamid'i ayrılıkçı ulusal hareketlerin imparatorluğun varlığını tehlikeye soktuğu konusunda açıkça ikna etmiştir²⁴⁸.

Osmanlı Devleti, Hıristiyan azınlıkların tek tek isyan ederek imparatorluktan ayrıldıklarını görmüştür. Özellikle II. Abdülhamid, geri kalan ve çoğunluğu Müslüman olan imparatorluğun halklarını devlete bağlamanın yollarını aramıştır. Buna çözüm olarak da herkesin milliyetiyle değil de daha çok Müslüman kimliği ile tanınmasını sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunmuş, Müslümanlığı, imparatorluk coğrafyasında bir üst kimlik olarak öne sürmüştür. Böylece herkes Müslüman olarak kendini tanımlayacak, halifeye ve dolayısıyla Saltanata bağlılıkları artacaktı. Bu başarıldığı takdirde de emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalamak için devletin bünyesinde yaşayan insanların ırksal farklılıklarını öne sürerek onları devlete karşı isyan ettirme çabaları sonuçsuz kalacaktır.

II. Abdülhamid özellikle Arap coğrafyasındaki aşiret reislerinin çocuklarını İstanbul merkezde eğiterek onları Osmanlı Devleti'ne bağlı vatandaşlar haline getirme politikasını benimsemiştir. Aşiret Mektebi uygulaması panislamist

²⁴⁶ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul, 1987, s.74-75.

²⁴⁷ Bayram Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XV, s.9.

²⁴⁸ Akpınar, *a.g.e.*, s.14.

ideolojinin bir tezahürü olarak ortaya çıkmış ancak özellikle Arap ve Kürt aşiretleri devlete bağlamak amacıyla bir araç olarak kullanılmıştır.

Aşiret okullarının amacı, Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde bulunan Arap ve diğer aşiret reislerinin çocuklarını İstanbul'da sarayın nezareti ve himayesi altında bulunan bir okulda toplayarak onlara Türkçe öğretmek, eğitim ve öğretimlerini sağlamak, aynı zamanda hilafete, saltanata, Devlet-i Aliye'ye ve Babıâli'ye sadakatlerini artırmak, bölgelerine döndüklerinde devlet için faydalı hizmetlerde bulunmalarını sağlamaktır²⁴⁹.

Aşiret mektebi, imkânları kısıtlı kişileri eğitmek için tasarlanmış bir hayır kurumu değil, aşiretlerin devlete bağlılığını sağlamayı amaçlayan siyasal bir aygıttır. Ayrıca mektebe girmek için bir aşirete üye olmak yeterli değildir. Nizamnamenin 4. maddesi, yalnızca "En itibarlı ve saygıdeğer ailelerin soyundan gelen" çocukların seçilmesi gerektiğini belirtmiştir²⁵⁰.

Okula girmesi istenen öğrencilerin, buldukları bölgenin aşiret reislerinin çocukları olmalarına özen gösterilmiştir. Amaç, eğitim ve öğretimi yaygınlaştırmak değil, şeyh, ağa veya aşiret başkanlarının çocuklarını İstanbul'da eğitip mezun ettikten sonra onları kendi bölgelerine yönetici olarak atayıp aşiret reisinin oğlu üzerinden yöre halkını devlete bağlamaktır.

II. Abdülhamid, imparatorluğun geri kalan topraklarını korumak için iki önemli yol izlemiştir. Bunlardan birincisi, merkezi otoriteyi güçlendirmek, ikincisi ise gerçekleştirmeye çalıştığı İslam birliği politikasıdır. İslam birliği düşüncesinin gerçekleştirilmesinde Araplar çok büyük bir etkidir. II. Abdülhamid, bunun farkında olduğundan özellikle Arap bölgelerine çok önem vermiştir. Bayındırlık konusunda bu bölgeler her zaman öncelikli sırayı almış, bu dönemde Hicaz ve Suriye'ye 2350 km. demiryolu döşenmiştir. Bölgeye çok sayıda okul yapıldığı gibi,

²⁴⁹ Kodaman, *a.g.m.*, s.9.

²⁵⁰ Akpınar-Rogan, *a.g.e.*, s.21.

yine bu dönemde 3200 kadar Arap subay orduda görev almış ve bunların üst düzey görevlere getirilme emrini bizzat II. Abdülhamid vermiştir²⁵¹.

Aşiret Mektebi düşüncesi Arap çocukları için ortaya atılmış, ancak sonradan Kürt ve Arnavut çocuklar da bu mekteplere alınmıştır. Aşiret Mekteplerinin, Avrupalı devletlerin Arap coğrafyasında yaptığı kışkırtmalara rastlayan dönemde kurulması özellikle dikkat çekicidir. II. Abdülhamid, Aşiret Mektepleri ile yabancı kışkırtmaları bertaraf etmeyi düşünmüştür.

Aşiret Mektepleri, içte ve dışta uygulamaya konulan İslamcı siyasetin bir unsuru olarak değerlendirilebilir. Bu mekteplerin sadece panislamist amaçlarla açıldığını söylemek şüphesiz eksik olur. Özellikle de Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş devirlerinin aksine XIX. Yüzyılda merkezi idareden kopmuş ve devlet kontrolünden uzaklaşmış aşiretlerin tekrar kontrol altına alınarak merkezi idarenin yeniden kurulması hedeflenmiştir. Bu okullardan mezun olacak öğrencilerin aldıkları eğitimin etkisiyle Osmanlıya bağlılıkları artacak ve bunlar ileride memleketlerine dönerek aşiret reisi olduklarında aşiretlerinin saltanata sadakatlerini sağlamaları hedeflenmiştir²⁵².

Aşiret mektepleri 4 Ekim 1892'de eğitim ve öğretime açılmışlardır. İlk etapta Kabataş'ta bulunan Esmâ Sultan Sarayı'nın "Aşiret Mektebi" olarak kullanılması, II. Abdülhamid'in tüm zorluklara rağmen konuya verdiği önemin bir işaretidir. Bu okulun öğrencilerine verilen yemekleri beğenmemeleri ve idareye karşı isyanları nedeniyle okul Şubat 1907'de kapatılmıştır²⁵³.

Aşiret mekteplerinin kapatılma gerekçeleri böyle bir nedenin ötesinde daha çok okulun açılma amacına uygun olarak hizmet vermemesi ve istenilen düzeyde öğrenci bulamamasında aranmalıdır. XX. Yüzyılın başlarında özellikle Arap ve Kürt toplumları arasında milliyetçilik filizleri yerleşmişken II. Abdülhamid'in İslam kardeşliğini öne çıkararak birlik ve beraberliği sağlamaya çalışması, niyet olarak iyi

²⁵¹ Akpınar-Rogan, *a.g.e.*, s.70-72.

²⁵² Kodaman, *a.g.m.*, s.10.

²⁵³ Ergül, *a.g.e.*, s.39.

bir politik uygulama olsa da gerçekleşme olasılığı açısından bakıldığında zayıf bir ihtimal olarak görülmektedir.

V. II. ABDÜLHAMİD'İN İRAN'A BAKIŞI

Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ilişkiler asırlardan beri düşmanca bir seyir izlemiştir. Osmanlı-İran ilişkilerini şekillendiren en önemli olay mezhepsel farklılıklar olmuştur. İran'ın, Şiiliği bir devlet politikası haline getirmekle kalmayıp aynı zamanda çevre ülkelere ihraç etmeye çalışması sınır komşusu olan Sünni (büyük çoğunluğu) Osmanlı Devleti ile sürekli sorun yaşamasına sebep olmuştur.

Yavuz Sultan Selim döneminde Şii Safevi Devleti'nin başına geçen Şah İsmail'in Doğu Anadolu'da Şiilik propagandası yapması, Anadolu'daki Şiileri kışkırtması ve Osmanlı Devleti'ne karşı Hıristiyan Avrupa ülkeleri ile anlaşma yoluna gitmesi iki ülke arasını bozmuştur²⁵⁴. İran-Osmanlı ilişkiler XIX. Yüzyıla kadar aralıklarla bazen savaş bazen de barış dönemi ile geçmiş ama hiçbir dönemde ciddi bir müttefiklik ilişkisi oluşmamıştır.

XIX. Yüzyıl ise her açıdan farklı bir durum arz etmiş, bu dönemde Osmanlı Devleti zayıflamış olduğu gibi İran da eski gücünü kaybetmiştir. Avrupalı devletler de bu arada gittikçe güçlenerek her iki İslam ülkesinin topraklarına saldırmaya başlamışlardır. Zengin coğrafyaları, stratejik konumları ile zayıf ekonomik ve askeri yapıları Avrupalı devletleri onlara karşı saldırganlaştırmıştır. Osmanlı-İran ortak özelliklerinin yanı sıra şüphesiz onları bir paydada buluşturan en önemli özellikleri düşmanlarının o dönem için aynı olmasıdır. Kısacası her iki devlet de ortak hareket etmeyi kendileri için daha faydalı görmüşlerdir.

1. Osmanlı-İran İttifak Çalışması

XIX. Yüzyılın son çeyreği Osmanlı-İran münasebetlerinde hızlı gelişmelere sahne olmuştur. Osmanlı Devleti'nin İngiliz desteğini kaybederek, Rusya tehdidi ile

²⁵⁴ Mehmet Saray, *Türk İran ilişkilerinde Şiiliğin Rolü*, Ankara 1990, s.22-24.

karşı karşıya kalması, İran'ın da İngiliz-Rus nüfuz mücadelesine sahne olması bu iki İslam devletini birbirine yaklaştırmıştır. Osmanlı ile İran'ın Müslüman olmaları ve düşmanlarının bir olması onları ortak hareket etmeye zorlamıştır²⁵⁵.

Osmanlı Devleti 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda İngiltere'nin yardımını beklemiş ancak çok büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır. Ayrıca Rusya'nın Doğu Anadolu'ya kadar gelmiş olması, bölgedeki Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtması II. Abdülhamid'in İran politikasını yeniden gözden geçirmesine sebep olmuştur.

Her ne kadar iki devlet arasında mezhep farklılıkları olsa da İslam'ın temsilcileri olarak Müslümanların varolabilme mücadelesi verdiği bir zamanda küçük ayrılıkların göz ardı edilip asgari müşterekte birleşmeleri gerekmektedir. İran'ın da bu teklife kayıtsız kalmadığını gelişmeler gösterecektir²⁵⁶. XIX. Yüzyılda Rusya'nın kuzeyden Ortadoğu'ya inmeye çalışması ve İngiltere'nin bölge üzerindeki emelleri İran'ı zor durumda bırakmıştır. Ancak İran, tarihten gelen bir kuşku ve düşmanlıkla Osmanlı Devleti'ne pek sıcak bakmamıştır.

Nâsiruddin Şah döneminde İran, Osmanlı Devleti ile savaş halinde olmamasına rağmen Rus Çarı'na müracaat edip İran lehine hudut tashihleri için ricada bulunmuştur. Ayrıca İran (1878) Berlin Kongresi ile Kotur mevkiinin kendisine bırakılmasını sağlamıştır. Buna rağmen Osmanlı yönetimi, İran ile yakın ilişkiler kurmakta kararlılık göstermiştir. Bu iyi niyete örnek olarak da Fahri Bey Tahran'a Osmanlı Sefiri olarak tayin edilmiştir²⁵⁷.

II. Abdülhamid'in İranlılar ve Şiiilere yaklaşımı da onun genelde Müslümanlarla dost ve etkili münasebetler kurma düşüncesine paralel olarak gelişmiştir. Bu bakımdan onlara karşı tavrı, önceki Osmanlı sultanlarından biraz

²⁵⁵ Cezmi Eraslan, *İslam Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in ilk yıllarında Osmanlı İran Münasebetleri (1878-1882)*, İstanbul 1991, s.223.

²⁵⁶ Eraslan, *a.g.e.*, s.224.

²⁵⁷ Eraslan, *a.g.e.*, s.126.

farklıdır. Her şeyden evvel İslam âleminde tam bir dayanışma sağlamayı düşündüğü için yapıcı ve olumlu bir tavır takınmak durumundadır²⁵⁸.

II. Abdülhamid'in döneme damgasını vuran panislamist politikası çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Ülke genelinde panislamist politika güttüğü gibi dünyanın uzak bölgelerinde yaşayan Müslümanlarla ilişki kurup onları manevi anlamda Hilafet'e bağlamaya çalışmıştır. Bu politikanın şüphesiz birçok amacı vardır. Özellikle Hindistan bölgesindeki Müslümanlarla ilgilenilmesi, o bölgedeki insanları Hilafet'e bağlamaya çalışması ve bu konuda çeşitli faaliyetlerde bulunması oldukça dikkat çekicidir²⁵⁹. Ayrıca II. Abdülhamid'in Japonya²⁶⁰ ve diğer bölgelerdeki Müslümanlarla da ilgilendiği ve bu konuda pek çok çalışma yaptığı bilinmektedir.

Görüldüğü gibi II. Abdülhamid, dünyanın en uzak yerlerindeki Müslümanlara ulaşmaya çalışırken yanı başındaki İran'a yönelik panislamist siyaset gütmemesi beklenemezdi. Nitekim II. Abdülhamid'in, bu konuya çok önem verdiği anılarından anlaşılmaktadır. *"İslamiyet; bağlarını kuvvetlendirmeye çalışmalıdır. Çin'de, Hindistan'da, Afrika'nın ortasında ve bütün dünyadaki Müslümanları birbirine yaklaştırmakta fayda vardır. Bu hususta İran ile hiçbir antlaşma olmaması şayan-ı teessüftür. Hâlbuki Rusya'nın ve İngiltere'nin oyuncuğu olmamak için, Bize yaklaşımlarında fayda vardır"*²⁶¹.

İran ile ilişkileri geliştirmek isteyen Osmanlı Devleti, İran'a bir iyi niyet göstergesi olarak Şiilerce kutsal kabul edilen Kerbela ve Atebât-ı Aliye bölgesine giriş çıkışlarda İranlı ziyaretçilere konulan kısıtlamaları kaldırmıştır. Ayrıca bu konuda İranlılara her türlü kolaylığın gösterilmesi için ilgililere emir vermiştir²⁶².

Osmanlı Devleti'nin din adına yaptığı bu faaliyetler İran din âlimleri arasında yankı uyandırmıştır. Osmanlı Devleti'nde din adamları devletin kontrolünde iken İran'da din adamları devlete baskı yapabilmıştır. Bu ayrımı gören Osmanlı Devleti,

²⁵⁸ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm (Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924))*, Ankara, 1997, s.72.

²⁵⁹ Osmanlı Devleti'nin Hindistan politikaları ve bu bölgedeki faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için Bkz: Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları", *Sultan II. Abdülhamid Devri Semineri*, İstanbul 1994, s.125-141.

²⁶⁰ Osmanlı Devleti'nin Japonya ile olan diplomatik ilişkileri hakkında detaylı bilgi için Bkz: Esenbel, *a.g.e.*, s.149-161.

²⁶¹ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1978, s.179.

²⁶² Eraslan, *Osmanlı-İran...*, s.228.

bir taraftan İran yönetimi ile diplomatik faaliyetlere girişirken diğer taraftan İran'daki önemli din adamlarına ulaşmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti, böylece bir taraftan İran yönetimi altında bulunan insanları Hilafete bağlamaya çalışırken, diğer taraftan gerektiğinde bunları İran'a karşı bir baskı unsuru olarak kullanabilecektir²⁶³.

Bu girişim kısa bir sürede etkisini göstermiş ve İran'da devlet tekkesinde, diğer vükela, ümera konuklarında ve mücahitlerin tekkelerinde mersiyeler okunurken uzun yıllardan sonra ilk defa İran Şahı'ndan başka bir devlet başkanına hayır dualar edilmiştir²⁶⁴.

İran Şahı da iki ülke arasındaki ilişkilerin İslam dayanışması fikri uyarınca dostça gelişmesini arzulamıştır.²⁶⁵ II. Abdülhamid bu konuya özen göstererek özellikle Sünni-Şii ittifakı için o sıralarda İstanbul'da bulunan ünlü İslam bilgini Cemaleddin-î Afgani'den²⁶⁶ yardım istemiştir.

İran'la Osmanlı Devleti arasındaki yakınlaşma çabalarının, Yüzyılın sonuna doğru da olsa meyve verdiği görülmektedir. 1900'larda İran Şahı'nın İstanbul'a yaptığı ziyaret, II. Abdülhamid'e kendisinin İslamiyet'in lideri olduğunu gösterme fırsatını vermiştir²⁶⁷.

Bütün bu faaliyetlere rağmen Osmanlı-İran ilişkileri hiçbir zaman istenilen düzeye gelmemiştir. Bunda İran ve Osmanlı Devleti'nin büyük çabalarla inşa etmeye çalıştıkları ittifakın küçük hadiselerle hemen parçalanabilmesi önemli bir sorun teşkil etmiştir. Asırlarca katlanarak artmış olan düşmanlık, kısa bir sürede yıkılamamıştır. Başta İngiltere olmak üzere yabancı devletlerin ilk günden itibaren takibe aldıkları bu muhtemel Osmanlı-İran ittifakını sürekli engelleme faaliyetleri de önemli bir sorun teşkil etmiştir.

²⁶³ Eraslan, *a.g.e...*, s.229.

²⁶⁴ Eraslan, *a.g.e...*, s.230.

²⁶⁵ Özcan, *a.g.e.*, s.74.

²⁶⁶ Cemaleddin Afgani hakkında geniş bilgi için Bkz: Hayreddin Karaman "Efgani Cemaleddin" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. X, s.456-466.

²⁶⁷ Özcan, *a.g.e.*, s.76.

Sünni-Şii ittifakı için o dönemde İstanbul'da bulunan ünlü İslam bilgini Cemaleddin Afgani'nin adamları tarafından İran Şahı Nâsıruddin'in öldürülmesi (1896), II. Abdülhamid'in kafasında Afgani'nin tehlikeli olduğu vehmini uyandırmıştır. Ayrıca II. Abdülhamid, Afgani'nin Jön Türklerle olan dostluğunu da gözden kaçırmamıştır²⁶⁸.

Neticede Osmanlı-İran ya da Sünni-Şii ittifakı olumlu bir şekilde sonuçlanamamış, Aşiret Mektepleri gibi çok büyük bir girişim olmakla beraber umulan yararı sağlamadan tarih sayfalarındaki yerini almıştır.

2. Osmanlı Devleti'nin Şiiliği Önleme Siyaseti

II. Abdülhamid, İran'la bir ittifakın sağlanamadığını görünce Osmanlı ülkesinde Şiilerin yaşadığı topraklarda İran nüfuzunun silinmesi ve Şiilik propagandasının engellenmesi için faaliyet göstermiş, siyasi, idari, dini ve eğitimle ilgili konularda Şiiliği önlemeye çalışmıştır²⁶⁹.

İran, Şiilik propagandasını asırlardan beri yapan ve bunu komşu devletlere ihraç eden bir devlettir. Şiilik propagandasını özellikle Irak bölgesinde yaygınlaştırmıştır. İran'ın, Irak bölgesine olan ilgisini Cezmi Eraslan şöyle açıklamaktadır: "*Irak bölgesinin İran yaylalalarına girmeyi kolaylaştıran tabii geçitlere sahip olması İran'ı huzursuz ediyordu. Şiilerce kutsal sayılan mezarların bulunduğu Kербela, Necef-Kâzimiye'ye girme niyetinde bulunuyor olması ayrı bir rahatsızlık konusu idi. Zuhur eden her fırsatta bölgede nüfuzlarını artırmaya çalışıyorlar, bölgeye gönderdikleri öğretmen kisveli din adamları (Ahudlar) vasıtasıyla cahil halkı kendilerine bağlamaya gayret sarf ediyorlardı*"²⁷⁰.

Osmanlı Devleti, bu faaliyetleri önlemek için çeşitli önlemler almıştır. Bu önlemleri şöyle sıralamak mümkündür:

²⁶⁸ Özcan, a.g.e., s.79.

²⁶⁹ Eraslan, *Abdülhamid...*, s.310.

²⁷⁰ Cezmi Eraslan, *Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)*, İstanbul 1994, s.227

a-Bölgenin imarına ve ticaretin gelişmesine çalışmak

b-İranlı misyonerlerin ve devlet dahilindeki Şiilerin, Sünniliği kötüleyip Şiilik propagandası yapmalarına mani olmak.

c-Hz. Peygamber'in hane halkını ve Şiilerce de kutsal sayılan imam mezarlarını tamir, tevsi ve tezyin etmek.

d- Irak'taki Şiiler üzerinde olduğu kadar İran'da da söz sahibi olan müctehid ve alimleri halifeye, dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne bağlamaya çalışmak.

e- Bölgede maarifin yayılıp halkın dini konular başta olmak üzere bilgi sahibi olmasını ve bilinçlenmesini sağlamak.

f- Aşiretler arasında düzeni sağlamak²⁷¹

Şiilik faaliyetlerini yakın takibe alan II. Abdülhamid, maddi ve manevi bütün imkânlarını kullanarak bölgedeki Şii halkı kazanmaya çalışmıştır. Bunu İran'a karşı bir güç olarak kullanmanın dışında bölge halkını yanına alarak emperyalist İngiltere'ye karşı koymak için de önemli bir avantaj olarak kullanmıştır.

²⁷¹ Eraslan, *a.g.e.*, s.236.

III. BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ORTADOĞUDAKİ ÖNEMLİ OLAYLAR

Avrupalı devletler, XVIII. ve XIX. Yüzyıl boyunca siyasi ve ekonomik açıdan çok büyük gelişmeler göstermişler, sanayi devrimlerini gerçekleştirerek dünya pazarlarına hâkim olmaya çalışmışlardır. Bu devletlerin her biri fabrikalarında işlenecek ham madde aramalarının yanı sıra bu fabrikalarda ürettikleri malları satmak için pazar arayışına girmişlerdir. Batılı devletler, hemen hemen her alanda büyük gelişmeler gösterirken çağdaşları Osmanlı Devleti, gelişmelere ayak uyduramamış ve gittikçe gerilemiştir. Geniş coğrafyası, stratejik konumu, ham madde açısından zenginliği ve pazar açısından kalabalık nüfusu ile emperyalist batılı devletlerin dikkatini çeken Osmanlı Devleti eski gücünü tamamen kaybetmiş olduğunun anlaşılmasıyla sanayi devrimlerini tamamlamış batılı devletlerin açık hedefi haline gelmiştir. Avrupalı devletlerin her biri Osmanlı Devleti'nin bu zayıf durumundan yararlanarak batıdaki ve Ortadoğu'daki topraklarına saldırmaya başlamışlardır. Çalışmamızın bu kısmında işgale uğramış Osmanlı topraklarını ve II. Abdülhamid'in işgalci devletlere karşı politikalarını incelemeye çalışacağız.

I. TUNUS'UN FRANSA TARAFINDAN İŞGALİ

Fransa, eskiden beri Akdeniz bölgesine yerleşmeye çalışmış ve Afrika kıtasını kendisine sömürge alanı olarak seçmiştir. Daha Napolyon Bonapart döneminde Akdeniz'e göz dikmiş, 1798'de Mısır'ı işgal etmiştir. Ancak rakipleri İngiltere ve Rusya buna izin vermeyince geri adım atarak Mısır'ı boşaltmak zorunda kalmıştır. Bu boşaltma Fransa'yı amacından vazgeçirmediği gibi daha da heveslendirmiştir. Bu hevesle 1830'da Osmanlı Devleti'nin toprağı olan Cezayir bölgesini kendi topraklarına katmıştır. Osmanlı Devleti ise bu durumu sadece protesto edebilmiştir. 1856 Paris Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyacağına dair antlaşma metnine imza atınca, Osmanlı Devleti'ne

karşı emperyalist amaçları terk etmemekle beraber bu amaçlarını bir süre ertelemek zorunda kalmıştır.

Fransa, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Tunus'la yakından ilgilenmeye başlamış ve işgal etme planları yapmıştır. Bu işgal için uygun bir ortam beklemiş, İngiltere'nin Mısır'daki emellerinden dolayı kendisinin Tunus'u işgal etmesine müdahale etmeyeceğini düşünmüştür²⁷². Almanya ise, Sedan Savaşı ile Fransa'dan aldığı Alsas-Loren topraklarını Fransa'ya unutturmak için işgale ses çıkarmayacağını belli etmiştir²⁷³. Tunus bölgesinde gözü olan sadece Fransa değil aynı zamanda İtalya'da bu bölge ile ilgileniyordu. Böylece iki Avrupa ülkesi aynı bölge için karşı karşıya gelmişlerdir. Almanya bu durumdan yararlanarak her iki devleti de gizliden desteklemiştir. Çünkü bu iki devlet birbirinden ne kadar uzaklaşırsa bu devletlerin Almanya'ya karşı birleşme ihtimalleri de o kadar azalmış olacaktır.

Neticede Fransa, Tunus ile Cezayir sınırındaki Kurumnuri Dağları'nda başıboş yaşayan kabilelerin Cezayir topraklarına saldırdıklarını bahane ederek Cezayir'den Tunus'a 24 Nisan 1881'de asker sevk etmiştir. Ayrıca Tolun Limanı'ndan bölgeye sekiz bin asker göndermiştir²⁷⁴. Güçlü Fransız kuvvetlerini karşısında gören Tunus Valisi Sadık Mehmet Paşa, bir telgraf çekerek İstanbul'dan yardım istemiştir²⁷⁵. Osmanlı Devleti, tek başına hareket etmekten pek sonuç çıkmayacağını düşünerek bölgede gözü olan İtalya'nın da müdahale etmesini beklemiştir; Ancak İtalya, olayı protesto etmekle yetinmiştir²⁷⁶. Osmanlı Devleti, olaya müdahale etmek için girişimde bulunarak bölgeye asker sevk etmeye karar vermiş ancak Tunus Beyi 12 Mayıs 1881'de Bordo Antlaşması'nı imzalayarak Fransa'nın egemenliğini kabul etmiştir²⁷⁷. Osmanlı Devleti de bu durum karşısında bölgeye asker sevk etmekten çekinmiştir. Bu arada Osmanlı Devleti'nde ilginç bir olay cereyan etmiştir. II. Abdülhamid, sürgünden dönmesine izin verdiği eski

²⁷² Bayur, *a.g.e.*, s.26.

²⁷³ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1759–1994)*, İstanbul, 1995, s.379.

²⁷⁴ Kocabaş *Abdülhamid*..., s.160.

²⁷⁵ Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türkler ve Fransızlar*, Kayseri 1990, s.314-315.

²⁷⁶ Kocabaş, *Abdülhamid*..., s.160.

²⁷⁷ Uçarol, *Siyasi Tarihi*...,s.380.

sadrazamlardan Midhat Paşa'yı İzmir'e vali olarak atamıştır. Ancak II. Abdülhamid, bir süre sonra Mithat Paşa'yı Sultan Abdülaziz'in ölümünden sorumlu olduğu gerekçesiyle tutuklamak istemiş, Mithat Paşa da Fransa'nın İzmir konsolosluğu'na sığınmıştır²⁷⁸. Fransa'nın İzmir konsolosluğu, İstanbul'daki Fransız elçisinden aldığı emir üzerine Mithat Paşa'dan konsoloshaneyi terk etmesini istemiştir²⁷⁹. Fransa'nın bu jestinin karşılığını II. Abdülhamid'in Tunus konusundaki yumuşamasında görmek mümkündür²⁸⁰.

Böylece Fransa, Cezayir'den sonra Tunus'a da yerleşerek Akdeniz'deki egemenliğini iyice pekiştirirken buna mukabil Osmanlı Devleti bölgeden tamamen silinme noktasına gelmiştir. Bu toprakların kaybedilmesi II. Abdülhamid'in, halife sıfatı taşımasının verdiği yükümlülükle Müslüman âlemindeki imajını sarsmıştır²⁸¹.

II. KIBRIS'IN İNGİLTERE TARAFINDAN İŞGALİ

İngiltere, daha XVII. Yüzyılda Akdeniz ile özellikle ticari yönden ilgilenmeye başlamış ve Akdeniz'i Atlas Okyanusu'na bağlayan Cebelitarık Boğazı'na 1713'te yerleşmiştir. XVIII. Yüzyılın sonlarında Akdeniz'de etkinliğini arttıran bu ülke dünyanın diğer yerlerinde de ele geçirdiği topraklarla büyük sömürge imparatorluğu haline gelmiştir. Uzakdoğu'daki sömürgelerine giden yolun üzerindeki stratejik bölgelere çok önem vermiş, Hindistan bölgesine yerleştikten sonra bu bölge ile irtibatı sağlayan Akdeniz'i ele geçirmeye çalışmıştır²⁸².

Akdeniz'in güvenliğini sağlamayı kendisi için önemli bir görev kabul eden İngiltere, Fransa'nın 1798'de Mısır'ı işgaline çok sert tepki vermiş ve neticede Osmanlı Devleti'ne yardım ederek, Fransa'yı Mısır bölgesinden çıkarmıştır.

Mısır'ın kendisi için önemini kavrayan İngiltere, 1815 yılında Yedi Ada ile Malta'ya yerleşmiş ve Süveyş Kanalı'nın açılması halinde Akdeniz'de önemli bir

²⁷⁸ Uçarol, *a.g.e.*, gös. yer.

²⁷⁹ Belen, *a.g.e.*, s.28.

²⁸⁰ Uçarol, *Siyasi Tarihi...*,s.380.

²⁸¹ Kocabaş, *Abdülhamid...*,s.160-131.

²⁸² Rıfat Uçarol, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı İngiliz Antlaşması Ada'nın İngiltere'ye Devri*, İstanbul 1978, s.31.

stratejik bölge olması düşünülen Aden'e yerleşmiştir²⁸³. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin henüz tamamen yıkılacak durumda olmadığını düşünmüş ve bu amaçla Osmanlı'nın geri kalan topraklarının bütünlüğünü kendi çıkarına uygun görmüştür. Bunun için Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgali (1798), Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı (1831–1840) ve Kırım Savaşı (1853–1856) sırasında Osmanlı Devleti'ne yardım etmiştir. İngiltere'nin amacı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyarak Uzakdoğu'ya giden yolun güvenliğini sağlamaktır. Ancak Osmanlı Devleti'nin üzerinde çıkarı olan tek devlet İngiltere değildi. Osmanlı Devleti'ne her fırsatta saldıran ve güneye inerek sıcak denizlere ulaşmaya çalışan Rusya, çok daha tehlikeliydi. Nitekim Rusya, Almanya ve Fransa'nın birbirleriyle savaş halinde bulunması, Avusturya'nın kendi ülkesindeki milliyetçi isyanlarla uğraşıyor olması ve İngiltere'nin de tek başına kendisini durduramayacağı düşüncesinden cesaret alarak Osmanlı Devleti'ne saldırmıştır.

Azınlık haklarını bahane ederek saldırıya geçen Rusya, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda batıdan Ayastefanos'a (Yeşilköy) kadar olan bölgeyi, doğudan da Kars, Ardahan, Batum ve Doğubeyazıd'ı alarak Osmanlı Devleti'ni çok büyük yenilgiye uğratmıştır. Rusya'nın sıcak denizlere indiğini gören İngiltere, bu ilerlemeye müdahale etmiş, Balkanlar, Doğu Akdeniz ve Asya'daki İngiliz çıkarlarını korumak için İstanbul'a bir donanma göndermiştir²⁸⁴.

Rusya, kazandığı savaştan sonra ağır şartları olan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nı 3 Mart 1878'de Osmanlı Devleti'ne imzalatılarak imparatorluk üzerinde büyük bir nüfuz elde etmiştir. Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde kurduğu bu nüfuzdan endişelenen İngiltere, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu da yanına alarak Rusya'nın Osmanlı Devleti nezdinde elde ettiği avantajı bertaraf etmek için diplomatik ve askeri girişimlerde bulunmuştur²⁸⁵. Rusya'nın özellikle Kars

²⁸³ Uçarol, *a.g.e.*, s.32.

²⁸⁴ Salâhi R. Sonyel, *İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişah'ı Abdülhamit, 48 saat İçinde Kıbrıs'ı İngiltere'ye Nasıl Kiraladı*, Ankara 1978, S.727.

²⁸⁵ Faruk Sönmezoglu, "Tanzimat'tan Lozan'a Kıbrıs sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul, s.309.

yaylasına yerleşerek Anadolu için tehlike arz etmiş olması İngiltere'yi somut adım atmaya zorlamıştır²⁸⁶.

Berlin Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'ne yardım edeceğini ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyacağını vaat ederek karşılığında Kıbrıs'ı isteyen İngiltere, gerekçe olarak da Boğazlara yakın olursa Osmanlı Devleti'ni, Rusya'ya karşı daha iyi koruyacağını belirtmiştir. İngiltere'nin bu teklifini olumlu bulmayan II. Abdülhamid'in başka da bir çıkış yolu görmemesi onu bu konuda esnek davranmaya yöneltmiştir.

İngiltere, neticede kısmen ikna kısmen de baskı yolu ile Kıbrıs'ı almayı Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiştir²⁸⁷. Bu konuda iki ülke arasında 4 Haziran 1878'de bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre "*Rusya Devleti; Batum, Kars veya mevkii mezkûreden birini yed-i zaptında tutup da ilerde her ne vakit olursa olsun mücadeleyi katiye-i Sulhiye ile tâyin olunan Asya Memalik-i Şehanesinden bir kısmını daha zapt ve istilâya tasaddi edecek olursa o halde İngiltere Devleti Memalik-i Mezkûreyi silah ile Muhafaza ve müdafâ etmek üzere Saltanat-ı Seniyye ile birleşmeyi taahhüt eder*"²⁸⁸.

Görüldüğü gibi İngiltere, Rusya'nın bir saldırısı karşısında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü gerekirse silahla koruyacağını garantisini vermiş karşılığında da Kıbrıs'a yerleşmiştir. Bunun hemen ertesinde İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 1 Temmuz 1878'de ek bir antlaşma imzalanmıştır.

Bu antlaşmanın altıncı maddesine göre "*Rusya, Kars'ı ve son savaşta Ermenistan'ı da işgal etmiş olduğu diğer yerleri Osmanlı Devleti'ne geri verdiği takdirde, Kıbrıs Adası İngiltere tarafından boşaltılacak ve 4 Haziran 1878 tarihli antlaşmanın hükmü kalmayacaktı*"²⁸⁹.

²⁸⁶ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, İstanbul 1995, s.533

²⁸⁷ Sönmezoğlu, *a.g.m.*, s.309.

²⁸⁸ Şükrü Torun, *Türkiye-İngiltere ve Yunanistan Arasında Kıbrıs'ın Politik Durumu*, İstanbul 1936, s.29, 30.

²⁸⁹ Sönmezoğlu, *a.g.m.*, s.310.

İngiltere'nin altına imza attığı ek antlaşmanın 6. maddesi Osmanlı Devleti'nin ileride İngiltere'yi Kıbrıs'ta istemediğini göstermiştir. 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması ile bahsi geçen yerlerin Sovyetler tarafından Osmanlı Devleti'ne geri verilmesiyle Kıbrıs meselesi yeniden gündeme gelmiş; fakat bu dönemde İngiltere, adayı ilhak ettiğini açıklamış olduğundan, konunun sadece hukuki bir anlamı kalmıştır²⁹⁰.

Kıbrıs, İngiltere açısından stratejik, askeri, iktisadi ve ticari değeri olan bir bölgedir. Kıbrıs'ın stratejik yönden Suriye'nin kuzeybatı köşesinde bulunması itibarı ile Mısır, Suriye ve Küçük Asya'nın anahtarı olarak görülmüştür. Tarih boyunca Kıbrıs, her iki kıtanın gözetleme kulesi olmuştur²⁹¹. Bu bölgeye giren İngiltere'nin Kıbrıs'ı bir daha geri vermeyeceği aşikârdır. Nitekim İngiltere, Berlin Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'ne yardım etmediği gibi Kıbrıs'ı da tamamen ilhak etmiştir.

Osmanlı Devleti'ni bütün çabalarına karşın Kıbrıs'ı bir daha geri alamamıştır. Böylece Akdeniz'de önemli bir bölgesini daha kaybetmiş ayrıca Afrika Kıtası ile olan bağlantısı da zarar görmüştür. II. Abdülhamid, Kıbrıs olayından sonra İngiltere'ye artık güvenilemeyeceğini anlamış ve bu da onun sonraki politikalarına yansımıştır²⁹².

III. ERMENİ MESELESİ

Anadolu'da dağınık bir şekilde Bizans'a bağlı olarak yaşayan Ermeniler, Türklerin Anadolu'yu fethetmesi ve Bizans'ı Anadolu'dan çıkarmasıyla beraber Türk yönetimi altına girmişlerdir. Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Adana ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yaşayan Ermeniler, buldukları hiçbir bölgede çoğunluğu oluşturmamışlardır. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra Rum Patrikliği yanında bir de Ermeni Patrikliğini kurdurmuştur. Asırlarca Türklerle aynı coğrafyada yaşamaları, Kafkas toplumu olmaları ve yaşadıkları bölgelerde

²⁹⁰ Sönmezoğlu, *a.g.m.*, s.310.

²⁹¹ Zia, *a.g.e.* s.21.

²⁹² Deringil, *a.g.m.*, s.304-307.

genelde azınlık durumunda olmalarından dolayı Türk gelenek ve göreneklerini benimsemişlerdir²⁹³. Osmanlı Devleti içinde Türklerle o kadar çok uyum sağlamış ve devlete sadakatle bağlı kalmışlar ki "Millet-i Sadıkan" olarak isimlendirilmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde Ermeni sorunu da diğer birçok sorun gibi dış kaynaklıdır. Batılı devletler Ortadoğu'daki amaçlarına ulaşmak için Ermenileri bir araç olarak kullanmışlardır. Bunu ilk başlatan devlet Rusya olmuştur²⁹⁴. Ortadoğu'daki amaçlarına ulaşmak için Balkanlarda ve Kafkaslarda yaşayan azınlıkları kendi menfaati için kullanan Rusya, Ermenileri de bu amaç için kullanmıştır. 1816'da Moskova'da "Ermeni Doğu Dilleri Enstitüsü" kurmuş ve burada Ermeni gençlerini eğiterek sivil ve askeri elemanlar yetiştirmiştir. 1828'de Türkmençay (Rusya-İran) ve 1829'da Edirne (Osmanlı-Rusya) Antlaşmaları ile bu ülkelerde yaşayan Hıristiyan halkın engellenmeden serbestçe Rus topraklarına göç edebilmelerini sağlamıştır²⁹⁵. Emperyalist amaçlarına ulaşmak için Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtma faaliyetlerini XIX. Yüzyılda arttırarak devam ettirmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu bölgesindeki ajanları vasıtasıyla Ermenileri, Türkler aleyhine kışkırtarak, iki millet arasına düşmanlık tohumlarını ekmiştir²⁹⁶. Elbette Rusya'nın, Ermenileri bu kadar desteklemesi, Rusların Ermenilere duyduğu hayranlıktan ileri gelmemiştir. İskenderun üzerinden Akdeniz'e, Fırat yoluyla da Basra Körfezi'ne çıkma hevesini Ermenileri kullanarak gerçekleştirmek istemiştir. Böylece, Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmak isteyen Rusya, bunları gerçekleştirmekle Osmanlı Devleti üzerinde çok büyük bir nüfuzla sahip olmayı düşünmüştür²⁹⁷. Ermeniler de Rusya'ya yardım edilirse Bulgaristan gibi bağımsızlıklarını sağlayacaklarını ummuşlardır²⁹⁸.

Rusya'nın sıcak denizlere inmek, Ortadoğu'da hegemonyasını genişletmek, Osmanlı Devleti üzerinde mutlak hâkimiyet kurmak için Ermenileri kullanması İngiltere'yi telaşlandırmıştır. İngiltere, Uzakdoğu'ya giden yolun güvenliğini

²⁹³ İlber Ortaylı, "Osmanlı Ermenileri", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001, s.630.

²⁹⁴ Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir*, İstanbul 2003, s.38.

²⁹⁵ Uçarol, *Siyasi Tarih...*, s.375.

²⁹⁶ Bayram Kodaman, "Ermeni Sorununu Ortaya Çıkaran Gelişmeler", *Belgeler Işığında Ermeni Meselesi Semineri*, Balıkesir 2004, s.614.

²⁹⁷ Uçarol, *Siyasi Tarih...*, s.376.

²⁹⁸ Kocabaş, *Ermeni Meselesi...*, s.38.

sağlamak için bir yandan zorla Kıbrıs ve Mısır'a yerleşirken diğer taraftan da Berlin Antlaşması'na Ermenilerle ilgili maddeler koyarak Ermeni sorununu sadece Rusya'nın yönlendirdiği bir konu olmaktan çıkararak uluslararası sorun haline getirmiştir²⁹⁹.

Böylece Ermenileri, kendi çıkarları için kullanmaya başlayan Rusya'nın dışında İngiltere'de bu konuya dâhil olmuştur. Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın (1878) Ermenilerle ilgili olan 16. maddesi İngiltere'nin de yardımı ile Berlin Antlaşması'nda 61. madde olarak yerleştirilmiştir. İngiltere, 61. maddeye göre, Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılmasını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiş ve bunun uygulamasının kontrolünü de üstlenme hakkı elde etmiştir. Bu şekilde Ermeni sorunu sadece Rusya'nın ilgilendiği bir konu olmaktan çıkartılarak, diğer büyük devletlerin de söz sahibi olduğu, devletlerarası bir sorun haline getirilmiştir³⁰⁰.

Rusya, İngiltere'nin kendi sınırında bağımsız bir Ermeni Devleti kurma arzusunu tıpkı Bulgaristan'ın kurulmasında olduğu gibi, burada da Rusların Akdeniz'e açılmalarını frenleyecek bir tampon devlet oluşturma maksadına bağlamıştır. Bağımsız bir Ermeni Devleti'nin Rusya sınırı içindeki Ermenileri kışkırtacağı ve onların da bu devletle birleşmeye çalışacağı tehlikesi Çarlık Hükümeti'ni düşündürmüştür³⁰¹. Bu da Rusya'nın Ermenistan'a verdiği desteği çekmesine sebep olmuştur.

Ermeni konusuna o dönem müttefiki olan Rusya'yı kızdırmamaya dikkat ederek yaklaşan Fransa, bölgede yapılacak bazı ıslahatları yeterli görmüştür. Almanya ise, Ortadoğu bölgesinde Osmanlı Devleti'nin yönetimi aracılığı ile elde ettiği ayrıcalıklardan vazgeçme niyetinde olmadığından o dönemde başta Ermeniler olmak üzere hiçbir azınlık millete destek vermemiş, Ortadoğu'daki yeni bir oluşumun Osmanlı Devleti kadar kendi çıkarlarına hizmet etmeyeceğini düşünmüştür.

²⁹⁹ Uçarol, *Siyasi Tarih...*, a.g.e., s.375.

³⁰⁰ Uçarol, *a.g.e.*, s.376.

³⁰¹ Öke, *Şark Meselesi...*, s.261.

Ermenilere destek vermekte yalnız kalan İngiltere, 1878'de Kıbrıs'ı, 1882'de de Mısır'ı alarak Ortadoğu'daki çıkarlarını sağlama almıştır. Ayrıca aldığı yerleri elinde tutmak ve Müslüman topluma bunu hazmettirmek için İslam âlemine iyi görünmek istemiş, bundan dolayı da Ermenilere verdiği desteği kesmiştir³⁰².

Berlin Kongresi'nde, Doğu Anadolu'da istedikleri özerkliği elde etmemeleri ve batılı devletlerin kendilerine verdiği desteği kesmeleri Ermenileri hayal kırıklığına uğratmıştır. Yabancı devletlerin kendilerine yardım etmeyeceklerini düşünen Ermeniler, isteklerini Osmanlı Devleti'nden almak için silahlı mücadeleye girişmişlerdir.

Osmanlı Devleti'ne karşı faaliyete geçen Ermeniler, amaçlarına ulaşmak için teşkilatlanarak gizli ihtilal komiteleri kurmuşlardır. 1883'te Van'da Armanakyon Komitesi, 1887'de İsviçre'de Hınçak (Çan Sesi) Komitesi, 1890'da da Tiflis'te Taşnaksutyun (Birleşme) komitesi kurulmuştur³⁰³. Bu komitelerin ortak amaçlarını Enver Ziya Karal şöyle açıklamaktadır: *"Komitelerin kuruluş merkezleri, nerede bulunursa bulunsun, çalışma alanları Anadolu ve İstanbul olacaktır. Hıncakların faaliyet programının "Hınçak İsyan Cemiyeti Kanuni Âlisi" başlığını taşıması çok manalıdır. Dünyanın çeşitli bölgelerinden gelen delegeler tarafından hazırlanan bu programa göre Anadolu isyan bölgelerine taksim edilmiş ve isyanların ne suretle olacağı ayrıntılı olarak gösterilmiştir"*³⁰⁴.

Ermeniler, isyan programını da hazırladıktan sonra sırasıyla 1888'de Van'da 1890'da Erzurum'da, 1894'te Sason'da isyan çıkarmışlardır³⁰⁵. Benzer isyanlar İstanbul (Kumkapı)'da ve 1892-1893'te Merzifon, Kayseri ve Yozgat'ta devam etmiştir³⁰⁶. Bunların dışında 1895'te Zeytun'da, 1904'te II. Sason'da ve Anadolu'nun değişik bölgelerinde bu faaliyetlerini arttırarak devam ettirmişlerdir. Ermeniler, ayrıca 21 Temmuz 1905'te II. Abdülhamid'e suikast girişiminde bulunacak kadar ileri gitmişlerdir.

³⁰² Kodaman, *a.g.m.*, s.62.

³⁰³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi*, Ankara 1971, s.10.

³⁰⁴ Karal, *a.g.e.*, gös.yer.

³⁰⁵ Belen, *a.g.e.*, s.378.

³⁰⁶ Uçarol, *Siyasi Tarih...*,s.378.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, son dönemde batılı devletler tarafından yaratılmış ve sonra da önü alınamaz duruma gelmiş olan Ermeni isyanları ile çok uğraşmıştır. Ermeniler yukarda adı geçen yerleri savaş alanına çevirdiklerinden özelde isyan ettikleri yöreyi genelde ise bütün ülkeyi yaşanamaz duruma getirmişlerdir. Ermenilerin bağımsız devlet kurma ve Doğu Anadolu'dan toprak koparma istekleri Osmanlı Devleti tarafından reddedilmiştir.

II. Abdülhamid, Ermenilerin çıkardıkları isyanları sert bir şekilde bastırmasının yanı sıra, 1890'lı yılların başında bölgedeki Kürt aşiretlerden oluşturulan Hamidiye Süvari Alayları'nı da Ermenilere karşı aktif olarak kullanmıştır³⁰⁷. Ayrıca büyük devletleri birbirine karşı kullanan II. Abdülhamid, Ermenilere verilen desteği kesmeye çalışmış, uyguladığı politikalarla kendi dönemindeki Ermeni olaylarını bertaraf edebilmeyi başarmıştır. Ancak sonraki yöneticilerin yanlış uygulamaları ve yabancı devletlerin kışkırtmaları sonucunda Ermeni sorunu, politikleştirilerek günümüze kadar getirilmiştir.

IV. FİLİSTİN MESELESİ VE SİYONİZM

Yahudiler, M.Ö. 586'da önce Babil'e sürülmüş daha sonra II. ve IV. asırlarda Romalı Hıristiyanlar tarafından ikinci defa ülkelerinden kovulmuş ve Yüzyıllar boyunca sürgün hayatı yaşamış bir toplumdur. Böylece, Yahudiler için "Diaspora" hayatı başlamış ve bunun neticesinde de Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına dağılmışlardır³⁰⁸. Ancak gittikleri pek çok yerde, özellikle Hıristiyan ülkelerinde daima ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşler ve 1290'da İngiltere'den, 1394'de Fransa'dan (kısmen), 1492 İspanya'dan, 1496'da Portekiz'den tamamen kovulmuşlardır³⁰⁹.

Yahudilerin başına gelen bu olaylardan pek etkilenmeyen Osmanlı Devleti, yukarda sayılan devletlerin aksine Yahudilere çok iyi davranmış onları maruz

³⁰⁷ Ercüment Kuran, "II. Abdülhamid'in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları", *Sultan II. Abdülhamid Devri Semineri*, İstanbul 1994, s.144.

³⁰⁸ Bayram Kodaman-Nedim İpek, *Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Layiha*, Ankara 1994 s.365.

³⁰⁹ Kodaman-İpek, *a.g.e.*, gös.yer.

kaldıkları bu kötü durumdan kurtarmaya çalışmıştır. Özellikle 1492'de İspanya'da soykırıma uğrayan Müslümanlarla beraber Yahudiler de Osmanlı Devleti'nin coğrafyasına yerleşmişlerdir. Yahudiler, ticaret yapan ve Osmanlı Devleti'ne uyum sağlayan bir millet olmuşlardır. Bunlar hiçbir bölgede çoğunluğu sağlayamadıklarından milliyetçilik akımından etkilenip Osmanlı Devleti'ne karşı da isyan etmemişlerdir. Osmanlı Devleti, XIX. Yüzyılın son çeyreğine kadar Yahudilerle ilgili herhangi bir sorunla karşılaşmamıştır.

XIX. Yüzyıla kadar genellikle mensup oldukları dinlerinden dolayı zulme uğrayan Yahudiler, bu tarihten sonra özellikle Avrupa'da farklı ırktan olmalarından dolayı da baskı görmüşlerdir. Ülkelerinde Yahudi görmek istemeyen Avrupalı devletler, onları sürgüne zorlamış ve buna ilk olarak Romanya ve Rusya öncülük etmiştir. Sürgün edilen Yahudilerin büyük bir kısmı Osmanlı Devleti'ne sığınmış ve bu durum özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra artarak devam etmiştir. Osmanlı Devleti, tarih içinde Filistin'de oluşmuş cemaatler arası nüfus dengesinin bozulmasından endişelenmiştir. Avrupa'da Yahudi aleyhtarlığının (Anti-Semitizm) giderek yaygın hale gelmesi, Romanya ile Rusya'da Yahudilere kötü muamele edilmesi ve Yahudilerin göç etmeye başlaması Osmanlı Devleti'ni de etkilemeye başlamıştır³¹⁰.

II. Abdülhamid, ülke içindeki gayrimüslim azınlıkları ile uğraşırken Osmanlı coğrafyasına yeni bir azınlık göçünü olumlu karşılamamıştır. Özellikle yeni bir azınlık militle uğraşmayı ya da onları himaye etmeyi çok tehlikeli görmüştür. XIX. Yüzyılın son dönemi göz önüne alınırsa II. Abdülhamid'in azınlık problemi ile uğraşmak istemeyeceği anlaşılabilir. Çünkü mevcut azınlıklar başta 1789'daki Fransız ihtilalinin getirmiş olduğu milliyetçilik etkisi olmak üzere pek çok nedenden isyan ederek bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Osmanlı Devleti, bu yüzden azınlık probleminden uzak durmak istemiş, gelen Yahudi göçmenlerinin Filistin'e yerleşme isteklerini kesinlikle reddetmiştir.

³¹⁰Ş.Tufan Buzpınar, "II. Abdülhamid Döneminde Filistin'e Yahudi Göçü Meselesi (1878-1908)", *Türkler*. C.XIII, Ankara 2002, s.78.

1. II. Abdülhamid'in Filistin'e Göç Yasakları

XIX. Yüzyılın son dönemi Yahudiler ve Siyonizm için çok önemli gelişmelerin kaydedildiği bir dönemdir. "Siyonizm" teriminin kökünü oluşturan "Siyon" Musevi tarihinin ilk çağlarından beri Kudüs ile eşanlamlı olarak kullanılmagelmiştir. Bu kelimeye Filistin'deki birinci Musevi tapınağının Babilliler tarafından yıkılmasından sonra özel bir anlam verilmiş ve "Siyon" yurtlarından kovulmuş Yahudi halkının Filistin'e dönme arzu ve özlemini benliğinde toplayan bir duygu hazinesi olmuştur³¹¹.

Siyonizm'in tarihi oldukça gerilere gitmekle beraber uzun bir dönem pek kullanılmamıştır. Ancak Yahudiler, bir gün Filistin'e dönme hayalini daima canlı tutmuşlardır. Geçmişte çok büyük sıkıntılar ve sürgün yaşamış bir halk olarak hep bu ideali yaşatmışlardır. Gittikleri bölgelere uyum sağlamışlar, ticaretten de iyi anladıkları için hemen hemen yaşadıkları bütün bölgelerde o bölgenin sermayesini de ellerinde bulundurmuşlardır. Ancak XIX. Yüzyılın son çeyreğinde başta Avrupa'da olmak üzere meydana gelen milliyetçilik hareketlerinden fazlasıyla etkilenmişler ve Avrupa kıtasında istenmeyen bir halk haline gelmişlerdir. Özellikle Rusya'da 1880'li yıllarda Yahudi katliamları başlayınca, Siyonizm düşüncesi yeni bir yol çizmek zorunda kalmıştır.

Siyonist inanca göre, dünyaya bir Mesih gelecek ve bir gün bütün Yahudileri kurtaracaktır. Ancak XIX. Yüzyılda herhangi bir Mesih'e sahip olmadan kendilerine ait devlet kurmayı başaran Yunanlılar, Sırlar, İtalyanlar ve Romenler, Yahudileri farklı düşünmeye sevk etmiş ve artık Mesihçi anlayış sorgulanmaya başlanmıştır³¹².

Bütün bu olaylar Yahudi milletinde kendilerine ait yeni bir devlet kurma düşüncesini ve Mesih'i beklemeye gerek olmadığı kanaatini oluşturmuştur. Yahudiler de diğer toplumları örnek alarak kendilerine ait bir devlet kurabilecekleri düşüncesiyle harekete geçmişlerdir. Mesihçi Siyonist düşünce, yerini Siyasal

³¹¹ Mim Kemal Öke, *Osmanlı İmparatorluğu Siyonizm ve Filistin Sorunu*, İstanbul 1982, s.32.

³¹² Kocabaş, *Abdülhamid...*, s.322-323.

Siyonist düşünceye bırakmıştır. Bu geçişin ilk temsilcileri Yehudah Alkali (1798–1878) ve Zwi Hirsch Kalischer (1795–1874) adında iki Haham olmuştur. Bunlar 1840’larda Balkanlardaki Milliyetçilik hareketlerini Yahudilere örnek göstererek Filistin’de devletlerini kurma propagandasını başlatmışlardır³¹³.

1860’larda Mases Hess, siyasal Siyonizm’in hızlı bir savunucusu olmuştur. Yazdığı kitapta, bütün dünya Yahudilerini Fransa’nın himayesinde Filistin’e göç edip devletlerini kurmaya çağırmıştır. Hess’e göre, eğer Filistin’de bir devlet kurulursa Avrupa’nın “Hasta Adamı” Osmanlı Devleti dirilecek, Doğu Sorunu’nun barışçıl bir şekilde çözümü de Avrupa tarafından onaylanacaktır. Hess, ayrıca bu iş için zengin Yahudiler maddi yardım sağarlarsa imkânsız bir iş olmadığını belirtmiştir³¹⁴.

Bu konuda çok ün yapmış bir isim de Doktor Yehuda Pinsker (1821–1891) dir. Moskova Üniversitesi Tıp Fakültesi mezunu olan ve Kırım Savaşı sırasında Kolera ile mücadelede ün yapan Pinsker, Yahudilerin Ruslarla yaşayabileceğini savunmuştur. Pinsker, bu düşünceyle “Museviler Arasında Rus Kültürünü Yayma Derneğine” üye olmuştur. Ancak Rusya’da yaşanan son olaylar ve dünyadaki gelişmeler ünlü doktorun fikrini değiştirmiştir. Pinsker’e göre; Yahudi aleyhtarlığı, Doğu’da ve Batı’da tedavisi mümkün olmayan psikolojik bir hastalıktır. Kalıtsal olduğu için de zamanla geçmesi beklenemez. Sorunun özü ise, Musevilerin yurttaşları oldukları ülkelerde kendilerine özgü nitelikleri, yaşam biçimleri ve davranış kalıpları ile ayrı bir duruş oluşturmalarıydı. Yahudi Doktor’a göre, bunun tek çözümü, Yahudilerin ayrı bir devlet kurmalarıdır³¹⁵.

Pinsker’in düşüncelerini benimseyen Musevi topluluklar yöresel dernekler kurmuşlardır. Tarihe “Siyon Âşıkları” adıyla geçen bu hareket Rusya ve Doğu

³¹³ Kocabaş, *a.g.e.*, gös.yer

³¹⁴ Öke, *a.g.e.*, s.35.

³¹⁵ Öke, *a.g.e.*, s.36.

Avrupa'da hızla gelişmiş ve bu dernekler 1885'te 14.000'den fazla faal üyeye ulaşmıştır³¹⁶.

Bütün bu çalışmalar Yahudilerin Filistin'de kendilerine ait ayrı bir devlet kurma düşüncesini pekiştirmiştir. Maddi ve manevi destek kazanan Yahudiler, Filistin'e göç etmeye başlamışlardır. Filistin'de toprak satın alarak yerleşmeye başlayan Yahudilerin gittikçe sayıları artmıştır. Şüphesiz yabancıların toprak alma hususunu kolaylaştıran en önemli etken 1867'deki toprak kanununun ilgili maddeleridir. Bu kanun, Ortadoğu'nun kolonileştirilmesini öngören Avrupa menşeli planlara karşı Osmanlı Devleti'nin aktif bir politika geliştirmesini zorlaştırmıştır³¹⁷. Yahudiler, Filistin bölgesine yerleşmek için çok farklı yollar denemişlerdir. Ancak en çok kullandıkları yöntemler şöyle açıklanabilir:

1- Osmanlı Devleti'ni, çeşitli yollarla ikna ederek Yahudilerin Filistin'e göç etmelerini kabul ettirmek.

2- Bu olmazsa Avrupa devletlerinin baskısı ile Babîâli'yi, Yahudi göçmenlerine razı etmek.

3- Bu iki yol sonuç vermez ise, gizli ve kaçak yollardan Filistin'de toprak satın almak ve Yahudi muhacirlerini Filistin'e biran önce yerleştirmektir³¹⁸.

Yahudilerin Filistin topraklarına yerleşme fikrine Avrupalı devletler olumlu bakmışlardır. Yahudi problemi zaten bir Avrupa sorunu olduğundan bunun yıkılmakta olan Osmanlı Devleti'nin toprakları ile çözülecek olmasını kendi politikaları açısından olumlu görmüşlerdir³¹⁹. Ayrıca bu bölgede kurulacak olan bir

³¹⁶ Öke, *a.g.e.*, s.37.

³¹⁷ Toprak kanunu ile ilgili detaylı bilgi için Bkz: Fikret Adanır, "II. Abdülhamid Döneminde Yabancıların Toprak Sahibi Olmaları Konusunda Osmanlı Kayıtları" *Osmanlı*, C. II Ankara 1999, s.298-305

³¹⁸ Kodaman-İpek, *a.g.e.*, s.566

³¹⁹ Kodaman-İpek, *a.g.e.*, s.565

Yahudi Devleti'nin Avrupalı devletler adına Süveyş Kanalı'na bekçilik yapacak olması Avrupalıları bu konuda aktif çalışmaya sevk etmiştir³²⁰.

Yahudi sorununun Filistin toprakları ile halledilecek olmasını Avrupalı devletler kendi politikaları gereği olumlu karşılarken Osmanlı Devleti bunu tepkiyle karşılamıştır.

II. Abdülhamid, bu göç olayına şiddetle karşı çıkmış ve bu konuda gerekli önlemlerin alınması ve göçün yasaklanmasına dair özellikle 1882'den itibaren arka arkaya fermanlar çıkarmıştır. Türkiye'ye Yahudi göçünü yeni bir "Ayrılıkçı" ve "Bölücü" akımın doğması olarak değerlendirmiş ve bunu kabul edilemez bulmuştur. Ayrıca Yahudilerin, Filistin'e göç etmeleri halinde bölgede yaşayan Arapların tepkisine yol açacağından endişelenmiştir³²¹. Yahudilerin, Filistin'e göç etmeye başlamaları II. Abdülhamid'in, Panislamist düşüncesine de aykırı düşmüştür. Filistin'deki nüfusun büyük çoğunluğu her ne kadar Müslüman Araplardan oluşuyorsa da buradaki diğer dini cemaatler arasında da hassas bir denge kurulmuştur. Bu arada XIX. Yüzyılın başından itibaren giderek artan misyoner faaliyetleri neticesinde bölgede Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya güdümünde kiliseler kurulmuştur. II. Abdülhamid, bu tür gelişmelerle zaten hassas olan bölgedeki cemaatler arası dengenin yeni bir unsurla iyice bozulmasının Filistin'i yönetilemez bir noktaya sürükleyebileceğinden endişelenmiştir. Bunun için de genelde Osmanlı Devleti'nin topraklarına Yahudi göçüne karşı olmamakla birlikte, Filistin'e Yahudi yerleşmesine karşı kesin bir tavır almıştır³²².

Aslen Yahudi asıllı olan Laurence Oliphant, II. Abdülhamid'e Filistin'e Yahudi göçü ile ilgili 33 maddelik bir rapor sunmuştur. Raporunda neden bu projeye evet denilmesi gerektiğini şöyle özetlemiştir:

Dünya Yahudi probleminden kurtulmuş olacak, boş ve verimli Filistin arazileri yabancı devletlerin de desteği ile bayındır hale gelecektir. Yahudiler,

³²⁰ Süleyman Kocabaş, *Türkiye ve Siyonizm*, İstanbul 1987, s.124

³²¹ Kocabaş, *Abdülhamid*...,s.323

³²² Buzpınar, *a.g.m.* s.79

bölgede ziraatı ve sanatı geliştirecek ve hatta Müslümanlar da buraya yerleştirilebilir. L. Oliphant, devamla devlet hazinesi, mühacirlere verilecek arazinin karşılığı olarak külliyeli miktarda para alacaktır. Ayrıca Filistin'deki ıslahat ve uygulamaların faydası görüldüğünde başka bölgelere de uygulanabilirdi"³²³. Rapor uygulamanın nasıl olacağını da detaylı bir şekilde açıklamıştır. Buna göre, Osmanlı Devleti'nin de bunda muazzam bir faydası vardı. Raporda ayrıca bölgedeki Arapların da bu vesileyle medenileştirileceğinden bahsedilmiştir. Oliphant'ın bu önerisine II. Abdülhamid, İmparatorluğun boş arazilerine Yahudi göçmenlerinin yerleşmesine olumlu bakabileceğini ancak Filistin bölgesine asla izin vermeyeceğini açıklamıştır³²⁴.

Raporu çok iyi incelediğini belirten II. Abdülhamid, İngiltere'nin İstanbul büyük elçisi aracılığı ile huzura aldığı L. Oliphant'a şunları aktarmıştır. "*Hükümet içinde bir hükümet demek olarak politikaca ve İdarece ciddi sakıncalar doğuracağı, bu nedenle dışardan gelecek Yahudileri Filistin'e asla yerleştiremeyeceklerini*" belirtmiştir³²⁵.

1882'de Musevi hacılar dışında bütün yabancı uyruklu Yahudilerin Filistin'e girmeleri yasaklanmıştır. 5 Mart 1893'de çıkarılan bir kanunname ile Yahudilerin Filistin'de toprak almalarına izin verilmemiştir. Bu 3 Nisan 1893'te Osmanlı Vatandaşı Yahudiler için de geçerli hale getirilmiştir³²⁶.

Yabancı devletlerin vatandaşları vasıtasıyla toprak almaya çalışan Yahudileri, 1887'de yeni almış olduğu bir kararla engelleyen II. Abdülhamid, bunu Osmanlı Devleti'nde bir Yahudi düşmanlığı olduğundan değil, sadece Filistin bölgesindeki cemaatler arası dengenin bozulmasından endişelendiğinden yapmıştır.

³²³ Kodaman-İpek, *a.g.e.*, s.568

³²⁴ Kodaman-İpek, *a.g.e.*, s.571

³²⁵ Buzpinar, *a.g.m.*, s.79

³²⁶ Kocabaş, *Abdülhamid...*, s.324

2. Basel Programı

Yahudilerin, Filistin'e göç hareketleri dışında, Siyonizmi ve Yahudilerin dünya çapında teşkilatlanmasını hızlandıran ikinci hadise ise, Fransa'da Yahudi düşmanlığının bir göstergesi haline gelen Dreyfus Hâdisesi ve Theodore Herzl'in ortaya çıkışıdır³²⁷.

Dreyfus Olayı, 1894'te Fransız ordusunda yüzbaşı olan Dreyfus'un gizli askeri bilgileri Almanlara sattığı gerekçesiyle ordudan atılarak tutuklanmasıdır. Dreyfus'un suçsuzluğu ortaya çıkıp serbest bırakılmasına (1899) rağmen Fransa'da zaten var olan Yahudi düşmanlığını iyice artırmıştır. Dreyfus olayı, Fransa'da yeni bir Yahudi düşmanlığını ortaya çıkarmış ve bu olay Theodore Herzl'i derinden etkilemiştir.

Theodore Herzl, 1860'da Budapeşte'de doğmuş bir Yahudidir. Viyana Üniversitelesi'nde Hukuk Doktoru unvanı almış; fakat gazeteciliğe geçerek Viyana'da Neue Freie Presse'de çalışmaya başlamıştır³²⁸. Theodore Herzl, Avrupa'daki Yahudi düşmanlığını görerek, gözleyerek ve dünyanın politik durumunu düşünerek bu olaya bir çözüm bulmak için çalışmalara başlamıştır. Dreyfus olayından da etkilenerek yazdığı "Yahudi Devleti" isimli kitapta Yahudilerin kurtuluşunun Filistin'de toplanarak bir Yahudi Devleti'ni kurmaları ile mümkün olabileceğini belirtmiştir³²⁹. Siyasal Siyonizm'in kurucusu olarak kabul edilen Theodor Herzl, bütün Yahudilerin Filistin'de toplanarak bir devlet kurmaları durumunda bu sorunun tamamen çözümleneceğini belirtmiştir. Ancak Theodore Herzl, bunun çok zor olduğunu kabul ederek anılarında "kabul edin roman yazıyorum" diyecektir. Buna rağmen 1893'te daha 35 yaşında iken harekete geçmiş ve öleceği 1904 tarihine kadar Yahudi problemine çözüm bulmak için mücadele etmiş ve bütün yaptıklarını anılarında kaleme almıştır³³⁰.

³²⁷ Fahır Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları*, Ankara 1989 s.16

³²⁸ Theodor Herzl, *Siyonizm'in ve İsrail'in Kurucusu (Theodor Herzl) Hatıralar*, Çev: Ergun Göze, İstanbul 2002, s.2

³²⁹ Kocabaş, *Abdülhamid*, s.326

³³⁰ Yaşar Kutluay, *Siyonizm ile Türkiye*, İstanbul 2004, s.28

Theodore Herzl, hayal ettiği Filistin için harekete geçerek, 29 Ağustos 1897'de İsviçre'nin Basel kentinde ilk Siyonist Kongresi'ni yapmaya muvaffak olmuştur. Kongreye, 80'i Rusya Yahudilerinden ve çok az bir kısmı da Amerika'dan olmak üzere toplam 204 delege katılmıştır³³¹.

Basel Kongresi'nde Dünya Siyonist Teşkilatı kurulmuş ve teşkilatın başkanlığına Theodore Herzl getirilmiştir. Bu kongrede özetle, Filistin'de bir Yahudi Devleti'nin kurulmasına ve uluslararası arenada bunun kabul görmesini sağlamaya çalışılacağına dair karar alınmıştır³³². Artık bütün Yahudiler aynı amaç için çalışacaktı. Theodore Herzl, kongrenin ilk gününün sonunda "Heyecanın ve yorgunluğun her türlüünü tattım" dedikten sonra memnuniyetini şöyle açıklamıştır: *"Ben yirmi yaşındayken (belki biraz daha fazla) yaz tatilimizi çok çimenlik bir yerde geçirdik. Bu çimenlikte ben akşamları, genellikle yolun içinde yalnız gezerdim. Bu çimenlik şimdi bilmiyorum ki nerededir; ama kendisi gözlerimin içinde gerçekten ben şimdi bu mazi olmuş hatırayı tazeleyince nerede geçmiş olduğunu bulamıyorum. Belki Woslau'nun arka taraflarında, belki Potenstein'de bilmem belki de Reichenhal'de idi. Eğer bu son yerde ise, benim Salzbουργ mahkemesinde çalıştığım dan daha beş sene geçmiş olması gerekir. Akşamın son ışıklarında, yeşil çimenler, yol üzerindeki kocaman bir ağaç, bir küçük ev ve hepsinin üzerinde tatlı ve muazzam bir sukunet... ..oradan ben hem hararetle dünyayı tanımak arzusundaydım hem de hareketsizliğimden mesut idim. Şimdi bir güzel çimenlik, artık cihanı bir dünya haritası gibi görmeye başladığım şu an yeniden aklıma geldi"*³³³ diyerek sevincini dile getirmiştir.

Basel Kongresi'nde Filistin'de bir Yahudi Devleti kurmak için şöyle bir yol izlenmesine karar verilmiştir.

1- Filistin'e Yahudi çiftçi, esnaf ve tüccarın anlamlı bir şekilde yerleştirilmesi

³³¹ Armaoğlu, *Filistin...*, s.17.

³³² Öke, *a.g.e.*, s.46.

³³³ Theodor Herzl, *a.g.e.*, s.143.

2- Her ülkenin yöresel yasalarına uygun bir biçimde Musevilerin birleştirilmesi ve örgütlenmesi

3- Yahudi ulusal duygularının ve bilincinin kuvvetlendirilmesi

4- Siyonizm'in amacına ulaşabilmek yolunda ilgili hükümetlerin onayını almak için hazırlık çalışmalarına girişilmesi³³⁴.

Hazırlanan programdan sonra çok daha güçlü hale gelen Siyonizm hareketi, hayal ettiği Yahudi Devleti'nin Filistin'de kurulması için II. Abdülhamid'in ikna edilmesi gerektiğinin farkında olduğundan faaliyetlerini bu yönde yoğunlaştırmıştır.

3. Theodore Herzl'in II. Abdülhamid'e Teklifleri

Theodore Herzl, Filistin'de kurmayı düşündüğü Yahudi Devleti'nin sınırlarını Kuzeyde Kapadokya dağları (Suriye'dedir), Güney'de Süveyş Kanalı'na kadar olan alan olarak açıklamış ve bu bölgenin de geçmişteki Davut ve Süleyman'ın Filistin'i olduğunu belirtmiştir³³⁵. Bu tanım kutsal kitap Tevrat'ta geçen Nil ve Fırat Nehirleri arasını kapsamaktadır. Yahudiler bu coğrafyayı vaat edilmiş topraklar olarak gördüklerinden Filistin'de bu kadar ısrar etmişlerdir. Yukarıda değindiğimiz gibi bütün bu hayallerin gerçekleşmesi için II. Abdülhamid'in ikna edilmesi gerekiyordu.

Theodore Herzl'in, II. Abdülhamid'e sunacağı teklifin esasını, bozuk Osmanlı mali düzeninin Yahudi sermayesiyle düzeltilmesi karşılığında Filistin'in Yahudilere verilmesi teşkil etmiştir. Yahudilerin buradaki statüsünü de Bulgaristan Prensiği'nin statüsüyle benzer olmasını önermeyi düşünmüştür³³⁶.

Uzun bir çabadan sonra Theodore Herzl, 19 Mayıs 1901'de II. Abdülhamid ile bizzat konuşma fırsatı yakalamıştır. Mabeyn teşrifatçısı İbrahim Bey'in tercümanlığı ile II. Abdülhamid'e, Batı ülkelerinde ırkdaşlarının uğradıkları

³³⁴ Öke, *a.g.e.*, s.42.

³³⁵ Kocabaş, *Filistin...*,s.153.

³³⁶ Kocabaş, *a.g.e.*, gös. yer.

haksızlıkları ve çektikleri zulümleri anlatan Theodore Herzl, Musevi uyruklulara göstermiş olduğu iyilik ve adaletten dolayı padişaha dünya Yahudilerinin şükranlarını iletmiştir. Bunun üzerine II. Abdülhamid, İmparatorluğun kapısının Musevi göçmenlere açık olduğunu söylemiştir³³⁷. Asıl meseleyi ise Theodore Herzl, hatıralarında şöyle anlatmaktadır. “Bugün bu güzel memleketin sahip olduğu şey, bizim insanlarımızın Yahudilerin endüstriyel dinamizmidir. Buraya gelen diğer Avrupalılar, kısa zamanda zenginleşir, sonra da çaldıkları ile çekip giderler. İşadamlar olunca elbette para kazanmak da şereftir; ama bu servet kazanıldığı ülkede kalmalıdır”³³⁸. Yine Theodore Herzl göre: “Büyük güçler Türkiye’yi boyunduruk altında tutabilmek için ülkenin ekonomik kalkınmasını engellemektedirler. Oysa bu ülkenin ihtiyacı İsrail oğullarının bilgi, yetenek ve imkânlarıydı. Filistin’e yerleşmeleri kabul edildiği takdirde, Yahudiler Osmanlı maliyesini Batı’nın vesayetinden kurtarabilirler ve Osmanlıyı kalkındırarak iktisadi hamlelerin gerçekleştirilmesini sağlayabilirlerdi”³³⁹. Theodore Herzl, özetle Filistin topraklarına karşılık Osmanlı Devleti’nin bütün borçlarının Yahudiler tarafından ödeneceğini bildirmiştir.

Teklifleri reddeden II. Abdülhamid, bu konuyu anılarında şöyle izah etmiştir:” Yahudiler, Avrupa’da, Doğuda olduğundan daha fazla bir kudrete sahiptirler. Bu sebeple de birçok Avrupalı devlet, çok artmış olan Semit ırkından kurtulabilmek için, Yahudilerin Filistin’e muhaceretini iyi karşılayacaklardır. Fakat bizim memleketimizde kâfi Yahudi vardır. Eğer Filistin’de Müslüman Arap unsurunun, faikyetini muhafaza etmesini istiyorsak, Filistin’e muhacir yerleştirilmesi fikrinden vazgeçmeliyiz. Aksi takdirde yerleştirildikleri yerde çok kısa zamanda bütün kudreti elde edeceklerinden, dindaşlarımızın ölüm kararını imzalamış oluruz. Siyonistlerin şefi olan Herzl, fikirleriyle beni ikna edemez. «Yahudi çiftçisinin tekrar kuvvetlenerek sabanını kendi eliyle idare ettiği gün Yahudi meselesi hallolmuş olacaktır» sözü kendi görüşüne göre doğru olabilir. Herzl, dindaşları için toprak istemektedir. Fakat zekâ, her şeyi halletmeğe kâfi değildir.

³³⁷ Öke, a.g.e., s.32.

³³⁸ Theodor Herzl, a.g.e., s.237.

³³⁹ Öke, a.g.e., s.52.

Siyonistler Filistin’de yalnız ziraat yapmak değil, orada hükümet kurmak, siyasi temsilcilerini seçmek gibi şeyler de arzu ediyorlar. Bu haris tasavvurlarının manasını gayet iyi anlıyorum. Lâkin Siyonistler bu teşebbüslerini kabul edeceğimi zannetmekle saflık ediyorlar. İmparatorluğumuz dâhilinde, halkımızın fertleri olarak ve Babîâli’nin dirayetli hizmetkârları olarak Yahudilere ne kadar kıymet veriyorsam, Filistin’e dair kurdukları tasavvurlara da o kadar düşmanım”³⁴⁰

Theodore Herzl, 1896 yılında benzer bir teklifte bulunmuş ve yine olumsuz cevap almıştır. O dönemde II. Abdülhamid’in Avrupa’daki hafiyelerinden olan Polonyalı soylu Kont Philipp de Nivlinski aracılığı ile II. Abdülhamid’e gönderdiği mektupla yukarıda saydığımız isteklerde bulunmuştur. Hatta bunlara ilaveten Ermenilerin, Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlerini de durdurmak için çalışacağını belirtmiştir.

II. Abdülhamid, Nivlinski’ye, Theodore Herzl’e iletilmesi için şöyle demiştir: *“Eğer Bay Herzl senin benim arkadaşım olduğun gibi arkadaşın ise, ona söyle bu meselede ikinci bir adım atmasın. Ben bir karış dahi olsa toprak satmam zira bu vatan bana değil, milletime aittir. Milletim bu vatana kanları ile mahsuldar kalmışlardır. O bizden ayrılıp uzaklaşmadan tekrar kanlarımızla örteriz. Benim Suriye ve Filistin alaylarımın efradı birer birer Plevne’de şehit düşmüşlerdir. Bir tanesi dahi geri dönmek üzere hepsi muharebe meydanında kalmışlardır. Türk İmparatorluğu bana ait değildir. Türk milletindedir. Ben onun hiçbir parçasını vermem. Bırakalım Museviler milyonlarını saklasınlar, benim imparatorluğum parçalandığı zaman onlar, Filistin’i hiç karşılıksız ele geçirebilirler. Ben canlı bir beden üzerinde ameliyat yapılmasına müsaade edemem”³⁴¹* Ancak Theodore Herzl, her seferinde II Abdülhamid’den ret cevabı almasına rağmen mücadelesinden vazgeçmemiştir.

II. Abdülhamid, Theodore Herzl’i, yanında Hahambaşı, Moşe Levi ve Hahambaşılık kapı Kethüdası Ecimon Efendi ile beraber 4 Temmuz 1902’de yeniden

³⁴⁰ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul, 1984, s.60-61.

³⁴¹ Kutluay, *a.g.e.*, s.88.

huzura almıştır. Theodore Herzl, isteklerini şu şekilde dile getirmiştir. Zat-ı Şahaneleri Yahudilerin Filistin'e göç etmelerine izin verdiği takdirde, Mısır'ın durumunda olduğu gibi, Filistin'in bir iç özerkliği de söz konusu olmayacaktır. Filistin'in kendi bayrağı da olmayacaktır. Filistin'e, Girit'e verilen bir statünün benzeri verilmelidir. Eğer bu teklif kabul edilirse Dünya Siyonist Teşkilatı, Osmanlı Devleti'ne mali durumun düzeltilmesi için istediği parayı verecektir³⁴². II. Abdülhamid, bu konuda sonra fikir beyan edeceğini bildirerek görüşmeyi bitirmiştir. Daha sonra Hahambaşı Moşe Levi'yi huzura alan II Abdülhamid: *"Siz Hahambaşı, İmparatorluğun bir santim toprağını bile terk edilemeyeceğini çok iyi bildiğiniz halde bu adamı böyle bir teklifte bulunması için buraya nasıl getirirsiniz? Ki söz konusu olan topraklara gerek Müslüman dünyasının gerek Hıristiyan dünyasının gözleri çevrilmiştir. Bu adamın teklifinin yüzde birini bile kabul ettiğimde benim başıma ve hükümetimin başına neler gelir"*³⁴³ diyerek teklifi kabul etmeyeceğini belirtmiştir.

Theodore Herzl'den Osmanlı borçları konusunda yararlanmak isteyen II. Abdülhamid, Yahudilerin Filistin dışında bir bölgede ve hiçbir zaman yerleştirilen bölgede de çoğunluğu ele geçirmemeleri şartıyla kabul edebileceğini açıklamıştır. Herzl ise, Filistinsiz bir pazarlığa hiçbir zaman yanaşmamış, II. Abdülhamid'in Filistin'e asla izin vermeyeceğini anladıktan sonra farklı yollara başvurarak Yahudileri Filistin'e göç ettirmeye çalışmıştır.

4. Siyonist Faaliyetlerin İzlenmesi

II. Abdülhamid'in rızası ile Yahudilerin, Filistin bölgesine alınamayacağını anlayan Siyonist hareket, bu sefer farklı yöntemlere başvurmuştur. Osmanlı Devleti Filistin'e göçü yasaklamasına rağmen Yahudiler kendilerine hacı süsü vererek bölgeye gelmişler ve bir daha da geri gitmemişlerdir. Bu fark edilince pasaportlarını vize ettirmeyenlerin hacı adayları dahi olsalar Filistin'e giremeyecekleri bildirilmiş, hacı adaylarından da dönüşte iade edilmek üzere yüklü bir depozito alınması

³⁴² Armaoğlu, *Filistin...*, s.20-21.

³⁴³ Armaoğlu, *a.g.e.*, s.21.

kararlaştırılmıştır³⁴⁴. Bu önleme rağmen göç önlenemeyince II. Abdülhamid, konunun Meclisi Vükela'da acilen görüşülmesini istemiştir. Meclis-i Vükela ise, hacı adaylarının en fazla üç ay ikamet etmelerini ve daha fazla kalanların mahalli otoritelerce bölgeden çıkarılmasını emretmiştir³⁴⁵.

II. Abdülhamid, Siyonizm hareketini başından beri takip ettiği için ne kadar tehlikeli olduğunun farkındaydı. Bunun için Siyonizm'e karşı çok tedbirli davranarak Siyonistlerin büyük bir devleti arkalarına almamaları için Hariciye Nezareti'nden gereken önlemleri almasını istemiştir. Theodore Herzl, dış desteği ilk Almanya'dan bulmuş, Alman İmparatoru Yahudilere gereken yardımları yapacağını bildirmiştir. Almanya'nın, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olmasına rağmen neden böyle davrandığı şaşkıncı olabilir; ancak Almanya'da çok büyük bir Yahudi düşmanlığı olduğundan Alman yönetimi buna bir çözüm bulmak istemiştir. Fakat hem Osmanlı Devleti'ndeki çıkarları hem de II. Abdülhamid'in baskısı Almanya'ya bu konuda geri adım attırılmıştır³⁴⁶.

Fransa ise, başından itibaren bu olaya olumlu bakmamış, Theodore Herzl'de Dreyfus Davası'ndan beri Fransa'ya soğuk baktığı için bu yönde bir politika gütmemiştir³⁴⁷. II. Abdülhamid, içte ve dışta başarılı bir politika güdülürse Yahudilerin bu politikadan vazgeçeceğini düşünmüştür. Osmanlı Devleti, Filistin'e çeşitli yollardan girerek bölgede yüksek fiyatlarla arazi alan Yahudi misyonerlerini durdurmak için yabancıların toprak alabilmesini sağlayan yasayı yürürlükten kaldırmış³⁴⁸, yasadışı yollarla Filistin'e girenlerin çıkarılmasına çalışmış, ancak bölgedeki yabancı konsoloslukların bu konudaki olumsuz tavırları olumlu sonuç alınmasını engellemiştir.

Osmanlı Devleti, Yahudiler arasında Siyonizm'in yayılmasını önlemek ve Theodore Herzl'in vaatlerini boşa çıkarmak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Özellikle Siyonist kongrelerinde Theodore Herzl'in çizdiği olumlu tablonun doğru

³⁴⁴ Kodaman-İpek, *a.g.e.*, s.73.

³⁴⁵ Kodaman-İpek, *a.g.e.*, gös.yer.

³⁴⁶ Kodaman-İpek, *a.g.e.*, s.78.

³⁴⁷ Kodaman-İpek, *a.g.e.*, s.79-80.

³⁴⁸ Buzpınar, *a.g.m.*, s.83.

olmadığı ve Osmanlı Devleti'nin Filistin'e asla göçe izin vermeyeceğini uluslararası alanda yaymaya çalışmış, Theodore Herzl'in rakipleri ile işbirliği yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu konudaki amacı, Theodore Herzl'i yalnız bırakmak ve onu etkisizleştirmektir³⁴⁹.

Hariciye Nezareti bu konuda Osmanlı Devleti'nin sefaretlerinden (Büyükelçileri) şüpheli gördükleri Musevilerin pasaportlarına vize verilmemesini, vize alanların da takibe alınmasını istemiştir³⁵⁰. Ancak bütün bu önlemlere rağmen Siyonistlerin Filistin'e girmelerine engel olunamamıştır. Bunda yabancı devletlerin desteği ve bölgedeki Osmanlı yöneticilerinin bu konudaki pasifliği de etkili olmuştur. Neticede Filistin'e Yahudi göçü tüm engellemelere rağmen artarak devam etmiştir.

V. MUSUL-BAĞDAT PETROLÜ VE EMPERYALİST DEVLETLER

Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti'nin topraklarını coğrafi konumu ile sahip olduğu yeraltı ve yer üstü zenginliklerinden dolayı ele geçirmek istemişlerdir. Rusya, sıcak denizlere inmek ve bir dünya devleti olmak için XVII. Yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasını ele geçirmek istemiş ve bunun için her yolu denemiştir. İngilizler ise, Uzakdoğu'ya giden yolun güvenliğini sağlamak amacıyla Osmanlı topraklarını ele geçirmeye çalışmıştır. İngiltere, bu amaçla Mısır ve Kıbrıs'ı aldıktan sonra çeşitli yollarla Ortadoğu'nun büyük bir kısmına yerleşmiştir. Fransa ise, sömürge elde etmek ve İngiltere'nin Uzakdoğu'ya giden yollarının önünü kesmek için Osmanlı Devleti'nin topraklarını işgal etmeye çalışmış ve bunda da kısmen başarılı olmuştur. Almanya ise, sömürgecilikte geç kalışını Osmanlı Devleti ile gidermek istemiş, bu amaçla Osmanlı Devleti'ne yaklaşmaya çalışmıştır.

Avrupalı devletler, XIX. Yüzyılın son çeyreği ile XX. Yüzyılın başlarında ise, tamamen farklı bir nedenle Osmanlı Devleti'ne saldırmışlardır. Bu ise, XX. Yüzyılda uğruna büyük savaşların verildiği ve öneminin yeni yeni keşfedildiği önemli bir yeraltı zenginliği olan petrolden kaynaklanmıştır.

³⁴⁹ Kodaman-İpek, *a.g.e.*, s.81.

³⁵⁰ Kodaman-İpek, *a.g.e.*, s.82-84.

Devletlerarası siyasi oluşumların ve ülkeler arasında yapılan savaş ve barışların önemli bir bölümünü petrol oluşturmaya başlamıştır. Biz de çalışmamızın bu kısmında II. Abdülhamid döneminde Musul Bağdat petrolünü ve sömürgeci devletleri ele alacağız.

1. Musul-Bağdat Bölgesi'nde Petrolün Ortaya Çıkarılması

II. Abdülhamid'in petrolle tanışmasının, kendi deyimiyle ayrı ve hoş bir hikâyesi vardır. Hikâye, İngiliz elçisinin huzura çıkarak Anadolu, Suriye ve Hicaz topraklarının tarihin en mühim medeniyetlerinin beşiği olduğunu söyledikten sonra, buralarda arkeolojik kazı yapmalarına izin istemesiyle başlamıştır³⁵¹. II. Abdülhamid, teklifin altında gizlenen asıl amacı bilmesine rağmen İngiltere ile yakın ilişkiler kurmak eğiliminde olduğundan, teklifi kısa bir süre sonra kabul etmiştir. Bu arada, yaşlı sadrazam Halil Rifat Paşa'yı çağırarak, gelecek İngiliz Heyeti'nin sıkı takibe alınmasını tembih etmeyi de ihmal etmemiştir³⁵². Kısa bir süre sonra İngiliz heyeti, İstanbul'a gelerek II. Abdülhamid'in huzuruna çıkmış ve çalışmalara başlamıştır. İngiliz ekibi, sadece Musul ve Bağdat bölgesi ile ilgilenilmediği izlenimini vermek amacıyla kazıya Kayseri'den başlatmışlar, yeraltından çıkan "şeyler"i büyük bir itina ile numaralandırarak hemen yetkililere teslim etmişlerdir. Bu vesileyle İngiliz elçisi sık sık huzura çıkarak arkeolojik çalışmalar hakkında padişaha teknik bilgiler vermiştir. Padişah da elçi ile yaptığı bu görüşmeleri, İngilizlerin ona ittifak teklifi yapmaları için fırsat olarak görmüş, heyecanla o teklifi beklemiştir³⁵³.

Yine arkeolojik kazılar sonucu çıkarılan tarihi eserleri Sultana göstermek amacıyla huzura alınan elçi, Musul ve çevresindeki bir kazıdan çıkarıldığını iddia ettiği Murassa küçük bir kılıcı II. Abdülhamid'e sunmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda bu kılıcın eski değil eskitilmiş olduğu ortaya çıkarılmıştır³⁵⁴.

³⁵¹ Bülent Demirbaş, *Musul, Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi*, İstanbul 1991, s.68.

³⁵² Volkan Ş. Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, Ankara, 2007, s.176

³⁵³ Ediger, *a.g.e.*, s.177.

³⁵⁴ Demirbaş, *a.g.e.*, s.69.

II. Abdülhamid, bu durumu anılarında şöyle ifade etmektedir: “*Merakım büsbütün arttı, fakat kimseye bir şey sezdirmedim. Yalnız gelen haberlerden Musul ve Bağdat’taki heyetlerin satih çalışmalarını bırakıp kuyular açmaya başladıklarını öğrendim. O zaman maksatları ortaya çıktı. Aradıkları kırık küpler, küçük heykelcikler değil, petroldü. Daha önce Eflâk’ta petrol bulunduğunu ve hemen kuyular açarak arandığını biliyordum*”³⁵⁵.

Bir süre sonra tekrar huzura gelen elçi bu kez Suriye ve Hicaz topraklarının çöl olduğunu, halkın buralarda susuzluktan kıvrandığını, İngiltere Hükümeti’nin buralarda “İnsaniyet Namına” kuyular açtırmaya hazır olduğunu anlatmıştır. II. Abdülhamid ise, İngilizlerin gerçek amacını bildiğinden İngiliz elçisinin tekliflerini reddettiği gibi açılan bütün kuyuları da kapattırıştır³⁵⁶.

İngilizlerle ittifak kurulamayacağını anlayan II. Abdülhamid, bu arada Almanya ile ittifak kurmaya çalışmıştır. Alman İmparatoru Kayzer Wilhelm’in bu dönemde Osmanlı Devleti’ne yapmış olduğu geziler Osmanlı-Alman yakınlaşmasını pekiştirmiştir. Wilhelm, İstanbul’a aralarında arkeologların da bulunduğu bilim adamları ile gelmişti. Alman ekibi de tıpkı İngilizler gibi araştırma izni isteyerek kazı çalışmalarına başlamış sonra da peşlerine taktırılan ajanlar vasıtasıyla bunların da petrol aradıkları ortaya çıkarılmıştır³⁵⁷.

Bu gelişmeler sayesinde II. Abdülhamid, Musul ve Bağdat bölgesinde petrol olduğunu, emperyalist devletlerin bu konu ile çok ilgilendiğini ve petrolün yeni hedef olduğunu açık bir şekilde anlamıştır.

2. Musul-Bağdat Bölgesi’ndeki Petrol Yataklarının Padişah Emlâkine Katılışı

Tanzimat’la birlikte padişahlık makamına ait bütün gelirler devletin esas hazinesine aktarılmıştır. Padişah ile Saraya ait harcamaların tamamının ödenmesi

³⁵⁵ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul, 1975.

³⁵⁶ Ediger, *a.g.e.*, s.177.

³⁵⁷ Demirbaş, *a.g.e.*, s.70.

için Maliye Hazinesi'nden her ay verilmek üzere Padişaha, Tahsisat-ı Seniyye adı altında maaş ödenmesi kararlaştırılmıştır. Tanzimat dönemindeki bu uygulama tam bir reform olarak kabul edilmektedir³⁵⁸. II. Abdülhamid'in tahtta olduğu dönemde bu uygulama kaldırılmıştır. Tanzimat Fermanı ile Maliye Hazinesi'ne devrolunmuş olan padişahlık makamına ait emlakın tamamı Hazine-i Hassa'nın idaresine alınmıştır.

Hazine-i Hassa, Tanzimat sonrası teşkilatlandırılarak padişah ve hanedan mensuplarının gelir ve giderlerini idare eden, padişahın ve sarayın bütün masraflarını karşılayan Maliye Hazinesi'nden ayrı bir hazinedir³⁵⁹.

II. Abdülhamid, saltanatı döneminde büyük bir servet elde etmiş ve Hazine-i Hassa'ya çok geliştirmiştir. Hazine-i Hassa İdaresi'nin kurulmasında, Maliye Hazinesi'nin Tahsisat-ı Seniyye'yi zamanında karşılamaması veya eksik karşılamasından dolayı Sultan'ın içine düştüğü mali sıkıntı etkili olmuştur³⁶⁰. Kimsenin mülkiyetinde olmayan toprakları, devlet topraklarını, Hazine-i Hassa'ya kaydetmiş ve bu yetkisini çok sık kullanmıştır. Sömürgeci Avrupalı devletlerin petrol rezervleri bulunan Musul ve Bağdat Bölgesi'ndeki faaliyetleri fark edilince buradaki topraklar da Hazine-i Hassa'ya kaydedilmiştir.

II. Abdülhamid'in Musul bölgesinden çıkan petrolerden numuneler alarak incelediği bilinmektedir. Bölgenin petrol yatakları açısından zengin olmasının dışında verimli toprak arazilerinin de bulunması bu bölgeyi önemli bir duruma getirmiştir. Hazine-i Hassa Nazırı, 6 Şubat 1889'da Padişah'a bir tezkere göndererek, Musul Vilayeti'nde bulunan petrol gazının arama ve işletme imtiyazının Hazine-i Hassa'ya verilmesini arz etmiş, Yıldız Sarayı Hümayunu Ser-Katibi-î Hazret-i Şehriyari Süreyya Bey de II. Abdülhamid'in 6 Nisan 1889'da onayladığı irâdeyi yayımlamıştır³⁶¹.

³⁵⁸ Arzu Terzi, *Bağdat-Musul'da Paylaşılmayan Miras Petrol ve Arazi (1876-1909)*, İstanbul 2007, s.33.

³⁵⁹ Arzu Terzi, "Hazine-i Hassa", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XVII, s.137, 141.

³⁶⁰ Terzi, a.g.e., s.33.

³⁶¹ Ediger, a.g.e., s.172.

Bazı kaynaklar II. Abdülhamid'in, petrole çok ilgi duyduğunu ve bu amaçla Avrupa'da eğitim görmüş İstanbullu bir Ermeni tüccarın oğlu Kalust Gulbenkian'ı Musul bölgesinde petrol araştırılması ile görevlendirdiğini ve Gulbenkian'ın da yörede petrol bulunduğu hakkında rapor vermesi üzerine II. Abdülhamid'in bölgeyi şahsi arazisi haline getirdiğini belirtmektedir³⁶².

II. Abdülhamid, Musul ve Bağdat vilayetleri dâhilindeki petrolerin her türlü hakkını 6 Nisan 1889 ve 21 Eylül 1898 tarihli iradelerle Hazine-i Hassa'ya devretmiştir³⁶³. Bu toprakları niçin Hazine-i Hassa'ya almıştır? Bunun birçok nedeni olabilir. Ancak II. Abdülhamid'in sahip olduğu bütün emlaki göz önüne alındığında, genelde Türk halkının daha az yaşadığı ve özellikle de yabancı devletlerin egemenlik kurmaya çalıştığı yerlerden seçtiği görülmektedir³⁶⁴. Ayrıca II. Abdülhamid'in, Bağdat Demiryolu Projesi ile Avrupalı devletlerin bütün Irak bölgesini ele geçireceği korkusuyla Musul ve Bağdat bölgesini özel mülkiyetine geçirmiş olması daha kuvvetli bir ihtimaldir³⁶⁵.

Petrol konusu ile ilgili önemli bir araştırma yapan Hikmet Uluğbay II. Abdülhamid'in bu bölgeyi kendi mülkiyetine geçirmesini üç nedene bağlamıştır. Bunlar: *"Birincisi, Padişahın kendi özel gelirleri olacaktır. Zira, Osmanlı maden mevzuatına göre, Madenler devletin malı olarak kabul edilmekte ve işletme imtiyazı özel bir ferman ile verilmekteydi. Dolayısıyla bu ferman çıkarılmadan Hazine-i Hassa'ya kayıtlı arazilerde petrol işletmeciliğine geçilse, bunların gelirinin devlete ait olması gerekecekti. Bu ferman ise hem Padişahın kendi topraklarındaki petrol yataklarını hem de tüm Musul vilayetindeki petrolü devletin olmaktan çıkarıp padişahın özel malı haline getiriyordu. Böylece bu topraklardaki petrolü Sultan kendi hazinesi vasıtasıyla işletmeye ve üçüncü şahıslara ayrıcalık verse dahi, bu ayrıcalık karşılığı elde edilecek gelirden bir şey ödemeyecekti.*

³⁶² Kemal Melek, *İngiliz Belgeleri ile Musul Sorunu (1890-1926)*, İstanbul, 1983, s.12.

³⁶³ Ediger, *a.g.e.*, s.208.

³⁶⁴ Terzi, *a.g.e.*, s.38.

³⁶⁵ Ediger, *a.g.e.*, s.209.

İkincisi, Musul Vilayetindeki petrolün aranması ve işletilmesi üçüncü şahıslara verilir ise, bunlar ile yapılacak müzakerelerin Sultan Abdülhamid II. nin güvendiği ve doğrudan kendi denetiminde olan kişilerce yürütülmesi de güvence altında olacaktı.

Üçüncüsü ise, ileride demir yolu hattının Basra Körfezi'ne değin uzatılması durumunda, Alman sermayeli Anadolu Osmanlı Demiryolu şirketi ile ileride bu bölgedeki petrolün işletilmesine yönelik olarak imzalanabilecek ayrıcalık antlaşmasının Hazine-i Hassa İdaresi tarafından yapılması da güvence altına alınmış olacaktı³⁶⁶.

Bütün bunlardan anlaşılacağı gibi II. Abdülhamid'in bölgeyi emlakına katışının pek çok sebebi olabilir. Ancak II. Abdülhamid'in servet düşkünlüğünden bunu yapmadığı yaygın bir kanaat oluşturmuş bu da bu konuda farklı bir sebebin ya da sebeplerin aranmasını zorunlu kılmıştır.

3. Emperyalist Devletlerin Petrol İşletme Rekabeti

Musul bölgesindeki Petrol kaynakları, önceleri arazi sahipleri tarafından iltizam usulüyle ilkel bir şekilde açılan kuyulardan işletilmiştir³⁶⁷. Ancak çok zaman geçmeden Avrupalı devletler petrolün önemini kavrayarak bölgeye hücum edince petrol işletme rekabeti başlamıştır.

Fransa, bölgenin petrolünü işletme hakkını elde etmek için Balya ve Karaadın Madenleri Başmühendisi Fransa uyruklu Mösyö Rozo'yu görevlendirmiştir. Ayrıca Musul ve Bağdat petrol yatakları hakkında en kapsamlı araştırmayı yapan Jakraz'ın ve onun hazırladığı raporları değerlendiren Arslan Bey'in de Fransız olması dikkat çekicidir. Hazine-i Hassa, Rozo'nun yaptığı müracaatı değerlendirmeye almış ve II.

³⁶⁶ Hikmet Uluğbay, *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Petropolitik*, Ankara 1995, s.15-16.

³⁶⁷ *Petrolün Tarihçesi ve Türkiye'de Açılan Petrol Kuyuları*, Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995, s.6.

Abülhamid'e sunmuştur. Ancak II. Abulhamid'den bu yönde bir onay çıkmamıştır³⁶⁸.

Hollandalıların da bölgede imtiyaz elde etmek için çaba sarf ettikleri bilinmektedir. Ancak Hollandalılar, sadece Bağdat-Musul petrolleriyle sınırlı kalmayarak Van, Musul, Diyarbakır, Basra ve Bağdat Arazi-i Seniyye'lerinde çıkan petrol gazının işletilmesine de talip olmuşlardır. Şuray-ı Devlet üyelerinden Yusuf Efendi'nin bu konuda aracı rolünü oynadığı görülmektedir. Ancak bu teklif Almanların teklifi ile suya düşmüştür³⁶⁹.

Almanlar, çok önceden Anadolu'da bazı demiryolu ayrıcalıklarını elde etmişler ve işletmeye başlamışlardır. Deutsche Bank'ın egemen olduğu Anadolu Demiryolu Şirketi 27 Kasım 1899'da öteki şirketleri engelleyerek, Anadolu'daki demiryollarını, Konya'dan Bağdat'a uzatma ayrıcalığını almıştır. Ayrıca 18 Mart 1902'de Bağdat Demiryolu yapım ihalesini de Almanya kazanmıştır.

1904'de, Deutsche Bank adına hareket eden Anadolu Demiryolu Şirketi, Musul ve Bağdat Vilayetleri'nde petrol arama ayrıcalığını da almıştır³⁷⁰. Almanya demiryolu ihale alımı ile petrol havzalarını elde etme savaşını beraber götürmüş demiryolu ihalesini alır almaz bölgede konsolosluklar açarak imtiyaz alanlarını genişletmiştir. Mezopotamya ve Anadolu'daki her demiryolu projesi, aynı zamanda bir petrol yatırımı olarak da düşünülmüştür. XX. Yüzyılın başında, petrolün öneminin artışına ve bölgedeki petrol kaynaklarına ilişkin olumlu raporların artmasına paralel olarak, bölge petrolleri için verilen uluslararası mücadele de artmıştır³⁷¹.

Osmanlı Devleti'nden büyük bir hevesle petrol imtiyazını alan Almanlar vaat ettiklerini yerine getiremeyince Osmanlı yönetimi ile anlaşmazlığa düşmüştür. Almanların gerek rapor ve gerekse nihai sözleşme müsveddesi incelendiğinde, ilk

³⁶⁸ Terzi, *a.g.e.*, s.189-191.

³⁶⁹ Terzi, *a.g.e.*, s.203-204.

³⁷⁰ Şükrü Sina Gürel, *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara 1979, s.55.

³⁷¹ Bülent Can Bilmez, *Demiryolundan Petrol'e Chester Projesi (1908-1923)*, İstanbul 2000, s.105-106.

sözleşmede şirketin taahhüt ettiği hususları yerine getirmediği görülmüştür. Öncelikle petrol yataklarının mahiyet ve servet derecelerini ortaya koyacak olan ilk sözleşmede şirketin üstleneceği belirtilen sondaj araştırması yapılmamıştır³⁷².

Almanların taahhüt ettiklerini yerine getirmeden nihai anlaşmayı imzalamak istemesi ve sorumlulukları konusunda isteksiz davranması, Osmanlı yönetiminin tepkisine neden olmuştur. Nihayetinde Hazine-i Hassa 26 Ocak 1907'de bir yazı ile 1904'te yapılan antlaşmayı tek taraflı olarak feshetmiştir³⁷³.

İngiltere ise, Fırat ve Dicle havzasına hâkim olma, Hindistan'a giden yolun güvenliğini koruma, Rusya'nın güneye inmesini engelleme ve Arabistan coğrafyasına yakın olma gibi birçok nedendenle Irak bölgesi ile ilgilenmiştir³⁷⁴. Petrolün de ortaya çıkmasıyla İngiltere'nin bölgeye ilgisi giderek artmış, bu durum I. Dünya Savaşı'na girmesinde etkili olmuştur³⁷⁵. Petrol ihtiyacının büyük bir kısmını ABD ve Rusya'dan temin eden İngiltere, bu bağımlılıktan kurtulmak amacıyla İngiliz Petrol Şirketleri'ni destekleyerek Ortadoğu petrol alanlarını ele geçirmeye, İran ve Osmanlı Devleti yönetimleri ile irtibata geçerek bölgedeki nüfuzunu artırmaya, I. Dünya Savaşı sırasında da Irak cephesini açarak bu amacına ulaşmaya çalışmıştır³⁷⁶.

1896'da Avusturyalı Madenci William Knox D'Arcy, daha önce yapılan çalışmalardan da yararlanarak Ortadoğu bölgesinde planlanan petrol yatırımlarının finansman ve yönetimini üstlenmiştir. Tahran ve İstanbul hükümetlerinin Körfez bölgesinde otoriteleri gevşetti. Bağdat-Musul bölgesindeki petrol arama ve işletme faaliyetlerinin güvenliği bölgedeki aşiretlerin desteğine bağlı olarak yürütülmüştür. Doğu Afrika ve Hindistan'da yerlilerle ilişkilerinde başarılı bir asker diplomat olan

³⁷² Terzi, *a.g.e.*, .208.

³⁷³ Bilmez, *a.g.e.*, s.108.

³⁷⁴ İngiltere'nin Irakla ilgili politikası ve bu bölgedeki faaliyetleri için Bkz: Eraslan, *Türk İngiliz...*s.223-251.

³⁷⁵ Süleyman Kocabaş, *Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar Türkiye ve İngiltere*, İstanbul 1995, s.219.

³⁷⁶ Kocabaş, *a.g.e.*, s.221.

Percy Cox, Körfez bölgesine gönderilmiştir. İstanbul'da da Gülbenkian petrolcülerin hizmetine girmiştir³⁷⁷.

II. Abdülhamid, İngilizlere imtiyaz vermeyince D'Arcy; 1901'de Tahran Hükümeti'yle 60 yıllık bir imtiyaz sözleşmesi imzalamayı başarmıştır. Açılan koyulardan üç yıl sonra iyi randıman alarak 1908'de zengin petrol yataklarına rastlayınca, şirketini Anglo Persian Oil Compony'ye devretmiştir. Daha sonra Abadan ile Koyular arasında 135 mil uzunluğunda boru hatları döşenmiştir.

Percy Cox'ın şirketlerle ilişkisinde başarısını gören Londra Hükümeti 1909'da Suriye, Filistin ve Arabistan'da benzeri çalışmalar yapmak üzere Lawrence'i görevlendirmiştir³⁷⁸

İran bölgesinde bol miktarda petrol çıkınca, bütün dikkatler yeniden Musul ve Bağdat'a çevrilmiştir. II. Abdülhamid döneminde bölge petrolünü işletmek için yüzlerce başvuru yapılmış olmasına rağmen istenilen sonuçlar elde edilememiştir. II. Abdülhamid'in ölümünden sonra da Musul-Bağdat Bölgesi'nde şirketlerin birbirleri ile olan rekabetleri devam etmiştir.

4. Musul-Bağdat Bölgesi'ndeki Padişah Emlâkinin Devletleştirilmesi

İttihatçılar, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra II. Abdülhamid'in servetinin büyük bir bölümüne el koymuşlar ve önemli bir bölümünü de Donanma Cemiyeti'ne bağışlatmışlardır. 14 Eylül 1908'de bir irade ile Hazine-i Hassa'ya ait bir kısım mal ve gelirleri de Maliye Hazinesi'ne devretmişlerdir³⁷⁹. 31 Mart hadisesiyle 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, Bağdat ve Musul'daki padişah mülkü olan arazi ve petrolün de sonunu getirmiştir. II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi ile

³⁷⁷ Feridun Ergin, "Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.VII, S.20 (Mart 1991), s.165

³⁷⁸ Ergin, *a.g.m.*, s.166.

³⁷⁹ Demirbaş, *a.g.e.*, s.73.

1876'dan itibaren Hazine-i Hassa'ya dâhil edilen emlak, arazi ve bütün imtiyazları Maliye Hazinesi'ne devrettirilmiştir³⁸⁰.

İttihatçılar, II. Abdülhamid'in birçok faaliyeti gibi bunu da anlayamamışlardı. Büyük bir nefret ve düşmanlıkla II. Abdülhamid'in özel mülkiyetindeki her şeyi devletleştirmişlerdir. Ancak sonraki dönemde bütün bu emlâki neden kendi mülkiyetine geçirdiği daha iyi anlaşılmıştır.

Padişahın varisleri Lozan Antlaşması görüşmelerinde bu topraklar üzerinde hak iddia ederek Amerikalı Avukat İrwin Untermayer'i görevlendirmişlerdir. II. Abdülhamid'in, bu büyük malvarlığı herkesin dikkatini çekmiştir. Olayın gittikçe karmaşık hale gelmesi ve Amerikalıların bu olaya artan ilgisi İngilizleri endişelendirmiştir. Bir devletin yok edilebileceğini ve bütün mirasına el konulabileceğini ancak özel mülkiyetin gasp edilemeyeceğinin farkında olan İngiltere, varisçilerin iddialarını çürütmek için II. Abdülhamid'in 1908'de emlâkini kendi iradesiyle Maliye Hazinesi'ne devrettiğini belirtmiştir. Ancak bu devir İttihat ve Terakki'nin zoruyla gerçekleşmiş ve en önemlisi de bu emlâk 8 Ocak 1920'de yeniden Hazine-i Hassa'ya geçirilmiştir³⁸¹.

Özetle, II. Abdülhamid'in bu davranışı İttihat Terakki yönetimi tarafından iyice anlaşılmamış, Milli mücadele döneminde de Musul ve Kerkük'ün tamamının alınacağı ümidiyle bu konu göz ardı edilmiştir.

Yeni Türk Devleti, 3 Mart 1924'te kabul ettiği 431 sayılı kanunla Halifeliği kaldırarak Osmanlı hanedanını yurt dışına çıkarmıştır. Bu kanunun sekizinci maddesine göre "Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahlık yapmış kimselerin, Türkiye Cumhuriyeti arazisi dâhilinde tapuya merbut emsali gayri menkulleri millete intikal etmiştir"³⁸².

³⁸⁰ Terzi, *a.g.e.*, s.226-227.

³⁸¹ Demirbaş, *a.g.e.*, s.74-75

³⁸² Demirbaş, *a.g.e.*, s.75

Bu da II. Abdülhamid'den kalan mirasın kimin memleketinde kalmışsa, o devlete ait olduğu anlamına gelmiştir. Böylece yeni Türk Devleti, elindeki bu fırsattan kendi isteği ve gayretiyle vazgeçmiştir. II. Abdülhamid'in Musul ve Bağdat'la ilgili politikası da diğer politikaları gibi sonraki yöneticiler tarafından iyi anlaşılamamış ve bu konuda gerekli tedbirler alınamamıştır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, XVII. Yüzyılın sonuna kadar dünya devletleri arasındaki itibarlı konumunu korumuş ancak bu yüzyılın sonlarına doğru iç ve dış gelişmelerden dolayı gittikçe zayıflamıştır. Bu durumun farkına varan Avrupalı devletler, asırlardır hafızalarında canlandırdıkları Osmanlı'yı parçalama faaliyetlerine hız vermeye başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin zayıflamış olmasına rağmen uzun bir dönem ülkesini muhafaza etmeyi başarması emperyalist devletlerin emellerini bir iki asır ertelemelerine neden olmuştur.

XIX. yüzyıla gelindiğinde hem Osmanlı Devleti hem de Avrupalı devletler açısından yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Siyasi, ekonomik ve askeri açıdan gelişen batılı devletlere nazaran çağdaşları Osmanlı Devleti gittikçe gerilemiş ve güçlü devletlerin açık hedefi haline gelmiştir. Ortadoğu'da çeşitli çıkarları bulunan batılı devletler, Osmanlı'nın bu kötü durumundan yararlanarak bir an önce tasarladıkları hedeflerine ulaşmaya çalışmışlardır.

XIX. yüzyılda özellikle İmparatorluğun içindeki azınlıkları isyan ettirerek Osmanlı Devleti'nden ayırmaya çalışan sömürgeci devletler, geri kalan stratejik toprakları da (Cezayir, Mısır, Tunus, Trablusgarp v.b) tek tek işgal etmişlerdir.

Bu saldırıların en yoğunlaştığı dönem ise XIX. yüzyılın sonu ile XX. Yüzyılın ilk yılları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu zaman dilimi de Osmanlı Devleti'ni uzun bir dönem yöneten II. Abdülhamid'e denk gelmektedir. İçte yaşanan büyük isyanlar, ekonomik ve askeri bunalımların yanı sıra dıştan gelen yoğun saldırılara karşı harekete geçen II. Abdülhamid, ilk olarak kendine özgü bir yönetim anlayışı benimsemiştir.

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılda girdiği her savaşı kaybettiğini gören II. Abdülhamid, savaşların ülke sorunlarını çözemediğini anlamış olduğundan daha çok siyaset ağırlıklı hedefler belirlemiştir. Kendisine göre dış politika parametreleri oluşturduktan sonra bunları tek tek uygulamaya koymuştur. İçte ve dışta daha

sağlıklı kararlar almak ve ülke yönetimini kolaylaştırmak amacıyla Meclis-i Mebusan'ı kapattıktan sonra başbakanlığı da ustaca bir manevra ile devre dışı bırakarak ülke yönetimini tek elde toplamıştır.

Kaybedilen toprakların geri alınamayacağı anlaşıldıktan sonra kalan ve çoğunluğu Müslüman olan toprakları korumak amacıyla Panislamizm politikasını devreye sokan II. Abdülhamid, ülke içinde ve dışında buna yönelik çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Müslümanların halifesi sıfatını kullanarak daha çok onları ideolojik açıdan birbirlerine bağlamaya çalışmıştır. Bu amaçla ülke genelinde Panislamist faaliyetler çerçevesinde tarikatlara önem verilmiş, din adamlarına daha fazla ilgi gösterilmiş, dini yapı ve kitaplara önem verilmiştir. Yine bu çerçevede Hicaz demiryolu yapılarak çoğunluğu Arap olan bu bölge ile siyasi, ekonomik, dini ve kültürel bağlar kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır. Milliyetçilik akımının güçlendiği bir dönemde II. Abdülhamid'in İslam kardeşliğini bir politik uygulama olarak devreye sokması birçok araştırmacı tarafından gerçekçi bulunmasa da bu siyasetin İslam âleminde heyecan yaratarak karşılık bulduğu ve emperyalist devletleri de ciddi anlamda tedirgin ettiği anlaşılmıştır.

II. Abdülhamid'in yabancı saldırılara karşı ülkesini korumak amacıyla uyguladığı diğer önemli bir politik uygulama da sömürgeci devletlerin Osmanlı toprakları üzerinde çatışan çıkarlarını görerek onları birbirlerine düşürmek olmuştur.

Batılı devletlerin Osmanlı ile ilgili emperyalist amaçlarına ulaşmada azınlıkları kullandığının farkında olan II. Abdülhamid, yabancıların kışkırtmasıyla Anadolu'da isyan eden Ermeniler'e karşı Hamidiye Alaylarını kurarak bölgede asayiş sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca XIX. yüzyılda Avrupa kıtasında istenmeyen millet haline gelen Yahudilerin Filistin'e göç etme taleplerine karşı çıkmış ve bu konuda çeşitli önlemler almıştır.

Osmanlı Devleti'ni otuz üç yıl boyunca yöneten II. Abdülhamid'i sonraki yöneticiler yeteri kadar anlayamadıkları gibi yaptıklarını da anlamsız bulmaları İmparatorluğun yıkılma sürecini hızlandırmıştır.

KAYNAKLAR

a. Kitaplar

AĞARI, Murat, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar, Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri*, İstanbul 2002.

AKPINAR, Ali Şen-Eugene L. Rogon, *Aşiret Mektep Devlet (Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi)*, İstanbul 2001.

ALTUNDAĞ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Âli Paşa İsyanı, Mısır Meselesi*, Ankara, 1988.

ARI, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Politika*, İstanbul 2005.

ARMAOĞLU, Fahir, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789–1914)*, İstanbul 1995,

....., *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1997.

....., *Siyasi Tarih*, Ankara 1976, s.198.

....., *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları*, Ankara 1989.

ATALAR, Münir, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Ankara 1999.

AVYAROW, *Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler (1801-1900)*, İstanbul 1995.

- AYDIN, Mahir, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Ankara 1992.
- AYDOĞMUŞ, Günerkan, *Şark Çıbanı*, Ankara 1996.
- BARIŞ izettin, *Osmanlı Padişahlarının Yaşamından Kesitler, Hastalıkları ve Ölüm Sebepleri*, Ankara 2002
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâp Tarihi I*, Ankara 1991.
- BELEN, Fahri, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul 1973.
- BEY, Mehmet Tevfik, *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, İstanbul 1992.
- BEYDİLLİ, Kemal, *1790 Osmanlı Rus İttifakı*, İstanbul 1984.
- BİLMEZ, Bülent Can, *Demir Yolundan Petrol'e Chester Projesi (1908-1923)*, İstanbul 2000.
- BOSTAN, İdris, *Basra Körfezinin Güney Kesimi ve Osmanlılar (1876-1903)*, İstanbul 1989.
- COŞKUNER, Hüner, *19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri*, Ankara 2000.
- ÇAĞATAY, Neşet, İbrahim Agah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1965.
- DEMİRBAŞ, Bülent, *Musul Kerkük Olayları ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi*, İstanbul 1991.
- DURSUN, Davud, *Ortadoğu Neresi*, İstanbul 1995.
- EDİGER, Vakon Ş., *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, Ankara 2007.

ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul 1992.

....., *Irakta Türk İngiliz Rekabeti (1876-1915)* İstanbul 1994.

....., *İslam Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında Osmanlı İnan Münasebetleri (1878-1882)* İstanbul 1991.

ENGİN, Vahdettin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, İstanbul 2005.

ERGÜL, Cevdet, *II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları*, İzmir 1997.

FIRAT, M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara 1961.

GRECA, Michal de, *II. Abdülhamid Yıldız Sürgünü*, İstanbul 1995.

GÜLSOY, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994.

GÜREL, Şükrü Sina, *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara 1979.

HERZL, Theodor, *Siyonizm'in ve İsrail'in Kurucusu (Theodor Herzl) Hatıralar*, İstanbul 2002.

II. ABDÜLHAMİD, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul 1974.

İRTEM, Süleyman Kani, *Osmanlı Devleti'nin Mısır, Yemen ve Hicaz Meselesi*, İstanbul 1999.

....., *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, İstanbul 2004.

KARAER, Nihat, *Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Ankara 2003.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi*, Ankara 1971.

....., *Osmanlı Tarihi IV*, Ankara 1988.

....., *Osmanlı Tarihi V*. Ankara 1988.

....., *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara 1983.

KEMAL, Melek, *İngiliz Belgeleri ile Musul Sorunu (1890-1926)* İstanbul 1983.

KOCABAŞ, Süleyman, *Ermeni Meselesi nedir, Ne değildir*, İstanbul 2003.

....., *Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar İngiltere ve Türkiye*, İstanbul 1985.

....., *Kuzeyden Gelen Tehdit Tarihte Türk Rus Mücadeleleri*, İstanbul 1989.

....., *Sultan II. Abdülhamid, Şahsiyeti ve Politikası*, İstanbul 1995.

....., *Tarihte Türkler ve Fransızlar*, İstanbul 1990.

....., *Türkiye'nin Canı Boğazlar*, İstanbul 1994.

....., *Osmanlı İsyânlarında Yabancı Parmağı*, İstanbul 1992.

KODAMAN, Bayram, *II. Abdülhamid Devrinde Hakkari Sancağı'nda Nesturiler ve İngiliz Rus Emperyalizm*, Ankara 1988.

....., *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983.

KODAMAN, Bayram-Nedim İpek, *Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleri ile ilgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Lâyiha*, Ankara 1994.

KOLOĞLU, Orhan, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 1987.

KUMKALE, Tahir Tamer, *Tarihten Günümüze Türk Rus İlişkileri*, İstanbul 1997.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi, Başlangıcından 1917'e Kadar*, Ankara 1993.

KURŞUN, Zekeriyya, *Basra Körfezinde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*, Ankara 2004.

KUTLUAY, Yaşar, *Siyonizm ve Türkler*, İstanbul 2004.

KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1893)*, İstanbul 1984.

OSMANOĞLU, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1986.

ÖKE, Mim Kemal, *Osmanlı İmparatorluğu Siyonizm ve Filistin Sorunu*, İstanbul 1982.

....., *Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları (1876-1909)*, İstanbul 1982.

ÖZCAN, Azmi, *Pan-İslamizm (Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1924)*, Ankara 1997.

....., *Panislamizm, Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Ankara 1994.

....., *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul 1990

ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi V*, İstanbul 1994.

ÖZYÜKSEL, Murat, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 2000.

PAŞA, Tahsin, **II. Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, Haz İsmet Bozdağ İstanbul 1960.

Petrolün Tarihçesi ve Türkiye'de Açılan Petrol Kuyuları, Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995.

SARAY, Mehmet, **Türk İnan İlişkilerinde Şiiliğinde Rolü**, Ankara 1990.

....., **Türk Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, İstanbul 1998.

SERTOĞLU, Ebubekir, *Osmanlı Devleti'nde İslahatlar ve I. Meşrutiyet*, İstanbul 2004.

SHOW, Stanford J., Ezel K. Show, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul 1983.

SIRMA, İhsan Süreyya, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışından Yemen İsyancıları*, İstanbul 1980.

SİNOUE, Gilbert, *Kavalalı Mehmet Âli Paşa (Son Firavun)*, İstanbul 1999.

SONYEL, R. Salahi, *İngiltere Dışişleri Bakanlığına Göre: Osmanlı Padişah'ı Abdülhamid, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngiltere'ye Nasıl Kiraladı*, Ankara 1978.

ŞEN, Adil, *Osmanlı'da Dönüm Noktası (III. Selim Hayatı ve İslahatları)*, Ankara 2003.

TERZİ, Arzu, *Bağdat-Musul'da Paylaşılamayan Miras Petrol ve Arazi (1876-1909)*, İstanbul 2007.

TORUN, Şükrü, *Türkiye-İngiltere ve Yunanistan Çerçevesinde Kıbrıs'ın Politik Durumu*, İstanbul 1965.

UÇAROL, Rıfat, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı İngiliz Antlaşması*, İstanbul 1987.

....., *Gazi Muhtar Paşa (1839-1919) Askeri ve Siyasi Hayatı*, İstanbul 1989.

....., *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1993.

ULUĞBAY, Hikmet, *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Petropolitik*, Ankara 1995.

UZUNÇARÇILI, İsmail Hakkı, *Mekke-î Mükerrerme Emirleri*, Ankara 1984.

....., *Osmanlı Tarihi IV*, Ankara 1982.

ÜNAL, Tahsin, *Türk Siyasi Tarihi*, İstanbul 1998.

ZİA, Nedim, *Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçışı ve Ada'da Kurulan İngiliz İdaresi*, Ankara 1975.

b. Makaleler

ADANIR, Fikret, "II. Abdülhamid Döneminde Yabancıların Toprak Sahibi Olmaları Hususunda Osmanlı Kaygıları" *Osmanlı II*, Ankara 1999, s.298-305

AKYILDIZ, Ali, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve (Hükümet) İlişkileri", *Osmanlı II*, Ankara 1999, s.286-297

AYIŞIĞI, Metin, "Osmanlı'nın Son Vilayeti Yemen", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2002, s.1985-2019

- BARNOS, Robert John, "Osmanlı İmparatorluğunda Tarikatlar", *Türkiye Günlüğü*, Ankara 1997, s.113-122
- BAYDUR, Mithat, "Osmanlı Alman İlişkilerinde Anadolu ve Bağdat Demiryollarının Yeri", *Osmanlı II*, Ankara 1999, s.345-359
- BAYSUN, M. Cahit, "I. Abdülhamid", *İ.A.I.*, s.73-76
-, "IV Mustafa ", *İ.A.VIII*, s.708-714
- BEYDİLLİ, Kemal "III. Mahmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.27, Ankara 2003, s.352-357
- BUZPINAR, Tufan, "II. Abdülhamid Döneminde Filistin'e Yahudi Göçü Meselesi (1878-1908)", *Türkler XIII*, Ankara 2002, s.78-87
- CEZAYİR, "Cezayir", *İ.A.III.*, s.132-151
- ÇETİNSAYA, Gökhan, "İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet, II. Abdülhamid'in Panislamizm Politikası Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı II*, Ankara 1999, s.280-287
- DERİNGİL, Selim "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi II*, İstanbul 1985, s.304-307
- DURSUN DAVUD, "Cezayir ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi VII*, İstanbul 1993, s.489-494
-, "Ortadoğu Neresi, Sübjektif Bir Kavramın Anlam Çerçevesi ve Tarihi, "Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ 2004, s.21-28

- EMECAN, Feridun M., "Hicazda Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi ve Ebu Numeý",
İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi, S.14 (1994), s.90-94
- ERASLAN, Cezmi, "II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti," *Osmanlı II*, Ankara 1999, s.373-379
-, "II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı" *Sultan II. Abdülhamid Devri Semineri*, İstanbul 1994, s.93-107
- EREN, A. Cevdet "Tanzimad", *İA. XI.*, s.700-765
-, "III. Selim ", *İA.X.*, s.441-457
- ERGİN, Feridun, "Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi VII*, (1991), s.165-17315
- ESENBEL, Selçuk, "Türk Japon İlişkileri Tarihi "*Türkler XIII*, S.20, Ankara 2002, s.149-161
- GENCER, Mustafa, "Osmanlı-Alman Münasebetler Çerçevesinde "Şark Meselesi",
Türkler XIII, Ankara 2002, s.34-39
- GEORGEON, François, "II. Abdülhamid", *Osmanlı II*, Ankara 1999, s.266-273
- GÜNAY, Selçuk, "I. Dünya Harbi'nin Başlangıcında Rus Saldırısı Karşısında İhtiyat (Hamidiye) Süvari Alayları", *Türkler XIII*, Ankara 2002, s.331-335
- HARTMAN, R., "Basra" *İA.III.*, s.320-327
- KARAL, Enver Ziya, "II. Mahmud" *İA.VII.*, s.165-170
- KARAMAN, Hayrettin, "Cemaleddin Efgani", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi X*, İstanbul 1994, s.456-466

KARAMERS J. H., “Mısır”, *İ.A.VIII.*, s.217-269

KARPAT, Kemal, “Pan-İslamizm ve II. Abdülhamid, Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.48, (1987), s.13-37

KIZILTOPRAK, Süleyman, II. Abdülhamid’in Mısır Konusu’na Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı, *Türkler XIII*, Ankara 2002, s.57-70

KODAMAN, Bayram, “Aşiret Mektebi Hümayunu,” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XV**, İstanbul 1991, s.9-11

....., “Ermeni Sorunu Ortaya Çıkaran Gelişmeler”, *Belgeler Işında Ermeni Meselesi Semineri*, Balıkesir 2004, s.60-99

....., “II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler”, **Osmanlı II**, Ankara 1999, s.275-285

KÖSE, Osman, “Osmanlı Rus Münasebetleri”, *Osmanlı I*, Ankara 1999, s.545-546

KURAN, Ercüment, “II. Abdülhamid’in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları,” *Sultan II. Abdülhamid Devri Semineri*, İstanbul 1994, s.141-149

KURŞUN, Zekeriya, “Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1517-1919)” *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı I*, Ankara 2000, s.128-137

KÜÇÜK, Cevdet, “Abdülmeccid”, *İ.A.I.*, s.29-94

....., “Abdülaziz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi I*, İstanbul 1988, s.177-185

- KÜÇÜK, Cevdet, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *II. Abdülhamid Dönemi Paneli II*, İstanbul 2000, s.115-127
-, "II.Abdülhamid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi I*, İstanbul 1988, s.216-224
- KÜÇÜK, Mustafa, "Şark Meselesi Çerçevesinde ve II. Meşrutiyet'e Kadar Olan Dönemde Osmanlı Devleti'nin Siyasi Vaziyeti" *Türkiye Günlüğü*, İstanbul 2000, s.202-213
- LANDUA, Jacob M., "İslami Birliğin Sağlanmasına Yönelik Çabalar", *Türkler XIII*, Ankara 2002, s.132-137
- LEE, Hee Soo, "II. Abdülhamid ve Doğu Asya'daki Pan-İslamist Siyaset" *Osmanlı II*, Ankara 1999, s.363-372
- MARDİN, Şerif, "19.Yüzyıl da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi XI*, İstanbul 1985, s.342-351
- ONGUNSU, A.H., "Abdülhaziz", *İ.A.I.*, s.57-60
-, "II. Abdülhamid" *İ.A.I.*, s.76-80
- ORESHKOYA, Svetlana, "Rus Osmanlı Savaşları: Sebepler ve Bazı Tarihi Sonuçlar," *Osmanlı I*, Ankara 1999, s.556-560
- ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Ermenileri" *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu Semineri*, Ankara 2001, s.630-632
- ÖZCAN, Azmi, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlılar ve Hindistan Müslümanları", *Türkler XIII*, Ankara 2002, s.138-143

-, "Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları", *Sultan II. Abdülhamid Devri Semineri*, İstanbul 1994, s.125-141
- SARIYILDIZ, Gülden, II. Abdülhamid'in Hicaz'da Takip Ettiği Sıhîye Politikası", *Sultan II. Abdülhamid Devri Semineri*, İstanbul 1994, s.191-207
- SIRMA, İhsan Süreyya, "Yemen", *İ.A.XIII.*, s.378-381
- SÖNMEZOĞLU, Faruk, Tanzimat'tan Lozan'a Kıbrıs Sorunu, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi II*, İstanbul, 1985, s.308-312
- TERZİ, Arzu, "Hazine-i Hassa", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XVII*, İstanbul 1998, s.137-141
- UÇAROL, Rifat, "Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1839'a Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi XI*, Konya 1994, s.263-266
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "V. Murad", *İ.A.VIII.*, s.647-651
- YALÇINKAYA, M. Alaadin, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Politikası", *Türkler XII*, Ankara 2002, s.629-659
- YAVUZ, Nuri, "Şark Meselesi Açısından Ortadoğu Gelişmeleri", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Birinci Ortadoğu Semineri*, Elazığ 2003, s.39-45